

Husförhöret under regressionsperioden i Lunds stift

av
HANS WAHLBOM

Lund 1983

BIBLIOTHECA HISTORICO-ECCLESIASTICA LUNDENSIS XII

Husförhöret under regressionsperioden i Lunds stift

Akademisk avhandling
som för avläggande av teologie doktorsexamen vid Lunds universitets teologiska
fakultet kommer att framläggas till offentlig granskning i Carolinasalen,
Lundagårdshuset, fredagen den 29 april 1983 kl 10.15

av
Hans Wahlbom

Organization LUND UNIVERSITY Department of Theology Sandgatan 1 S-223 50 LUND	Document name DOCTORAL DISSERTATION	
	Date of issue	
	CODEN: LUREDN/(REKH-1002)/1-/(1983)	
Author(s) Hans Wahlbom	Sponsoring organization	
Title and subtitle HUSFÖRHÖRET UNDER REGRESSIONSPERIODEN I LUNDS STIFT (The parish catechetical hearing during the period of retrogression in the diocese of Lund.)		
Abstract In the present dissertation the conditions of the parish catechetical hearings during the period of retrogression in the diocese of Lund (abt 1865- abt 1910) are elucidated and analysed. Sect I: In accordance with the Church law of 1686 the compulsory elements of catechetical hearings were catechism, the checking of reading ability and the maintenance of registers of hearings. Between the years 1765 to 1888 there were penalty stipulations for non-attendance but the stipulations were obsolete when abolished. Sect II: By the middle of the 19th century Liberalism emerged linked up with Individualism. In the last decades of the 19th century strong social, economic and political tensions prevailed. At the same time considerable demographic changes took place. The revival in the northern part of the diocese exerted no negative influence on the hearings. The revival, being an offshoot of Liberalism, was represented at the sessions of the Riksdag (the Swedish diet). As was the case with the hearings the catechism was used in schools. The primary school teachers took up a negative attitude to the teaching methods, whereas the clergy approved of the teaching. In the Riksdag and at the Church Assembly criticism was voiced too. In the 19th century the bishops were conservative men, J.H. Thomander (1856-65) being an exception, who stood up in defence of the uniform society as set forth in M. Luther's doctrine of the three Estates included in the "home-table" (a collection of biblical theses in the catechism). Sect III: During the period of retrogression recitation by heart was rare, but reading aloud was quite common. The Bible was the most common reader. The catechism was the centre. Originally the maintenance of registers of hearings was introduced for the purpose of cure of souls, but soon it became an element of the registration for census purposes. This element was of little importance during the retrogression. The State grew less and less inclined to support the Church by means of legislation. The hearings were no longer consistent with the aims of the State. The social pressure in regard to attendance was ebbing too. There were regional variations as to those who attended and who were heard. Confirmation became a requirement for admittance. Age, sex and personal status had no decisive influence. Social homogeneity was more important as regards attendance than was the size of the parish. Occasionally the hearings grew into biblical expositions. The choice of premises varied but did not affect the retrogression. The social stratification was revealed at the feasts that sometimes were arranged. The liberal reforms provided the middle classes with a new position in Society that they wanted to accentuate. The origin and the content of the hearings were contrary to the ideals of Society. M. Luther's doctrine of the Three Estates collapsed. It had no place in a society marked by Liberalism and Individualism.		
Key words Catechism, church law, Liberalism		
Classification system and/or index terms (if any)		
Supplementary bibliographical information	Language Swedish	
	ISBN 91-22-00608-7	
ISSN and key title	ISBN 91-22-00608-7	
Recipient's notes	Number of pages 231	Price
	Security classification	

Distribution by (name and address)

Almqvist & Wiksell International, Box 62, 101 20 Stockholm

I, the undersigned, being the copyright owner of the abstract of the above-mentioned dissertation, hereby grant to all reference sources permission to publish and disseminate the abstract of the above-mentioned dissertation.

Signature

Hans Wahlbom

Date

March 1 1983

ACTA UNIVERSITATIS LUNDENSIS

SECTIO I THEOLOGICA JURIDICA HUMANIORA 41

Acta Universitatis Lundensis, Sectio I
Theologica, juridica, humaniora

published since 1965 as a continuation of
Lunds Universitets Årsskrift, N.F. Avd.1.

The numbers, each consisting of a monograph
in theology, law, or the humanities,
are issued at irregular intervals.

BIBLIOTHECA HISTORICO-ECCLESIASTICA LUNDENSIS XII

HUSFÖRHÖRET UNDER REGRESSIONSPERIODEN I LUNDS STIFT

av

HANS WAHLBOM

With an English summary

ALMQVIST OCH WIKSELL INTERNATIONAL
STOCKHOLM

© 1983 Hans Wahlbom
ISBN 91-22-00608-7

Utskrift: Frank Stenvalls Förlag, Malmö
Tryckning: Infotryck ab, Malmö 1983

Digitized by the Internet Archive
in 2026

Till Kerstin

https://archive.org/details/IA41546726_0004

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Inledning

Uppgift och tidigare forskning	9
Material och litteratur	12
Metod	16
Uppläggning	17

Avdelning I

Husförhörens tillkomst, innehåll och kyrkorättsliga ställning	
Kap. I. Husförhören t.o.m. KL 1686	18
1. Före KL 1686	18
2. Bestämmelserna i KL 1686	20
Kap. II. Husförhören t.o.m. upphävandet av straffbestämmelserna 1888	23
1. 1726 års konventikelplakat	23
2. Religionsstadgan 1735 och förordningen 1765	26
3. Husförhörens grund och utformning enl. Wåhlins handbok	27
4. Innebörden för husförhören av konventikelplakatets upphävande	30
5. Straffbestämmelsernas upphävande 1888	32
Kap. III. Husförhören i debatt och lagtext efter 1888	32
1. Kyrkomötesdebatten 1910	32
2. Husförhören i lagtext efter 1910	35

Avdelning II

Förhållanden och förändringar i det senare 1800-talets samhälle och kyrkoliv av betydelse för regressionsperiodens husförhör i Lunds stift

Kap. I. Den aktuella samhällssituationen	36
1. Demografiska och ekonomiska förändringar	36
2. Politiska strömningar	39
3. Pressen	42
Kap. II. Väckelsen i Lunds stift	43
1. En skiss över väckelsens spridning	43
1 A. Den inomkyrkliga väckelsen	44
1 B. Frikyrklighet av inhemskt ursprung	45
1 C. Frikyrklighet av utländskt ursprung	47
2. Väckelsen och husförhöret	49
Kap. III. Den pedagogiska och kyrkliga situationen	52
1. Folkskolans inriktning	52

2. Kritik av katekes och utanläsning från olika håll	54
3. Katekesen som kyrkligt problem	57
4. Biskopar och prästerskap i Lunds stift	58
4 A. Biskoparna och deras inställning till husförhören	58
4 B. Prästerna, deras teologiska och sociala ställning och betydelse för husförhören	64
5. Den lundensiska högkyrkligheten och annalkande liberalteologi	65
 <u>Avdelning III</u>	
Regressionsperiodens husförhör ur olika aspekter. Jämförelser och analyser	
Kap. I. Arbetstekniska överväganden	69
Kap. II. Inledning och avslutning	75
1. Psalmsång	75
2. Bön och tal	80
Kap. III. De olika förhörsmomenten	82
1. Utan- och innanläsningen	82
2. Katekesförhöret	87
3. Biblisk historia	93
4. Enskilt förhör och nattvardsavstängning	94
Kap. IV. Förandet av husförhörlängderna	97
Kap. V. Deltagare och förhörda	110
1. De olika deltagarkategorierna	110
2. Ålder, kön och civilstånd	120
3. De olika förhörsgруппerna	129
4. Förberedelse och skam	133
Kap. VI. Husförhör - bibelförklaring	138
Kap. VII. Lokalen	143
Kap. VIII. Traktering och deltagare	154
Kap. IX. Prästen och hans betydelse	159
1. Prästen och trakteringen	159
2. Församlingens inställning till präst och husförhör	160
Slutsatser	164
Noter	172
Bilagor	202
Summary	213
Källor och litteratur	221
Personregister	229
Förkortningar	231

INLEDNING

Uppgift och tidigare forskning

Husförhöret är ingalunda ett okänt fält för svensk kyrkohistorisk forskning. Flera forskare har mer eller mindre utförligt och ibland från olika utgångspunkter behandlat det (se sid. 25). Den som utan tvekan ägnat husförhöret mest uppmärksamhet i sin forskning är Hilding Pleijel. Förutom denna rent vetenskapliga behandling av husförhöret finns en mängd skildringar av det och dess historia publicerade i olika sammanhang, t.ex. E. Byströms artikel Husförhör i Från bygd och yttervärld 1944.

Vad som däremot trots den vetenskapliga insatsen ännu saknas är fullständiga systematiska genomgångar och analyser av husförhörets innehåll och utveckling i de olika stiftet med beaktande av regionala och lokala differenser i samspel och växelverkan med den samhällshistoriska utvecklingen eller m.a.o. grundliga deskriptiva framställningar i förening med analys i varierande historiska situationer.¹ Det torde vara föga fruktbart att tala om husförhöret i allmänhet eller att utifrån de grundläggande bestämmelserna rörande husförhöret tro sig äga tillräckliga kunskaper om det. Ett sådant synsätt är i grunden ahistoriskt, eftersom det bortser från förändringen. Det är fr.a. med hjälp av jämförelser det går att ringa in förändringen. När den är fastslagen, blir det analysens uppgift att försöka utreda, varför förändringen ägt rum. Det vore naturligtvis möjligt att rent deskriptivt framställa husförhöret fr.o.m. dess uppkomst, men då skulle analysen bli en i det närmaste ogörlig uppgift. Det är fixeringen till en viss given historisk situation, som gör uppgiften gripbar och möjliggör fördjupning. Detta sätt att arbeta, att göra ett djupsnitt någonstans på den kronologiska längdaxeln torde också vara det säkraste sättet att erhålla ny kunskap. Det är den historiska forskningens främsta uppgift.²

Den historiska situation, som avhandlingen utifrån nämnda infallsvinklar vill behandla, är husförhörets regressionsperiod belyst genom ett studium av utvecklingen i Lunds stift. Det är inte något slumpmässigt val. Till grund för hela arbetet ligger författarens intresse för den kyrkliga seden och dess beroende av och samspel med omgivningen. Kyrklig sed är ett så allmänt och vittfamnande begrepp, att kraven på konkretion i forskningen knappast kan uppfyllas. I stället måste någon gren av den kyrkliga seden utväljas för studium. Det har kommit att bli husförhöret. Valet är ett resultat dels av vad hittillsvarande forskning pekar på, dels materialsituationen inom forskningsfältet.

Innebörden av begreppet sed i allmänhet men kyrklig sed i synnerhet har upplevts på skilda sätt. Om den senare skriver Hilding Pleijel: "Kyrklig sed har tillkommit i samband med den gärning som kyrkan utfört under längre eller kortare tid inom ett visst område. Den äger normativ karaktär liksom kyrkliga bud och stadgar, men till åtskillnad från dessa kan ett brott mot kyrklig sed aldrig medföra någon laglig straffpåföljd."³ För husförhårets del torde en sådan distinktion vara svår att upprätthålla, eftersom husförhåret var ett led i den kyrkliga seden samtidigt som uteblivande reglerades genom straffpåföljd t.o.m. 1888.

Inom etnologin har sed-begreppet under senare tid ställts under debatt och ibland kommit att ersättas med begreppen livsform eller rit. Uttrycket ritualiserat beteende har också kommit till användning.⁴ Vilken terminologi man än väljer, handlar det om ett av en grupp och/eller en lag standardiserat beteende vid vissa med längre eller kortare mellanrum återkommande situationer eller händelser (Vissa undantag från upprepningen finns som t.ex. konfirmationen). Som term har kyrklig sed vunnit burskap, och det kan knappast sägas vara aktuellt att försöka ändra på det. Däremot finns det en annan sida av seden, som bör behandlas och som är av viss betydelse. Det handlar om att följa och mäta seden.

Man skulle kunna anlägga en kvalitativ och en kvantitativ aspekt vid studiet av seden. Den kvantitativa blir då helt enkelt en mätning av hur många, som iakttar seden vid ett visst tillfälle. Den kvalitativa aspekten däremot består i ett studium av förändringar i husförhårets utformning och innebörd. Dessa aspekter är väsentliga vid studiet av husförhårets regression liksom vid studiet av all förändring av den kyrkliga seden. Teoretiskt är denna tänkt att omfatta alla kyrkans medlemmar. Vid vilken situation kan man då säga, att seden är bruten? Är det i det läget, då precis mindre än hälften av medlemmarna iakttar den? Vare sig man bestämmer sig för detta läge eller något annat medför denna rent kvantitativa bestämning av seden och dess upphörande vissa problem. Svårigheten blir då att veta, vad en minoritets beteende, som drar ut i tiden skall kallas för. Sättet att behandla och besvara dessa frågeställningar rörande den kyrkliga sedens förändring får konsekvenser för hur en seds regressionsförlopp skall behandlas.

Det är inte alldeles självklart att veta, när ett sådant förlopp skall sägas börja. Regressionen är ingen likformig storhet överallt. Men just för husförhårets del kan det inte sägas vara något problem, eftersom regressionen satte in med en sådan häftighet. Svårare är det då att avgöra, när regressionen skall sägas vara fullbordad, d.v.s. seden ha upphört.

Det kan hävdas, att så länge någon infinner sig, lever seden. Det får sägas vara en extrem inställning, som kan leda till rent absurda resultat rörande regressionen. Över huvud taget verkar denna ensidiga kvantitativa bedömning mindre fruktbar. En framkomligare väg torde vara att se på sedens tillkomst och funktion.

Det är lika ofruktbart att tala om sed i allmänhet som om kyrklig sed i allmänhet. Varje sed har sitt ursprung och sitt syfte. I det perspektivet måste dess regression behandlas.⁵ I det följande skall husförhöret under regressionsperioden utförligt behandlas. Det är mot bakgrund av vad som då kommer fram regressionen får bedömas. Det är en fråga om vad som i en viss given situation är rimligt. I en församling kan kanske ett par medlemmar infinna sig till husförhör. Alldeles oavsett motivet för deras deltagande får regressionens fullbordan sägas vara ett faktum i den församlingen, därför att praktiskt taget samtliga församlingsbor uteblir och det inte längre går att upprätthålla husförhorets syfte. Just utifrån syftet måste en sammanvägning göras av kvalitativa och kvantitativa aspekter.

Begreppet regression är lättare att ringa in än begreppet sed. Regressionsstudiets uppgift får på det hela taget sägas vara att följa förändringarna i tidsplanet. Om en analys skall bli möjlig tillkommer ett studium av regressionens sociala sida. Anders Gustavsson skriver om sin avhandling "Kyrktagningsseden i Sverige", som är ett studium av denna seds regression, följande: "Studierna av regressionsförloppen var avsedda som underlag för analyser både av de mekanismer som främjat och de som hindrat tillbakagången. De pådrivande faktorerna måste ha gjort sig särskilt gällande inom områden med tidig uppluckring och vice versa. Liksom inom innovationsforskningen har diskussionen gällt hur olika styrfaktorer (sociala, ekonomiska, näringsgeografiska, ideologiska osv) kan ha samverkat."⁶ Den målsättningen och hypotesuppställningen ang. faktorerna kan sägas gälla även för föreliggande arbete. Av det följer, att regressionsstudiet i hög grad blir konflikt- och kulturmötesstudier.⁷

Begränsningen till Lunds stift beror till en del på materialsituationen, men främst har den sin grund i att forskningen utpekar stiftet eller snarare främst Skåne som det område, där kritik mot husförhorets främst satte in och där skiktningen av kyrkolivet var starkast.⁸ Hilding Pleijel har framhållit, att utvecklingen i de övriga stiftet i stort sett förlöpte som i Skåne - dock med vissa bestämda undantag.⁹

I föreliggande arbete har inga systematiska jämförelser gjorts med övriga stift. Däremot har Blekinge tagits med för att ge en fullständig bild av regressionen i Lunds stift. Samtidigt har det möjliggjort vissa

jämförelser mellan stiftets olika delar med olika social och ekonomisk struktur. Genom att avgränsa materialet till ett stift blir det möjligt att gå på djupet och göra en utförligare analys än vad som varit möjligt, om en större region valts. De jämförelser, som i det senare fallet hade varit möjliga att göra, skulle då fått ske på bekostnad av djupet i analysen.¹⁰ För att få tillfälle också till andra jämförelser och perspektiv har vissa jämförelser gjorts med främst vissa engelska förhållanden på motsvarande fält.

På vissa håll har det gjorts försök att återuppliva husförhören. Inför prästmötet i Lund 1944 utsändes en frågelista till prästerna. Svaren lades som en bilaga till deras ämbetsberättelser och överlämnades med tiden till Kyrkohistoriska arkivet vid Lunds universitet (LUKA). Frågelistans fråga nr sju berörde husförhören. De besvarade frågelistorna kom att ingå i LUKA 2-listan med rubriken Gammal kyrklig sed. En stickprovsundersökning visar, att svaren rörande husförhören på det hela taget är en enda lång upprepning av ordet nej.

Att förhållandena i andra stift varit annorlunda och inspirerat till utsändandet 1975 av LUKA 15-listan om Kyrklig sed 1974 och som en följd av svaren på den även till LUKA 17-listan 1976 om Husförhör 1976 är en annan sak.¹¹ Det skall dock sägas, att en genomgång av svaren rörande de s.k. husförhören visar, att en uttunning eller förvrängning av innehållet ägt rum i förhållande till husförhören i kyrkorättslig och klassisk bemärkelse (se nedan). Det är mer än tveksamt, om man verkligen kan tala om husförhör i detta sammanhang utan att göra sig skyldig till en terminologisk förvrängning. I vilket fall som helst berör det områden och tidsperioder, som det inte finns anledning att behandla i detta arbete.

Material och litteratur

Basmaterialen är de källor, som tagits fram ur olika arkiv. Till allra största delen rör det sig om uppteckningar ur LUKA. Det är svaren på frågelista 1 fråga 15 (om dess lydelse i olika editioner se bil.1) det främst gäller, men det parti i avhandlingen, som tar upp väckelsen, har dragit nytta även av fråga 29: "Har det gått fram några väckelserörelser genom socknen? Vilka voro deras ledare i socknen? Beskriv i detalj hur det gick till, när de samlades till andaktsstunder i en bondgård eller i en stuga!"

Denna typ av uppteckningar är nästan alltid förenade med vissa källkritiska problem. Det svåraste är kanske bristen på samtidighet.¹² Invändningen mot den bristen får dock sägas falla, om och när det visar sig, att uppteckningarna har en hög grad av samstämmighet.¹³ Visar det sig

vara fallet, står man faktiskt på säkrare grund än i många andra sammanhang, då det anses tillräckligt, att två vittnesbörd konfirmerar varandra för att ett förhållande skall anses belagt.¹⁴ När uppgifterna i uppteckningarna med datorns hjälp (se nedan) kvantifieras, innebär inte den mängd siffror, som då kommer fram, att arbetet övergått från historisk till statistisk metod.

Upppteckningsarbetet har till allra största delen företagits av studerande i kyrkohistoria under 1940- och 50-talen, som professor Pleijel sänt ut till deras hemtrakter. Där uppsökte de "gammalt kyrkfolk" och ställde frågor till dem med hjälp av frågelistan.¹⁵ Det statistiska urvalets slumpmässighet saknas. I stället har man medvetet sökt kontakt med de personer, som förväntats äga bäst kunskaper på det efterfrågade området.

Av en forskare, Anders Gustavsson, som själv i hög grad arbetat med LUKA-material, har det ifrågasatts, om det verkligen var "egentliga frågeformulär" Pleijel försåg sina studenter med. I stället skall det ha varit en lista till ledning för uppteckningsarbetet. Anledningen till detta ifrågasättande tycks dels vara att frågorna, här fråga 17 om kyrktagningen, inte skulle vara tillräckligt detaljerade, dels att sagesmännen svarat utförligare än frågeställningen gjort nödvändigt.¹⁶ Vilken terminologi man än föredrar rubbas inte det förhållandet, att sagesmännen hade ett antal frågor att besvara. Det är även för fråga 15 om husförhöret riktigt, att svaren ofta varit långt utförligare än frågorna motiverat. Men samtidigt är det den för alla sagesmän gemensamma grundläggande frågelistan, som gjort det möjligt att på ett överskådligt sätt jämföra de givna svaren. Det skall också sägas, att det för fråga 15:s del finns svar, som är ytterst knapphändiga, ibland inskränkta till ordet nej (se nedan).

Skillnaden i svarens utförlighet kan givetvis helt enkelt bero på att olika sagesmän haft olika mycket kunskap om frågorna. Det går inte att komma ifrån, att själva intervjusituationen kan ha spelat in. Studenternas förmåga för uppgiften har varit varierande. I kontakten spelar psykologiska kriterier in. Till det kommer den minnespsykologiska faktorn, som lätt kan förleda sagesmannen till eftertänkslöst svar. Likaså spelar det en viss roll för sagesmannens sätt att svara, hur svaren kommer att behandlas i fortsättningen.¹⁷

Ett väsentligt kriterium för bedömningen av LUKA-materialet är det syfte, som skaparen Hilding Pleijel haft. Den främsta avsikten har inte varit att utreda de olika kyrkliga brukens och religiösa föreställningarnas innebörd. I stället gällde det att utifrån en sociologisk synpunkt på det kyrkohistoriska materialet att "kartlägga vid vilken tid och i vilken utsträckning det gamla kyrkliga folklivets olika karakteristiska känne-

tecken i såväl tro som sed undanträngts eller helt försvunnit inom de skilda bygderna i vårt land".¹⁸ Utifrån en sådan målsättning är det klart, att frågeställningarna i varje enskilt fall inte kan bli alltför djupgående.

Som nämnts utpekar forskningen Lunds stift, erkannerligen Skåne, som det område, där förändringarna i husförhörsseden sattes in snabbast och häftigast. Från stiftet har LUKA 1 de flesta uppteckningarna, ca 1.500 av totalt ca 5.600. Göteborgs stift har ca 1.200 och Växjö drygt 1.000. Därefter är det ett hopp till Skara stift med ca 600.¹⁹ Detta jämförelsevis goda utgångsläge för Lunds stift har gjort det möjligt och meningsfullt att företa ett ingående detaljstudium och en analys. Behovet av det har i allmänna ordalag antytts av Hilding Pleijel.²⁰

Det är införandet av datatekniken, som gjort ett sådant arbete genomförbart inom rimlig tid och med större säkerhet än tidigare. Det är möjligt att utföra arbetet manuellt, men frånsett tidsaspekten torde risken för fel och misstag vara avsevärt större. Kodnyckeln färdigställdes under granskning av professorn i religionssociologi G. Gustafsson (bil.2). Varje uppteckning fick sitt eget kodkort (bil.3).

Allt arbete med kodningen o s v har genomförts i samarbete med Lunds universitets datacentral. Hur materialet behandlats och kommit till användning framgår av föreliggande arbete. Frutom på datacentralens magnetband finns det i utskriven form på s k datalakan, som tillsammans med kodnyckeln arkiveras vid LUKA. Av de 1.480 behandlade uppteckningarna har 1.402 besvarat fråga 15. Av dem är 372 svar så kortfattade eller ofullständiga, att fortsatt kodning inte är meningsfull. Med de återstående 1.108 har kodningen kunnat fortsätta (03/06/81 p. 21f.). Detta beteckningssystem, som i det följande ofta kommer till användning, markerar datum för databehandling och utskrift, enkelt uttryckt vilket datalakan det handlar om. Bokstaven p syftar på engelskans ord page.

Förutom det rikhaltiga LUKA 1-materialet har vid några tillfällen uppteckningar från LUF:s manuskriptarkiv kommit till användning för att fördjupa någon detalj eller göra en jämförelse mer fruktbar.

Utöver LUKA-materialet har använts de prästerliga ämbetsberättelserna till prästmötena 1870, 1876, 1883, 1891, 1900, 1906, 1912, och 1919, som tillhör serie F II jd LDA och förvaras i Lunds landsarkiv. Om LUKA:s uppteckningar speglar den folkliga synen representerar ämbetsberättelsernas uppgifter på ett annat sätt hur kyrkans företrädare i officiella sammanhang bedömde situationen. Som ämbetsman hade kyrkoherden att i samband med prästmöten besvara de frågor stiftsledningen sändt ut. De har sålunda främst kommit till användn. för att visa kyrkans syn på regressionen men har i viss mån fått tjäna som kompl. till uppteckningarna och som jämförelse-

grupp till dem. Dessvärre ställs ingen fråga till prästerna om husförhöret förrän 1900. Fördelen med de prästerliga svaren är deras samtidighet med händelseförloppet. Den kritik, som skulle kunna riktas mot dem, att de utgör en partsinlaga och därför velat skönmåla, faller vid en kontroll av innehållet. Snarare får man säga, att den prästerliga öppenheten är slående, vilket kanske till en del beror på att svaren främst är tänkta att komma till användning i inomkyrkliga sammanhang som underlag för biskoparnas ämbetsberättelser o.s.v.

Visitationsprotokollen från biskops- och prostvisitationerna med bif. ämbetsberättelser av pastor förvaras på samma ställe och ingår i serierna F II ga och gb LDA. Inför visitationen skulle pastor bl.a. redogöra för husförhöret. I ämbetsberättelsen står det under punkt eller paragraf fem, som har samlingsrubriken "Om konfirmandundervisning och husförhör". Med hjälp av dessa handlingar går det att belysa biskoparnas inställning till och agerande rörande husförhöret på det lokala planet. Därutöver får visitationshandlingarna i viss mån fylla luckan för perioden 1870 - 1900. I det ligger att de får en verifierande och kompletterande funktion till LUKA-materialet. Frånsett denna mera övergripande användning tas olika detaljuppgifter fram vid olika tillfällen i avhandlingen.

På landsarkivet förvaras även husförhörslängderna. Att genomgå samtliga för den aktuella perioden torde vara ogörligt. I stället har en del stickprov gjorts men då å andra sidan grundligt för att få klarhet om betyg, deltagarkategorier, närvarofrekvens o.s.v. På det sättet får mikroperspektivet vid några tillfällen hjälpa till att belysa det övergripande makroperspektivet.

Viss kritik har riktats mot husförhörslängderna som källa för demografiska studier. Man menar bl.a. att människor flyttat utan anmälan och liknande och att det därför varit svårt att hålla längderna aktuella.²¹ Sådan kritik har säkert visst fog för sig men torde knappast påverka detta arbete.

Det är två författare, som det refereras till flitigare än till de övriga. Det är Berndt Gustafsson och Hilding Pleijel. Förklaringen till det förhållandet är enkel. Dessa båda har själva ingående studerat husförhöret. I synnerhet Gustafsson har behandlat det utifrån sociologiska och socialhistoriska aspekter, kanske främst i sitt arbete från 1953 "Socialdemokratien och kyrkan 1881 - 1890". Pleijel har sammanfattat sina forskningar inom religionsetnologin i sitt 1970 utgivna arbete "Hustavlans värld". Det är i hög grad dessa båda forskare, som givit impulsen till föreliggande arbete. Deras forskningsresultat är den plattform, på vilken det byggts vidare.

Metod

Utöver vad som sagts om behandlingen och bearbetningen av LUKA-uppteckningarna finns vissa tillägg att göra. Som skall framgå har LUKA-sagesmännen vid flera tillfällen indelats i 5-årsintervaller åldersmässigt. Inom etnologin, som flitigt brukat denna källa, har metoden kommit att debatteras. Därför har Anders Gustavsson gjort en grundlig genomgång av ålderns betydelse för positiva resp. negativa belägg för kyrktagningen. Han kommer fram till att ett visst åldersskikt inte medför en viss typ av belägg. Åldern enbart är alltså inget säkert instrument för att avläsa regressionen.²² Detta torde äga sin riktighet. Ett annat resultat hade förutsatt absolut samtidighet och likformighet av regressionsförloppet, något som inte är att räkna med. Skulle syftet med föreliggande arbete begränsa sig till att fastställa positiva resp. negativa belägg, borde alltså sagesmännens ålder inte vara så avgörande. Syftet är emellertid vidare än så. Det handlar inte endast om regressionen och dess förlopp utan om att sätta in detta skeende i det vidare perspektiv, som tidens samhällsförändringar innebar. Då blir det inte oväsentligt, om en sagesman är född 1860 eller 1880.²³ T.ex. har den förre som vuxen kommit i kontakt med 80-talsradikalismen, den senare däremot fått växa upp i det mer konservativa 90-talet. Vid jämförelse med övriga data kan mycket utläsas om olika generationers förhållanden både enskilt och allmänt. Det kan gälla skolgång, ekonomi, emigration, rösträttskamp, bostäder o.s.v. och i detta sammanhang också benägenheten att delta i husförhör. Vill man på ett rättvisande sätt studera förändringarnas bakomliggande orsaker torde det vara ofrånkomligt att skikta materialet åldersmässigt utan att för den skull hårdra skiktningen vid tolkningen.

Till presentationen av regression hör normalt kartor. Till detta arbetes frånvaro av kartor återkommer vi i Avd. III (s. 69).

Vid källkritiken har de klassiska kriterierna tid, tendens och beroende brukats.²⁴ Regressionsstudiet har inte enbart gällt regressionen i tid och rum utan också vad som skulle kunna kallas en regression inom regressionen, d.v.s. hur husförhörets olika komponenter förskjutits i förhållande till varandra. Förutsättningen för studiet har varit, att detta inte är en process, som startar och fortgår av sig själv utan att den är förbunden med det omgivande samhällets förändringar på olika plan. Jämförelsen har som nämnts blivit det främsta instrumentet för att vinna ny kunskap. Som metod är jämförelsen värdefull, eftersom den ger ganska klart besked om en händelses eller ett förhållandes representativitet. I ett regressionsstudium gäller det främst att ta fram det allmängiltiga. Undantaget, särfallet kan inte ges samma uppmärksamhet, även om det naturligtvis hela tiden gäller

att ta vederbörlig hänsyn till lokala variationer.

Uppläggning

Föreliggande arbete är uppdelat på tre avdelningar, som var och en i sin tur är uppdelad i ett ant. kapitel. Den första avdelningen är den enda, som systematiskt går bakom regressionsperioden. Syftet är där att skildra husförhårets tillkomst och den i viss mån förändrade synen på och uppfattningen av husförhåret fram till regressionsperioden. Detta syfte medför, att den första avdelningen i hög grad får kyrkorättslig inriktning.

Den andra avdelningen är i stort sett samtidig med regressionsförloppet, även om vissa ting berörs med något tidigare början. Meningen är att behandla de övergripande samhällsförändringarna och de kyrkliga förhållandena under det senare 1800-talet i den mån de haft inflytande på husförhåret.

Den tredje avdelningen är arbetets tyngdpunkt. Där belyses själva husförhåret och dess regression ingående liksom olika aspekter på husförhåret. Här analyseras hur regressionsperiodens husförhör gått till och därmed också vad som skiljer och vad som förenar i förhållande till tidigare stadier. Dessa resultat analyseras inte minst utifrån de kunskaper de båda första avdelningarna givit. Det är i den tredje avdelningen LUKA:s uppteckningar kommer till systematisk användning och utgör basen för framställningen. Tidigare har frågor kunnat ställas och hypoteser upprättas inte minst utifrån forskningens hittillsvarande resultat och ståndpunkter. Det är först genom en systematisk bearbetning och analys av LUKA:s uppgifter det går att mera slutgiltigt besvara frågorna och falsifiera eller verifiera hypoteserna.

I citat har stavning och interpunktion normaliserats.

Avhandlingen har utarbetats vid institutionen för kyrkohistoria vid Lunds universitet under handledning av professor Ingmar Brohed.

Avdelning I

Husförhårets tillkomst, innehåll och kyrkorättsliga ställning

Kapitel I. Husförhåren t.o.m. KL 1686

Begreppet husförhör är välkänt i den svenska kyrkans historia. För den, som något sysslat med husförhåret är definition och ursprung inte självklara. I det nedanstående analyseras husförhårets ursprung och innebörd. Därvid är det en mängd frågor, som inställer sig. Det kan gälla tid, plats, deltagare, utformning o.s.v. Tyngdpunkten i detta avsnitt kommer att ligga på det kyrkorättsliga planet, d.v.s. det gäller att få fram vad ett husförhör är eller var i lagens mening. Genom den kyrkorättsliga inriktningen kan man med en terminologi lånad från hustavlan säga, att det gäller överhetsståndets och i viss mån lärostandets uppfattning av husförhåret. Längre fram skall hushållsståndets uppfattning och reaktion följa.

1. Före KL 1686

Utgångspunkt är KL 1686, dels för att denna lag bidrog till enhetlighet i svenskt kyrkoliv, dels för att den även kom att äga giltighet i Lunds stift. Utgångspunkt får inte förstås så att det fortsättningsvis kommer att handla enbart om händelser och förändringar efter det att KL 1686 trätt i kraft. En överblick över den utveckling under 1600-talet, som föregick lagens tillkomst, är värdefull för perspektivet och tolkningen av lagar utfärdade långt senare än 1686.

Ser man tillbaka ända till KO 1571, fanns där anvisningar om hur katekesen skulle användas och vad den innebar.¹ För prästens del hette det, att han i predikan skulle komma in på någon "framsatt och förberörd artikel i katekesen".² Det skulle äga rum minst två gånger årligen.³

KO 1571 kodifierade en under tidigare reformationstid utbildad praxis.⁴ Ursprungligen betecknade katekes (catechismus) en muntlig undervisning, som fick sin typiska form genom metoden med frågor och svar. Rätt snart kom termen i stället att beteckna lärostoffet som sådant.⁵

Enl. en äldre luthersk uppfattning var det också så att man genom att svara på förhårets frågor avlade en trosbekännelse.⁶ Naturligt nog kom de avgörande impulserna på den kateketiska undervisningens område från Tyskland.⁷

Det sägs ofta, att händelserna i Uppsala domkapitel den 26 jan. 1596 skulle innebära starten för husförhåren i Sverige.⁸ Mer än en ansats blev knappast resultatet av detta initiativ. Mera säker kan man vara, när man pekar på de s.k. stora biskoparna under 1600-talet som de, som införde

husförhöret. Detta kallades även för husbesök eller skriftresa.⁹

När husförhöret kom igång på allvar, blev det viktigaste kristendomsförhöret och sågs som ett supplement till visitationerna.¹⁰ Det visade sig rätt snart på landet, att ideliga inspektioner eller visitationer var av nöden för att en effektiv undervisning skulle kunna hållas igång över huvud taget.¹¹ Kyrkans nit väckte långt ifrån alltid positivt gensvar, men biskoparna lät sig inte förtröttnas.

Ärkebiskopen Laurentius Paulinus Gothus (1637-1646) hade stort intresse för ett fungerande förhålls- och visitationssystem. Han talade om "visitatio parochialis", vars betydelse han särskilt underströk, som den enklaste typen och som ägde rum i sockenkyrkan varje söndag en halv timme före gudstjänstens början. Då skulle ungdomen av båda könen vara församlad vid altaret till "examen catecheticum". Vid det tillfället skall de "memoriter läsa ett stycke ur Luthers lilla katekes, antingen Budorden, Tron, Fader vår eller något annat stycke. Detta förklaras sedan omsorgsfullt av pastor med hjälp av frågor och svar." Dessutom kunde "visitatio parochialis" förrättas i hemmen och kallades då "visitatio domestica". Det går till på det viset, att pastor åtminstone en gång om året besöker församlingens olika familjer och undersöker hur föräldrar, barn och husfolk kan katekesen, om de läser bords-, morgon- och aftonbön, om föräldrarna förhör barn och husfolk på söndagens högmässopredikan, hur äkta makar kommer överens med varandra, om de rätt fullgör sin uppgift att undervisa barnen i katekesen o.s.v.¹² "Visitatio domestica" måste enl. Paulinus Gothus synsätt uppfattas som en underavdelning av "visitatio parochialis". Samtidigt framgår tydligt den gammallutherska uppfattningen, att en viss kunskap även omsattes i livsföringen. Att livet i hem och familj inte alls uppfattades som en privatsak vid denna tid, vittnar Paulinus Gothus om i The-saurus catecheticus år 1631, då han skriver, att prästerskapets hembesök skall ske i sällskap med grannförsamlingens pastor eller kaplan och dessutom två "gudfruktiga av socknens sexmän".¹³

Ett annat sätt att dela upp visar Olaus Laurelius, biskop i Västerås 1647-1670, i sina KOF, där han talar om "större visitationer" och "mindre visitationer". Den förstnämnda företas av biskopen och den sistnämnda går till så, att antingen besöker prosterna de olika församlingarna eller också så, att pastor själv "reser bytals och gårdetals omkring församlingen en gång om året och förhör dem mangrant i sin kristendoms stycken, ser deras hemseder och rannsakar hurudant hus de håller, hur skickelig(a) barn och husfolk de har och om de håller god grannsämja, lever i enighet och rolighet med varandra".¹⁴

Det Laurelius kallar "mindre visitation" ligger mycket nära det Paulinus Gothus benämner "visitatio domestica". Klart är att skådeplats i båda fallen är församlingsbornas hem.

Biskoparna utfärdade bestämmelser för sina resp. stift. Eftersom deras intentioner var identiska eller mycket likartade, skilde sig resultatet mycket litet åt. Men när riksdagen 1640 uppmanade prästerskapet att skapa enighet i det kyrkliga arbetet, var man vad beträffar katekesundervisningen helt avvisande. I stället slog man vakt om biskoparnas och stiftens självständighet.¹⁵ Vid riksdagen 1672 hade prästerskapets attityd ändrats, och de uttryckte önskemål om en för hela riket gällande spörsmålsbok. Resultatet blev så småningom den s.k. Spegels katekes.¹⁶

Termen förhör uppfattade dåtiden inte lika strängt som nutiden gör det. Förhöret, examen catechismi, av den typ, som hölls varje söndag, var ett led i ungdomens undervisning. I första hand gällde det inte att granska kunskaperna. Snarare gällde det att aktualisera katekesen genom frågor och svar. Av mera direkt kontrollerande karaktär var den allmänna examen, som hölls i fastan. Genom den skulle även de äldre, som inte deltog i söndagarnas undervisning, tvingas att hålla sina kunskaper aktuella.¹⁷

Ett initiativ på riddarhuset föranledde, att vid riksdagen 1680 förbjöds förhören ute i byarna. Adeln klagade över att prästerna reste runt och under förevändning av förhör betungade allmogen. "Kungl. Maj:t resolverade då att slika förhör och examina endast bör ske och anställas i kyrkorna och på ingen annan ort." Det innebar, att söndagens katekesförhör i kyrkan skulle äga rum, men husförhör fick man inte hålla.

En bidragande orsak till missnöjet har säkert varit "ett skamligt tigge-ri och överflödigt traktamente" i samband med prästernas besök. Förslaget närmast före antagen KL 1686, det s.k. Ridderskapets projekt till kyrkoordning, har en bestämmelse om besök av pastor i hemmen. Men accenten är nu en annan. Tonvikten ligger på den pastorala omsorgen. Undantaget talet om överflöd i mat och dryck, kom förslagets lydelse så småningom att bli gällande lag.¹⁸ När Sverige är på gränsen att få en enhetlig lagstiftning på området, tonas förhören ner i förhållande till det uppbyggnadsarbete kyrkan ägnat sig åt under större delen av 1600-talet.

2. Bestämmelserna i KL 1686

I och med KL 1686 blev det slut på stiftspartikularismen. Enhetlighetens epok var inne. De lagrum, som blir aktuella, är kap. 2 §§ 9 och 10 samt kap. 24 § 22. Eftersom dessa ställen är grundläggande och av stor betydelse för den kommande diskussionen och utvecklingen är det på sin plats att

citera dem i tillämpliga delar. Kap. 2 § 9:

"Ungdomens förhör i sin kristendom skall med största flit idkas i alla församlingar över riket efter den ordning, som här föreskrives: nämligen i alla städer skall av katekesen något predikas i ottesången på en halv timme vid pass, och alltid några vissa hus, som de är folkrika till, varje söndag eller helgdag särskilt sammankallas och förut tillsägas, att de kommer och låter sig förhöras. På landsbygden skall folket komma så bittida tillsammans, att de före högpredikan kan bevista katekesförklaring och förhör, vilket skall således ske: att predikanten efter första ringningen begynner med en psalm och sedan läser morgonbönen på predikstolen och ett stycke av katekesen, vilket han allenast på en fjärdedels timma tydligen förklarar och efter slutet med en andäktig bön strax företar dess förhör med någon viss rote, som åtta dagar förut därtill av predikstolen tillsagd blivit: så lagandes, att allt detta blir ändat innan klockan nio, att icke högpredikan för långt utdrages. Om någon i oträngt mål och förfallolös sådant själv försummar eller andra därifrån hindrar och icke med kristligt allvar skyndar till detta förhör: Då skall föräldrar och husbönder utge första gången vardera fyra öre silvermynt, vilka sexmännen var i sin rote utfordrar och till kyrkans behov uppta skall. Försummar de andra resan plikte dubbelt och vare icke desto mindre förbundna följande söndag sig att inställa. Samma lag vare för krigs-, bruks- och herrgårdsfolk samt andra flera sådana i församlingen boende."

KL kap. 2 § 10: "Denna ordning med katekesens lära och förhör på landet skall hela året igenom vid makt hållas undantaget den brådeste andetiden och när kortaste dagarna är. Prästerna skall hålla vissa längder på alla sina åhörare hus från hus, gård från gård och veta besked om deras framsteg och kunskap i deras kristendomsstycken, driva med flit därpå att barn, drängar och pigor, lär läsa i bok och se med egna ögon, vad Gud i sitt heliga Ord bjuder och befaller. De skall sedan skriftas i tre delar eller hopar: den första blir den, som enfaldeligen kan läsa sina kristendomsstycken, den andra, som kan läsa Luthers uttydning över Tio Gud bud, Tron, Fader vår, Döpselen och Herrens nattvard, den tredje, som jämte uttydningen kan fatta och förstå spörsmål och hustavlan och där hos lär Skriftens språk, på vilka vår tro sig grundar. Uttydningen skall åhörarna så förhållen bliva, att de icke allenast lär den utantill utan ock med sina egna enfaldiga ord säga, hur de förstår dess rätta mening och vet att lämpa sig densamma till lärdom, tröst och förmaning."

Paragraferna 9 och 10 hör samman i det att § 10 är en utveckling och ett förtydligande av § 9. Tagna tillsammans kan en del viktiga ting fast-

ställas. De förhör, som åsyftas, skall äga rum på söndagarna och i kyrkan. Ungdomen skall delta, och § 10 låter förstå, att därmed menas "barn, drängar och pigor". Att "folket" på landsbygden skulle innefatta inte enbart ungdomen motsägs av att § 10 gäller endast för landsbygden. Förhörsordningen är rätt utförligt angiven för landsbygdens del. För städernas del anges, att förhöret är knutet till ottesången. Till förhöret skall alltid tillsägas "några vissa hus" i förväg. Varslet på åtta dagar är klart ut sagt endast för landets del. Kravet på prästen att hålla "vissa längder på alla sina åhörare hus från hus, gård från gård" är inget nytt. Sådana längder hade dykt upp redan tidigare, fast deras utformning och innehåll då givetvis var stiftsvis reglerat. Ett exempel bland flera är Västerås-biskopen Johannes Rudbeckius stadgande om folkalängder.¹⁹

I § 10 trycks hårt på läskunnigheten. Den ges en klassisk reformatorisk motivering. Det gäller att "se med egna ögon vad Gud i sitt heliga Ord bjuder och befaller". En mer eller mindre utbredd läskunnighet är en naturlig följd av införandet av folkspråket i tryckta texter. "Åhörarna" skulle indelas i tre "delar eller hopar" alltefter kunskapsnivå. Det är rimligt att tänka sig, att det skedde en uppflyttning i takt med att kunskaperna ökade.

I kap. 24 § 22 står: "Kyrkoherden skall låta sig angeläget vara, att ungdomen i hans socken lär läsa i bok och förstår sina kristendomsstycken, jämväl besöka sina åhörare, det ena huset efter det andra, när de å båda sidor kan därtill ha bekvämlig tid och lägenhet och så efterfråga, huruledes de samt deras barn och tjänstefolk sins emellan sig förhåller, förmanande dem till allt det, som gott och lovligt är. Vid sådana tillfällen skall han ock undervisa de gamle om de frågor han vill dem i kyrkan föreställa på det de må vara beredda på tjänliga svar och föregå ungdomen med goda exempel."

I förhållande till kap. 2 § 9 rör det sig här om en förflyttning i motsatt riktning. Det är prästen, som förflyttar sig, visiterar, och församlingsborna, som är hemma. Hus kan i detta sammanhang mycket väl syfta på själva byggnaden till skillnad från kap. 2 §§ 9 och 10. Fråga är däremot, om kap. 24 § 22 kan anses vara av lika tvingande karaktär. Formuleringarna i kap. 2 §§ 9 och 10 visar, att lagstiftaren utsäger, att vissa ting skall äga rum och att det skall ske efter en bestämd ordning. Satsernas imperativa karaktär är tydlig. I kap. 24 § 22 heter det däremot, att kyrkoherden "skall låta sig angeläget vara" med vissa, uppräknade aktiviteter. Men när det gäller läsinläringen är paragrafen närmast ett stöd till kap. 2 § 9.

Det som i stället ger paragrafen ett självständigt innehåll är vad den

uttrycker pastoralt och själavårdsmässigt, "förmanande dem till allt det, som gott och lovligt är". Denna del pekar på en praxis långt äldre än KL 1686. Intressant är bestämmelsen om att kyrkoherden skall undervisa "de gamle" om de frågor, som han "vill dem i kyrkan föreställa". Jämfört med vad kap. 2 §§ 9 och 10 gjorde rimligt, kan man nu med stöd av kap. 24 § 22 ge ordet "folket" i kap. 2 § 9 ett vidare innehåll än vad lagrummet ensamt ger möjlighet till. "De gamle", med vilka här nog får avses alla utanför gruppen barn, drängar och pigor, skulle alltså svara på frågor i kyrkan. Återigen utpekas den som förhørsplats. Förhöret i bemärkelsen kunskapskontroll skall tydligen alltid äga rum där. Eftersom de gamle skall föregå ungdomen med gott exempel, pekar det på att förhöret är gemensamt. Däremot sägs ingenting om hur ofta de gamle skulle delta eller om kravet på deras kunskaper jämfört med ungdomens. Men för att fungera som goda exempel borde de gamle stå på en kunskapsnivå, som vid jämförelse väl hävdade sig med ungdomens. Det är inte att räkna med att förhørsverksamheten av de gamle varit lika intensiv som av ungdomen. I så fall blir det svår-förklarligt, varför lagen inte uttrycker det lika klart.

Hittills räcker det dock med att konstatera, att lagen ger klart besked om att förhör skall äga rum i kyrkan och att det skall ske på sön- eller helgdagar med undantag för vissa nämnda perioder, då det inställs, att det främst gäller ungdomen men även övriga församlingsbor samt att deltagandet var obligatoriskt och att det fanns klart uppställda kunskapskrav. Det sätt varpå termen "folket" används på andra ställen i KL gör det sannolikt, att även här räkna med att den står för samtliga församlingsbor. Det att prästen skall hålla längder "på alla sina åhörare" styrker den tolkningen. Det vore knappast möjligt att veta besked om "deras framsteg och kunskap", om det inte förekom någon form av förhör något så när regelbundet.

Kapitel II. Husförhören t.o.m. upphävandet av straffbestämmelserna 1888

1. 1726 års konventikelplakat

Bakgrunden till konventikelplakatets tillkomst är den kända konventikeln i Sickla 1723.¹ Plakatet utfärdades den 12 jan. 1726 och kom att få stor betydelse under långa tider för svenskt kyrkoliv. Därför har domen över det fallit olika.

Ofta har det sagts, att konventikelplakatet utgör husförhören grund. Hur det förhåller sig med den saken skall närmare utredas. Plakatets huvudsakliga funktion var att skydda den rena evangeliska läran mot "irriga lärosatser", m.a.o. pietismen. Från kyrkans sida blev en utbyggd undervisnings- och förhørsverksamhet ett led i försvarskampen mot den.²

På det viset fick pietismens genombrott stor betydelse som drivfjäder inte minst för husförhören.

Beträffande prästernas förpliktelser heter det i plakatet: "Ty skola prästerna efter deras ed och ämbetes skyldighet p. 303.3 vara förbundna troligen sin anförsäkrade hustru att vårda och utom de vanliga katekesförhören i kyrkan esomoftast besöka sina åhörare i deras hus, eller där sådant bekvämligen ej låter sig göra, då några hus i staden och byar på landet i sänder sammankalla på det de med all säkerhet måge förnimma deras framsteg i kristendomen p. 112 b. och dem till den rätta salighetens grund och kunskap föra."³

Konventikelplakatets huvudsyfte är som namnet anger att få slut på konventiklarna. Det stadgas stränga straff för dem, som anordnar eller deltar i sådana. Det inleds med att nämna de kända förpliktelserna, som åligger föräldrar och husfäder beträffande undervisning, förhör, läsning och bön med de sina. För prästernas del får innehållet närmast karaktären av en påminnelse om vad som åligger dem "efter deras ed och ämbetes skyldighet". Katekesförhör i kyrkan är känt sedan tidigare och att besöka sina åhörare i deras hem (hus) nämns redan i KL kap. 24 § 22. Mera svårtolkad är satsen "förnimma deras framsteg i kristendomen". Det skall göras "utom" de vanliga katekesförhören. Det kan förstås på det viset, att det rör sig om ytterligare ett förhörstillfälle. För en sådan uppfattning talar plakatets skrivning av syftet: "dem till den rätta salighetens grund och kunskap föra". Klart utsägs, att för saligheten krävs en viss kunskap. I så fall rör det sig om en utökning av kontrollen från att gälla inte bara levernet utan även kunskaperna. Det innebär en accentförskjutning mot en utbyggd förhørsverksamhet. Man skulle kunna säga, att katekesförhöret i kyrkan får en påbyggnad eller utvidgning. Det stämmer med den äldre tankegången, enligt vilken "visitatio domestica" är en undergrupp till "visitatio parochialis". Det bör noteras, att konventikelplakatet faktiskt ger prästen större rörelsefrihet än tidigare. Där det inte "bekvämligen" låter sig göra med besök i varje hus, kan prästen i stället sammankalla några hus i staden eller byar på landet i sänder. Modernt uttryckt ger det prästen stora möjligheter att rationalisera sitt arbete. Vart folk skall sammankallas sägs inte, och det får nog bero på de lokala förhållandena. På den punkten ges tydligen valfrihet.

Mera märkligt är det, att ingenting sägs om följderna för dem, som inte hörsammar en kallelse eller på annat sätt vägrar delta. I konventikelplakatet är straffsatserna mycket noggrant redovisade för dem, som anordnar eller deltar i konventiklar. Däremot finns inget motsvarande för dem, som vägrar delta i förhör. Som nämnts hade prästerna bekymmer med frånvaron

och de önskade inrättandet av rotemästare i alla församlingar, som skulle ta upp stadgade böter. Frånvaron av stadgande om bot i konventikelplakatet betyder knappast, att böter inte förekom. Snarare måste det tolkas så att lagstiftaren tar bestämmelserna i KL kap. 2 § 9 och i viss mån stadgandena i prästerskapets privilegier av 1723 för givna. Detta i sin tur visar, att konventikelplakatet när det gäller förhör inte innebär något avgörande nytt utan att det i stället bygger på KL. Och ytterligare visar det, att det i plakatet nämnda förhöret, som omskrivs med orden "förnimma deras framsteg", är nära förbundet med det förhör, som stadgas i KL kap. 2 § 9. Som nämnts har även kap. 24 § 22 givit sitt bidrag till konventikelplakatet, nämligen impulsen till att ett förhör kan äga rum i församlingsbornas hus.

Flera forskare anser, att husförhöret tillkom redan i och med KL 1686. Deras resonemang är värt att ta del av. Pleijel hävdar på flera ställen, att genom KL 1686 blev husförhören allmänt påbjudna. Först konventikelplakatet lagfäste husförhöret.⁴ Brilioth anser, att husbesöken enl. KL kap. 24 § 22 var avsedda att tjäna den allmänna församlings- och själavården. "Husförhör i senare mening blev formligen föreskrivna först genom konventikelplakatet av år 1726."⁵ Curt Carlsson har sysslat med norrländska förhållanden och har i samband med det fått uppmärksamma distinktionen mellan husförhör, byaböner, kyrkohelger och andra specifikt norrländska ting. Han är originell så till vida, att han inte nämner konventikelplakatet i samband med husförhöret. Han menar, att stadgandet om husförhöret möter först i KL 1686 och pekar på kap. 24 § 22. Detta skulle sedan kompletteras med kungliga förordningar 1706, 1723 och 1735.⁶ A. Nordberg ligger mycket nära Pleijel och Brilioth när han säger, att husförhören anbefalldes i KL 1686 och blev obligatoriskt införda genom konventikelplakatet.⁷

Om det husförhör Pleijel menar finns enl. KL skriver han: "Det är viktigt att erinra sig detta och att uppmärksamma att husförhören skulle bestå i själavårdande besök och inte i några kunskapsförhör. Det dröjde dock inte länge förrän det egentliga förhörsmomentet fick överhand och blev det dominerande inslaget i dessa husförhör." Orsaken till förändringen är pietismens framträngande.⁸

Som ovan sökts visa legitimerar konventikelplakatets uttryckssätt en tolkning med innebörd av kunskapskontroll. Det gör däremot inte KL kap. 24 § 22. Däremot kan mycket väl ett husförhör i bemärkelsen pastoralt orienterat hembesök rymmas i denna paragraf. Husförhören enl. en sådan definition kan sägas bli "allmänt påbjudna", om därmed avses, att de blev ett ämbetsåliggande för prästerna eller mera korrekt kyrkoherdarna, eftersom kap. 24 handlar om den sortens ting.

Det skall slås fast, att det rör sig om två olika husförhör i kyrkolagen och i konventikelplakatet, åtminstone om man för det i KL ensidigt stöder sig på kap. 24 § 22. Om man för KL:s del använder termen husförhör, man skulle med lika stort fog kunna kalla det hembesök eller husvisitation, avses som nämnts ett pastoralt och själavårdsmässigt inriktat besök i hemmet. Givetvis rör det sig om en successiv utveckling och förändring, men för att den skall bli gripbar måste som ovan sökts visa konventikelplakatets samband med KL kap. 2 §§ 9 och 10 klart framläggas. Vi står inför något, som ständigt skall vålla problem, nämligen att klart och entydigt utpeka husförhårets ursprung.

2. Religionsstadgan 1735 och förordningen 1765

Religionsstadgan av den 20 mars 1735 har kommit att betecknas som "kulmen av det dåtida samhällets religiösa skyddsåtgärder".⁹ Liksom 1726 gäller det att slå vakt om den rena evangeliska läran.¹⁰ Enl. stadgan gäller det att undervisa "icke allenast medelst gudliga, anderika och tydliga predikningar samt allmänna katekes-, prediko- och kommunionförhör utan ock såvida möjligt är genom flitigt anställda husbesök så i städerna som på landet". Prediko- och kommunionförhör nämns som självständiga förhör. Biskopar och konsistorier påminns om sina förpliktelser i olika avseenden. Och så heter det: "Och ehuru väl vi intet annat förmodar än att prästerskapet efter deras ämbetsplikt och i följe av de många härom utgångne Kungl. bud och befallningar, särdeles den av den 12 jan. år 1726, lär använda all möjlig flit och omsorg till att underrätta sina åhörare i kunskapen om det som till deras salighet hör." Samb. med konventikelplakatet är klart utsagt.

Punkt två stadgar om den tydligen alltid lika brännbara frågan om vilka som skall delta i förhören. Till dem "bör sig infinna föräldrar, husbönder och matmödrar med allt sitt husfolk, vare sig barn, köpsvenner, gesäller och tjänstehjon, av vad namn och villkor de vara må". M.a.o. undantas ingen. Namn och villkor är inget skäl att utebli. Till skillnad från 1726 stadgas om straff för dem, som "av motvillighet eller utan laga förfall" uteblir. I värsta fall stadgas om stockstraff enl. § 23 i prästerskapets privilegier av den 16 okt. 1723.

Den kungliga förordningen "angående plikt och straff för dem, som försummar bevisandet av katekesförhör" utfärdades den 4 dec. 1765. I förordningen hänvisas till religionsstadgan 1735. Den i sin tur hade hänvisat till konventikelplakatet. Kontinuitet och släktskap ligger i öppen dag. Förordningens uttryckssätt visar, att religionsstadgan från 1735 inte efterlevs. Om det har Kungl. Maj:t kommit "uti obehaglig erfarenhet". För-

ordningen 1765 är ett uttryck för en traditionellt mössvänlig omsorg om kyrkan.¹² Det är här termen husförhör gör sin debut som legal term. Det heter, med uppräknings av alla grupper, att de "skall infinna sig vid de vanliga katekes- eller så kallade husförhören". Uttryckssättet med "så kallade" låter förstå, att ordet varit allmänt omfattat utan att för den skull tidigare ha varit lagligt reglerad. Längre fram i lagen står det: "Alltså har Vi i nåder velat härmed ytterligare förordna, att de föräldrar, husbönder och matmödrar, som utan laga förfall avhåller sig från husförhørs beivrande ...". Ordet husförhör står ensamt. Ytterligare längre fram talas det om barn, som "icke akta på sina föräldrars förmaningar om inhämtande av sin kristendomskunskap och katekesförhørs beivrande ...". Nu står katekesförhör ensamt. Det pekar på att lagstiftaren uppfattar katekesförhör som ett vidare begrepp än husförhör. Det styrks av att förordningens rubrik endast talar om katekesförhör. Det går nu mycket väl att tänka sig, att en sammansmältning ägt rum mellan KL kap. 2 §§ 9 och 10 och konventikelpakatet, som ger prästen rätt att "några hus i staden och byar på landet i sänder sammankalla", om det "bekvämligen ej låter sig göra" med besök i åhörarnas hem. Det kan ges en utformning, som ligger snubblande nära det lagstadgade katekesförhørets.

De längder, som nämnts i KL kap. 2 § 10 kommer mer och mer allmänt att kallas husförhörslängder, trots att deras tillkomst lagligt sett är kopplad till katekesförhøret. Husförhörslängderna kunskapsregistrerande och fiskala karaktär understryks av att det dessutom ofta fördes en kommunionlängd. Det var klockarens sak att föra den, medan prästen skulle ha hand om husförhörslängden.¹³ Parentetiskt kan nämnas, att de tecken eller symboler, som kom till användning i husförhörslängderna, inte var enhetliga utan kunde uppvisa stora lokala variationer.¹⁴ Vare sig man ansluter sig till tanken på husförhøret som resultatet av en sammansmältning eller ej, kan man fortfarande inte säga något med visshet om platsen för det.

Enl. SAOB är det inte något problem var husförhøret har sitt ursprung. Det heter: "förhör i den kristna lärans huvudstycken som (numera företrädesvis på landsbygden i vissa trakter) i enlighet med 1686 års kyrkolag årligen av prästen rotevis hålles i ngt hem 1. ngn skolsal o.d. ute i församlingen (numera ofta ersatt av bibelförklaring)." (Lund 1932)

3. Husförhørens grund och utformning enl. Wåhlins handbok

C. Wåhlin utgav 1841 tredje upplagan av "Handbok uti Svenska kyrko-lagfarenheten".¹⁵ Den var avsedd som en hjälp åt unga präster och sammanställde de viktigaste lagrum, som reglerade deras tjänst. Husförhøret ingår i inne-

hållet. Därför är boken av intresse i detta sammanhang. Det som är aktuellt är samlat i § 8, som fått rubriken: "Om undervisning och förhör i kristendomskunskapen, katekeslängder, sockenskolor och skolmästare på landsbygden".

Efter en genomgång av olika lagrum heter det vid punkt S: "Av de nu anförda lagställena inhämtas således, att trenne förhör i kristendomskunskapen är prästerskapet ålagda, näml. 1:o kyrkoförhör såväl i städerna som på landsbygden s), 2:o kommunionförhör vid vilka anteckningar varje gång bör hållas t) och 3:o husförhör u)." ¹⁶ Det intressanta är, att vid not s) hänvisas uteslutande till KL kap. 2 § 9 och vid not u) endast till KL kap. 24 § 22. Det sistnämnda lagrummet skulle alltså utgöra den lagliga grunden för husförhöret. Wåhlin är på andra ställen mycket noga med att ange samtliga lagrum, som ligger till grund för ett visst prästerligt åliggande. Om det tidigare 1800-talets allmänna uppfattning hade varit, att konventikelplakatet låg till grund för husförhöret, är det i så fall mycket märkligt, att det inte anges. Den numera vanliga uppfattningen tycks härstamma från senare tider.

Vid punkt T lyder rubriken: "Vid de så kallade husförhören bör följande omständigheter iakttas:". Därefter följer en punktvis uppsatt handledning för hur ett husförhör skall gå till. Vissa av dessa punkter tas upp här. Under a) (eg. grekiska bokstaven alfa, men latinskt alfabete används): "Kungöres härom i behörig tid å predikostolen med tillkännagivande av tid och ställe, där sammanträdet skall ske, samt hur många hemantal eller matlag, som varje gång bör infinna sig." Tid och ställe kunde variera. Vid d): "De frånvarande, som utan laga förfall och av försummelse avhåller sig, bör särskilt antecknas för att sedermera befordras till den plikt, som författningarna föreskriver x)." ¹⁷ Vid noten x) hänvisas till KL kap. 2 § 9. Det är notabelt, eftersom det under S not u) hänvisas enbart till KL kap. 24 § 22. Detta husförhör grundat på kap. 24 § 22 skulle hämta sina bötesbestämmelser från kap. 2 § 9. Det är ett exempel på att husförhöret knappast kan anses ha sitt ursprung uteslutande i endera lagrummet. Notens fortsätter med att räkna upp kungliga brev av den 31 jan. 1692, av den 3 jan. 1694, av den 10 mars 1758 och den kungliga förordningen av den 4 dec. 1765. Om konventikelplakatet skulle det knappast kunna bli tal i detta sammanhang, eftersom det saknar straffbestämmelser. Religionsstadgan 1735 har visserligen sådana, men de åberopar en tidigare lagstiftning.

Själva husförhörets uppläggning är enl. Wåhlin följande: 1) psalm eller kort tal, 2) prästatterester åtgärdas, 3) de utan laga förfall frånvarande antecknas, 4) budorden förklaras, 5) tröga och okunniga barn antecknas för kontroll vid nästa tillfälle, 6) föräldrarna varnas för att vara dåliga

exempel för sina barn och att inte för tidigt låta dem få smak på tobak och brännvin, 7) de sexåriga barnen upptecknas, om de kan läsa morgon- och aftonböner och uppmuntras att tidigt vänja sig vid arbete för att undgå mycket ont, 8) vid läran om skriftermål klargöres möjligheten till hemlig bekännelse, och husfäder uppmuntras till bön med sitt husfolk varje vecka, 9) efterfrågas äkta makars inbördes förhållande, om ett kristligt förhållande mellan föräldrar och barn, husbönder, tjänstefolk och grannar, om husandakt och bibelläsning, 10) förmaning till uppriktig gudsfruktan, lydnad mot överheten, goda dygder och varning för alla laster. Så till sist bön och sång.¹⁸ Med en sådan uppläggning av husförhöret framgår tydligt, att det är tänkt att vara ett led i det folkfostrande arbetet. Den intentionen känns igen från det föregående.

Det visar sig dock vissa skillnader vid jämförelse mellan första och andra upplagan av Wåhlins handbok. Det visar sig, att punkt 1) psalm eller kort tal infördes först 1807. Under punkt 7) gäller det i första upplagan de femåriga barnen och därefter de sexåriga. Uppmuntran till husfäder under punkt 8) gällde i första upplagan barnen. "Några av barnen, som uppnått en viss ålder uppmuntras att varje vecka hålla offentlig bön för allt husfolk." Viktigare är, att det som stadgas under punkterna 9) och 10) är på det hela taget nytt i andra upplagan 1807. Det innebär, att husförhören i Wåhlins handbok 1807 och 1841 får en helt annan tyngdpunkt än 1799. Den har förskjutits till det folkfostrande och parenetiska området.¹⁹

Under U heter det: "Vid ovannämnda husförhör är det prästerskapet ålagt att hålla vissa längder eller förteckningar på alla sina åhörare i församlingen, hus från hus och gård från gård a." Noten a) hänvisar till KL kap. 2 § 10 samt kap. 8 § 2 och ett kungligt brev av den 10 nov. 1748.²⁰ Återigen kopplas husförhöret ihop med kap. 2 §§ 9 och 10.

Längre fram i paragrafen under V tas övriga förhör upp. Vid 9 nämns: "Barns och ungdoms förhör hålls ock rotevis om söckendagar mellan pingst och midsommar eller sommaren framåt om söndagseftermiddagar efter som det förra eller det senare för församlingarnas vidd och läge bäst ske kann)."²¹ Noten anger Kungl. förordningen av den 4 nov. 1772. Det skall betonas, att det inte rör sig om "Förhör med ungdomen, som första gången skall antagas till den Hel. Nattvarden."²²

Några jämförelser visar, att Wåhlins punktvisa program för husförhörets utformning hade täckning i praktiken. Den ordning, som tillämpades vid 1800-talets början i Västerås stift såg i stora drag ut så här: 1) psalm och bön, 2) upprop och examen med yngre och äldre i innan- och utanläsning och katekesförhör, särskilt barnens framsteg skulle noteras, 3) uppsynings-

mannen tillfrågades om ev. klagomål ang. försummelse av gudstjänst och nattvard, dryckenskap och oenighet o.s.v., 4) förfrågan om ant. biblar, söndagshelgden, morgon- och aftonböner, församlingsmedlemmarnas inbördes liv och hur fattiga barn vårdas och fostras.²³ Likheten med Wåhlins program är slående trots vissa skillnader i detaljerna. Omkring 1900 gick ett husförhör i Svensk-Finland till på i stort sett följande sätt: 1) psalm och bön, 2) kort tal av prästen, 3) katekisation, 4) förhör, 5) kaffepaus, 6) psalm, 7) blivande skriftskoleelever (konfirmander) kallas fram, 8) sex-männen tillfrågas om förhållandet i byalaget, 9) kontroll av kyrkböckerna.²⁴

Husförhören utgörs av prövningen av läskunnigheten, av kristendomskunskapen så som katekesen meddelar den och kontroll av husförhörs-längderna. Till den hör också den rent parenetiska kontrollen av församlingsbornas liv och leverne som får ses som ett uttryck för den pastoral omsorgen.

4. Innebörden för husförhören av konventikelplakatets upphävande

Konventikelplakatet av 1726 upphävdes genom förordningen av den 28 okt. 1858 (SFS 1858:90). I dess ingress heter det bl.a., att kungen med rikets ständer "funnit gott att, med upphävande av Kungl. Plakatet emot särskilda religionssammanskomster den 12 januari 1726 samt vad för övrigt i detta ämne finns stadgat,..." Skrivsättet gör inga undantag eller inskränkningar för någon del av konventikelplakatets innehåll. Det rör sig om ett upphävande utan förbehåll.

1858 års förordning innebar inte en fullständig konventikelfrihet. Visserligen fick man nu lov att samlas till andaktsövningar utan ledning av präst, men de fick inte utan särskilt tillstånd äga rum samtidigt med församlingens ordinarie gudstjänst. Böter mellan 50 och 300 riksdaler, som kunde omvandlas till fängelse för de obemedlade, blev straffet för den, som ordnade en sådan sammankomst på otillåten tid, eller på sådan tid upplåter sitt hus eller vägrar lyda kyrkorådets predikoförbud.

Domstolarnas arbete vid denna tid visar, att förordningens ord inte var tomt hot. Ändå beivrades inte flertalet konventiklar vare sig före eller efter 1858.²⁵ Men det har aldrig avkunnats så många domar i denna typ av mål som efter konventikelplakatets upphävande.²⁶ Vid mitten av 1860-talet inträffade en så stark och plötslig nedgång av åtalsfrekvensen, att man kan säga, att denna typ av mål praktiskt taget upphörde. Det var f.ö. vid denna tid myndigheterna slutade att biträda vid tvångsdop av barn.²⁷ Helt tydligt inträffade en förändring i rättsvårdande myndigheters behand-

ling av religiösa mål. Kyrkan kunde inte längre räkna med ett mer eller mindre automatiskt stöd. En spricka hade uppstått i den gamla enheten stat-kyrka, en spricka som med tiden skulle bli allt större.

Även om antalet domar steg efter 1858 verkställdes aldrig flertalet domslut, eftersom besvär i allmänhet beviljades eller kungen beviljade nåd.²⁸ Det rådde stor diskrepans mellan de lokala tjänstemännens nit och Kungl. Maj:ts inställning. Ju högre upp i hierarkin, desto liberalare inställning i religiösa frågor. Det förhållandet måste i längden ha verkat dämpande på intresset för att beivra och väcka åtal. Men det går ändå inte att säga, att 1858 skulle ha varit ett markant gränsår med klart förbättrade förhållanden för väckelsen, en gräns mellan gamla tiders tvång och förbud och en modernare tids friare syn.²⁹ Den gränsen skulle komma senare och mera successivt.

När förordningen av 1858 ersattes av en ny tio år senare (SFS 1868:76) var det fortfarande inte fråga om någon fullständig frihet, även om vissa lättnader medgavs. Man fick nu utan särskilt tillstånd lov att hålla sammankomster samtidigt med den ordinarie gudstjänsten, dock ej så nära att man störde den eller den allmänna ordningen vid den. Det enda, som förblev straffbart, var underlåtenhet att lyda kyrkorådets förbud mot lärarverksamhet. Tidigare hade det även varit straffbart att föranstalta eller att upplåta sitt hus.³⁰ Fortfarande gällde att präst, kyrkorådsledamöter och den offentliga myndigheten skulle ha rätt till tillträde och kunna upplösa sammankomsten.

Denna bestämmelse tillämpades bara undantagsvis, 1-2 ggr/år fram till slutet av 1870-talet, då det skedde en inte stor men påtaglig ökning under några år. Märkbara spår i statistiken lämnade de kortvariga ingripandena mot Frälsningsarmén omkring 1890. Därefter tillämpades 1868 års förordning mycket litet.³¹ Formellt kom den dock inte minst beroende på oenighet i riksdagen att kvarstå ända till den nya religionsfrihetslagen trädde i kraft 1952.³²

Om det varit så som det ibland sägs, att 1726 års konventikelplakat var husförhårets grund, är det märkligt, att ingenting nämns om det vare sig 1858 eller 1868. 1858 års bestämmelser upphävde konventikelplakatet utan inskränkningar men innehåller inte ett ord om förhören. Som visats av genomgången av konventikelmålen berör de inte på något sätt prästernas förhørsverksamhet. Konventikelplakatets betoning av den liksom av husfädernas ansvar har sannolikt haft sin grund i den uppfattningen, att goda kunskaper skulle skydda mot de åsikter, som framfördes vid konventiklarna. Det är förbudet mot dessa, som är det centrala i plakatet och ingenting annat. Det

visar sig tydligt både 1858 och 1868. Om det vore på annat sätt skulle upphävandet av straffbestämmelserna år 1888, som snart skall behandlas, bli helt obegripliga.

5. Straffbestämmelsernas upphävande 1888

År 1888 upphävs den kungliga förordningen från den 4 dec. 1765 ang. plikt och straff för dem, som försummar beivrandet av katekesförhör. Den hade då länge varit ur praktiskt bruk.³³ Initiativet utgörs av en proposition från Kungl. Maj:t den 31 dec. 1887 med förslag om upphävande av straffbestämmelserna, och riksdagens skrivelse av den 15 febr. 1888 visar, att förslaget antagits.³⁴ Eftersom det rör sig om kyrklig lagstiftning skall kyrkomötets inställning inhämtas. Kyrkolagsutskottet har inget att anmärka, och det har inte kyrkomötet heller. I kyrkomötets protokollsregister hänvisas vid husförhör till katekesförhör.

Kyrkomötets skrivelse till kungen är daterad den 19 sept. 1888.³⁵ Frågan väckte över huvud taget ingen strid i kyrkomötet. Inte en röst höjdes till försvar för straffbestämmelserna. Tre dagar senare utfärdas lagen. Förhörens karaktär av frivilliga åtaganden var definitivt fastställt. Och år 1888 tycktes ingen beklaga den saken. Någon frivillighet för prästen gällde det inte. Han ansågs fortfarande förpliktad att hålla husförhör.

Kap. III. Husförhören i debatt och lagtext efter 1888

1. Kyrkomötesdebatten 1910

Kyrkomötet 1910 var det sista tillfälle, då husförhöret togs upp till ingående debatt. Vid detta tillfälle kom definitionsproblematiken tydligt i dagen.

Det inleds med en motion av herr A. Johansson, kommunalman och politiker från Öland. Enl. honom har lagen av 1888 "av befolkningen i olika landsorter ha uppfattats såsom liktydigt med hela institutionens upphörande, ty såsom ett trollslag verkade denna ovannämnda författnings upphörande". Hans hemställan blir därför, att "Kyrkomötet i underdånig skrivelse till Konungen måtte anhålla om åtgärder därhän, att antingen nu gällande bestämmelser om de så kallade husförhören upphävs, eller att åtminstone husförhören må kunna ersättas av andaktsstunder eller föredrag över kyrkliga ämnen".¹

I kyrkolagsutskottets betänkande står: "Föreskrift om de sedermera s.k. husförhören gavs genom det ännu gällande Kungl. Maj:ts plakat den 12 januari 1726, vilket stadgar:". Och litet längre fram: "Vid dessa 'katekes-

förhör' hade prästerna även att insamla uppgifter för komplettering av de olika över församlingsmedlemmarna förda anteckningar och böcker. Benämningen 'husförhör' och 'husförhörsböcker' förekommer i ett kungl. brev till konsistorium i Växjö den 2 december 1806 angående fördelning av arbetet med husförhören mellan pastor och kaplan. Senast torde om husförhören bestämmelser vara givna i kungl. förordningen angående kyrkoböckers förande den 6 augusti 1894."²

Vidare heter det: "Husförhören kunde tjäna även det ändamålet, om några av dem anordnades som ungdomsmöten på religiös grundval, och vore detta i själva verket att i viss mån återknyta dem till syftet med de gamla i 2 kap. 9 § kyrkolagen stadgade kristendomsförhören med ungdomen, från vilka husförhören ytterst härstammar." I sin hemställan anger utskottet konventikelplakatet som rättslig grund för husförhören.³ Men man har också pekat på KL kap. 2 § 9 som den yttersta härstamningen. I skrivningen anges vidare att husförhör är en synonym till katekesförhör, vilket det var för kyrkomötet 1888 också. Det är visserligen riktigt, att termen husförhör finns i det kungliga brevet 1806 till konsistorium i Växjö, men termen dök upp redan 1765.

Diskussionen i kyrkomötet blev livlig, och efter några ord av herr Johansson inleddes den av biskop Lönegren. Han är tveksam, om konventikelplakatet kan sägas vara husförhörets grund. Av hans yttrande framgår, att han i stället ser det utvecklat ur KL kap. 2 § 10.⁴ Denna paragraf är mycket nära förbunden med § 9.

Genom att bl.a. säga, "att, om husförhören icke kunnat upprätthållas i sin nuvarande form, enligt föreskriften i 1726 års plakat," visar biskop Tottie å sin sida, vad han menar ligga till grund för husförhöret.⁵ För biskop Lövgren däremot är det utan vidare klart, att KL kap. 24 § 22 är husförhörets ursprung. Hans tanke är, att konventikelplakatets bestämmelser ligger "inbakade" i denna paragraf. Husförhöret kan inte enbart hänföras till konventikelplakatet. Fullständigheten kräver ett komplement, och det är enl. Lövgren just KL kap. 24 § 22.⁶ Biskop Lindströms åsikt är, att något samband mellan kyrkolag och husförhör inte finns, åtminstone inte i lagteknisk bemärkelse, utan det rör sig enbart om konventikelplakatet.⁷

Det rör sig om lagar av olika dignitet. KL 1686 stadfästes av kung Karl XI. Vid denna tid låg den lagstiftande makten i kungens hand.⁸ Kyrkolagens ställning som lag i strikt bemärkelse och inte enbart som inomkyrkliga stadgar torde vara odiskutabel.⁹ Vid tillkomsten av konventikelplakatet var läget ett annat än 1686. Då gällde RF av år 1720, och kung Fredrik I var inte enväldig. Konventikelplakatet var en kunglig förordning,¹⁰ d.v.s. en

lag av lägre dignitet än kyrkolagen. Vid kyrkomötet 1910 gäller RF av år 1809, som i § 87 stadgar om kyrklig lag. För stiftande eller upphävande av sådan krävs medverkan av riksdag, Kungl. Maj:t och allmänt kyrkomöte. Däremot utfärdas tillämpningsbestämmelser i form av kyrkostadgar av Kungl. Maj:t ensam.¹¹ Det är på kyrkostadgans plan man vill ha en förändring till stånd. Konventikelplakatet kunde inte utfärdas i ett lufttomt rum utan det måste sättas in i ett redan befintligt kyrkorättsligt sammanhang. Det var först och främst KL 1686.

Går man vidare och ser på innehållet i den skrivelse kyrkomötet tillställde konungen, så var det en uppsamling och ett återgivande av de tankar och åsikter, som förts fram i diskussionen och i lagutskottets skrivelse. Därför heter det inledningsvis efter citatet av motionen: "Föreskrift om de sedermera s.k. husförhören gavs genom det ännu gällande Kungl. Maj:ts plakat den 12 januari 1726.." Också följande sats känns igen: "Husförhören kunde tjäna även det ändamålet, om några av dem anordnades som ungdomsmöten på religiös grundval, och vore detta i själva verket att i viss mån återknyta dem till syftet med de gamla i 2 kap. 9 § kyrkolagen stadgade kristendomsförhören med ungdomen från vilka husförhören ytterst härstammar." Skrivelsen mynnar ut i en anhållan av följande lydelse: "Av antydda skäl får kyrkomötet alltså i underdånighet anhålla, att det tackes Eder Kungl. Maj:t vidta åtgärder för att det utan hinder av föreskriften i Kungl. Maj:ts plakat den 12 januari 1726 må medgivas pastor att efter överenskomelse med församlingen på annat sätt än där är föreskrivet och såsom ersättning för de nu så kallade husförhören bereda församlingen den undervisning och uppbyggelse, som med de i det nådiga plakatet föreskrivna förhören avsetts."¹²

Konventikelplakatets enda uttryckligen stadgade förhör är "de vanliga katekesförhören i kyrkan". Men av diskussionen att döma gäller det något annat, och det måste betyda, att orden "med säkerhet förnimma deras framsteg i kristendomen, och dem till rätta salighetens grund och kunskap att föra" av kyrkomötet tolkas som ett förhör. Med tanke på formulering och innehåll vore det på intet sätt orimligt att åberopa KL kap. 24 § 22 som idé och källa till konventikelplakatets stadganden, men det gör kyrkomötet inte. Biskop Lövgrens hävdande av KL kap. 24 § 22 har inte väckt någon genklang.

Det märkliga med diskussionen i kyrkomötet är egentligen det, som inte sägs. Bland dem som för husförhöret stöder sig på konventikelplakatet finns inte skymten av tvekan rörande dess giltighet. Förordningarna 1858 och 1868 nämner inget om de prästerliga åliggandena men heller inget om

någon begränsning i upphävandet av konventikelplakatet undantaget de ovan nämnda villkoren för privata gudstjänster. Det nya och väsentliga 1726 är förbudet mot konventiklar. Den del av plakatet, som rör prästernas åligganden är dels inte nytt i det att det grundar sig på redan givna författningar, dels är underordnade plakatets huvudsakliga innehåll. Men för kyrkomötet 1910 var detta inget problem. Kyrkomötets skrivelse föranledde ingen åtgärd av Kungl. Maj:t.

Ovan har det visats, att kyrkolagen är av "högre dignitet" än konventikelplakatet. Försök har även gjorts att visa, att konventikelplakatet kan härledas ur kyrkolagen och har sin grund i den. Denna uppfattning hävdar även kyrkomötet i sin skrivelse.

2. Husförhören i lagtext efter 1910

Termen husförhör skall dyka upp några gånger i SFS men alltid knuten till mantalsskrivningen. Denna anknytning har varit statsmaktens enda intresse beträffande husförhöret. 1915 heter det, att pastor årligen skall rätta och komplettera församlingsboken "vid husförhör eller för-skrivningar".¹³ Fem år senare är förskrivningen den dominerande termen. Husförhören nämns varje gång omedelbart efter detta ord och alltid inom parentes som t.ex.: "Det skall åligga pastor att minst fjorton dagar före för-skrivning (husförhör) kungöra tid och plats för sådan förrättning."¹⁴ Efter ytterligare tio år återkommer den bestämmelsen så gott som likalydande.¹⁵ Därefter varar det ännu ett decennium, så dyker bestämmelsen upp igen.¹⁶ Men sedan skall det bara ta fem år, innan ordet husförhör försvinner för gott. SFS 1945:406 stadgar bl.a. i § 5, att uppgifterna skall avlämnas "senast åtta dagar före för-skrivning (husförhör)". 1946 är husförhöret helt och hållet borttaget. Ordet anses inte längre fylla någon funktion i författningen, inte ens som komplement eller förtydligande.

Avdelning II

Förhållanden och förändringar i det senare 1800-talets samhälle och kyrkoliv av betydelse för regressionsperiodens husförhör i Lunds stift.

Kapitel I. Den aktuella samhällssituationen

1. Demografiska och ekonomiska förändringar

Under hela 1800-talet ökade Europas befolkning ständigt. Sverige följde mycket nära det internationella mönstret genom att med bred marginal fördubbla befolkningstalet mellan 1800 och 1900 från 2,3 milj. till 5,1 (här liksom i det följande anges avrundade tal). År 1850 hade Malmöhus län 253.000 inv. och Kristianstads län 189.000. Femtio år senare var siffrorna 409.000 resp. 219.000 och för Blekinge 146.300 mot 119.500 1861. Den mycket starka befolkningsökningen i Malmöhus län berodde i stor utsträckning på inflyttning. Till allra största delen kom de inflyttande från Kristianstads län, som kontinuerligt miste folk.¹

Med fattigdom definierad som oförmåga att betala skatt blev Götaland räknat från norr allt fattigare för att kulminera i Blekinge och med Skåne som lysande undantag. Fattigdomen i Blekinge ökade ständigt och nådde sin topp 1870. Då kunde inte 36,6% betala sin skatt. Sämsta siffran för Kristianstads län var 1869 då 21,8% inte kunde det och för Malmöhus län samma år med 17,7%, som saknade förmåga att erlägga skatt. De skånska siffrorna visar heller inte samma snabba stegring som de blekingska. För hela rikets landsbygd var siffran 1870 22,6%, vilket ger en god uppfattning om de tre länens ställning totalt och inbördes.² Blekinges särställning framgår tydligt.

I Kristianstads län blev småbönderna genom hemmansklyvningarna allt fler samtidigt som storbönderna blev allt sällsyntare redan under 1800-talets förra hälft. En stor del av befolkningen var strax före seklets mitt mindre hemmansägare och torpare, som inte var välsituerade men heller inte nertryckta i fullständig fattigdom. De var ofta lyhörda för förbättrade framtidsmöjligheter.³ Om storbönder praktiskt taget saknades i Kristianstads län, så var de så många fler i Malmöhus län. Där var den relativa fattigdomen mindre, men antalet obesuttna på landet oerhört mycket större. Statere och backstugusittare kom att utgöra en mycket stor del av befolkningen på slätten.⁴ Statarnas tillkomst stod i förbindelse med att man på herrgårdarna gärna ville få fram bättre bruksmetoder. Därför drog man in torpen under huvudgården och anlidade lejd arbetskraft. Deras lön utgick helt eller delvis i natura. De flyttade ofta, blev en isolerad befolknings-

grupp och hade mycket låg standard.⁵ De sociala motsättningarna och spänningarna blev mycket större än på andra håll. Redan på 1870-talet avvek statarna markant från bondebefolkningen genom att dra sig undan det kyrkliga livet.⁶ Ingen annan stans i landet var skiktningen på detta område så stor som i Skånes slättbygder.⁷ De kyrkliga förhållandena blev en återspeglning av de allmänt sociala och ekonomiska. Som skall visas i Avd. III fick dessa förhållanden stora konsekvenser för husförhöret.

Flyttningsströmmen gick inte bara från Kristianstads till Malmöhus utan också från land till stad. Från 1860-talet försiggick befolkningsökningen på landet i betydligt långsammare tempo än tidigare. I stället var den relativa tillväxten så mycket kraftigare i städerna.⁸ Trycket på landsbygden släppte vid denna tid, men många nöjde sig inte med att flytta till städerna. De emigrerade och i de flesta fall till U.S.A. Motiven till emigrationen har naturligtvis varierat, men förhoppningar om bättre ekonomi och större frihet har väl varit det dominerande. Religiösa drivfjädrar till emigration har förekommit men i förhållande till det stora antalet emigranter kan de inte sägas ha varit särskilt vanliga, snarare tvärt om.⁹ Från södra Sverige gick också en ström av arbetare till jordbruk i Tyskland och Danmark.¹⁰

Under 1880-talet, som var emigrationens kulmen, gav sig 58.000 skåningar iväg.¹¹ Skåningarnas och blekingarnas andel av emigrantskaran stod i tämligen god proportion till deras andel av den totala befolkningen.¹² Denna ständiga rörlighet och städernas expansion har inverkat negativt på kyrkans verksamhet, som var uppbyggd för agrarsamhället och förutsatte tämligen statiska förhållanden. Emigration och stadsflyttning fick stora konsekvenser för husförhöret. Seklet ut dominerade landsbygdens folk procentuellt sett, och 80% av emigranterna var obesuttna.¹³

Det är tydligt, att ett alltmer effektiviserat lantbruk och en industri under uppbyggnad inte utan vidare kunde ta emot alla, som behövde arbete. Från engelskt håll förmodas det, att emigrationen snarast hade en gynnsam effekt på det kyrkliga livet.¹⁴ Det är sannolikt riktigt, eftersom en omfattande emigration bidrar till att minska den sociala spänningen hos de kvarvarande.

Trots allt levde större delen av befolkningen kvar på landet. På 1880-talet hade ungefär två tredjedelar sin utkomst där, men andelen sjönk långsamt mot sekelskiftet.¹⁵ Även på landsbygden blåste förändringens vindar. De politiska och ekonomiska förhållandena ändrades i snabbare takt än någonsin förr.¹⁶ De självägande bönderna, i synnerhet på de stora slättgårdarna, var medvetna om sin position. Politiskt blev Lantmannapar-

tiet deras språkrör.¹⁷

På gårdarna gjorde man ofta tillbyggnader, och bland välbeställda bönder hörde det till att ha en sal, som bara användes vid högtidliga tillfällen.¹⁸ Gärna skaffade man sig också sängkammare efter borgerlig förebild. Ett uttryck för den ökade sociala skiktningen och privatiseringen var, att man även inrättade särskilda folkstugor för sitt tjänstefolk. Man byggde inte för att fylla ett uppkommet behov av logi utan för att markera social ställning och distans till sitt tjänstefolk, samtidigt som man ville hävda sig gentemot städernas borgare.¹⁹ Samma process hade tidigare ägt rum i de skånska prästgårdarna med de högre sociala skiktens hem som förebild. Folkstugan gjorde det möjligt för prästen att framhäva sin ställning, som bl.a. innebar en vidare social kontaktyta än böndernas. Dessa fick f.f.g. genom de goda konjunkturerna på 1850-talet en möjlighet att hävda sig på motsvarande sätt.²⁰ Det är tydligt, att en av husförhårets förutsättningar, husgemenskapen, får en knäck på detta vis. Tjänstefolket var inte längre självklart integrerat i husbondefamiljens liv utöver de rena arbetsuppgifterna.

Olika grupper kom mer och mer att dra åt olika håll. Skiktningen och mot-sättningarna blev allt större. En del markerade sitt ställningstagande genom att hålla fast vid gammal sed, kyrklig och annan, och andra var lika angelägna om att markera sitt ställningstagande genom att ta avstånd. Gränserna i det svenska agrarsamhället löpte mindre i rummet än i den sociala dimensionen.²¹ I ett samhälle så hårt skiktat som det sydsvenska, i synnerhet det skånska, uppstod gränserna snabbt och blev tydligt markerade.

Redan storskiftesförordningarna 1757 och 1762 fick "relativt stor betydelse" i Skåne. Rutger Macleans åtgärder på Svaneholm blev stilbildande. Enskiftesförordningen för Skåne 1803 genomfördes snabbt och konsekvent på slättbyggena. 1827 års förordning om laga skifte gällde främst skogsbygderna, d.v.s. i Lunds stift väckelsebygderna. Förordningarna om utflyttning ur byn blev faktiskt strängare än på slätten.²² Fram till 1860 berördes mer än 1.000 byar av skiftena i Skåne.²³

Skiftena medförde, att jordbrukets avkasning höjdes. För människorna förde de med sig helt nya livsformer. Dessa formers kulturella konsekvenser har blivit en omstridd fråga. En del har velat skriva i synnerhet den frikyrkliga väckelsens framgångar på dess konto.²⁴ Man har velat se väckelserna som en ersättning för den bygemenskap, som gick förlorad genom skiftena. Hade det stämt, skulle väckelsen ha fått en väldig spridning på slätten. Så blev som bekant inte fallet.²⁵

Otvivelaktigt är det däremot, att byasprängningarna fick negativa följder för den kyrkliga seden inkl. husförhåret. Kyrkans arbetsformer grundade

sig inte på enbart familjegemenskapen utan även på bygemenskapen enl. hus-tavleideologin.²⁶ Skiftena var helt enkelt ett led i det svenska samhällets ekonomiska omstrukturering och därav följande förändrade livsbetingelser.²⁷

2. Politiska strömningar

Enhetlighet i och statlig kontroll över religionen har gamla anor i Sverige. De är samtida med den lutherska lärans spridning i landet. Under 1600-talet försökte de s.k. stora biskoparna med större eller mindre framgång att hävda kyrkans självständighet. KL 1686 är det karolinska enväldets syn på hur kyrkligt liv skulle utformas. Karl XI och hans medhjälpare förstod hur viktig kyrkan var som opinionsredskap, och för ett envælde är alltid en enhetlig opinion i dess egen favör att föredra.²⁸ På så vis blev kyrkan ett politiskt instrument utan att någon inskränkning för den skull gjordes i hennes religiösa funktion. Enhetlighet blev lösenordet i liv och lära. Denna enhetlighet bestod i stort sett hela 1700-talet så som den tog sig uttryck i den kyrkliga seden, även om upplysningens tankar sipprade in och slog rot hos ett fåtal.

När tiden var mogen tog sig en religiöst färgad individualism uttryck i 1800-talsliberalismens Sverige. Liberalismen hade sitt ursprung i kampen för tankefriheten. Därför blev kravet om trosfrihet det, som i nästa steg s.a.s. medförde kravet om politisk frihet. Detta samband är mycket väsentlig för att förstå husförhårets och den kyrkliga sedens regression över huvud taget. För den sakens skull skall inte den mera ekonomiskt orienterade liberalismen, som kom att bli de genom samhällsförändringarna uppståndna nya gruppernas språkrör, ignoreras.

Kollektivismen, det gamla samhällets kännemärke, bröts igenom. Liberalismen utövade lockelse främst på samhällets mellanskikt. Liberala tänkesätt tillägnade sig ofta handelsmän, hantverkare, vissa tjänstemän och bönder. På kyrkligt håll yttrade sig liberalismen följdénligt som krav på religions-, yttrande- och tryckfrihet.²⁹ Så sakteliga bidrog liberalismen till att undergräva hela bondesamhällets ideologiska inriktning samtidigt som den var en förutsättning för de nya produktionsformerna.³⁰ Det var alltså liberala idéer, som bidrog till att påverka och ändra bondesamhällets beteendemönster och inte minst kyrkans minskande inflytande på dem.³¹ För att ge sina åsikter allmän spridning och vinna anhängare anordnade nyliberalerna på 1860-talet i Skåne folkmöten, som ofta var välbesökta.³² Det var den radikala liberalismen, som kom att bereda vägen för den spirande arbetarrörelsen.³³

Helt naturligt blev det i Sveriges riksdag liberaler, som tog upp kampen

mot statens inflytande på religionsområdet på 1820-talet.³⁴ Krafterna inriktades på att få bort det avskydda konventikelplakatet. Det var en kamp, i vilken bl.a. Thomander tog aktiv del. Men liberalismen var över huvud taget inte nöjd med det samhälle, som kom till uttryck i ständsriksdagen. När kyrkan konfronterades med liberalismens frihetskrav, slog man vakt om sin konfessionella egenart, blev apolitisk, höll fast vid territorialkyrko-systemet och trohet mot andlig och världslig överhet. Lutherdomen kunde inte utan att förneka sig själv delta i en integrationsprocess med det framväxande samhället.³⁵

Hegels tyska idealism var en av romantikens huvudströmningar.³⁶ Det bör hållas i minnet, att denna spelade en betydande roll i Sverige långt fram under århundradet. Men vid seklets mitt var Christoffer Jakob Boström den dominerande filosofen i Sverige. Han och hans skola kom att dominera ända in på 1890-talet, men mer i Uppsala än i Lund, där hegelianismens ställning var starkare. Medan Hegel och hans anhängare var utvecklingsoptimister, var boströmianerna främmande för sådana tankar. Deras filosofi lärde i stället hur ett gott samhälle skulle vara beskaffat. Denna motvilja mot förändring ledde till en ahistorisk inställning.³⁷

I svensk historieskrivning är det ett ofta omvittnat faktum, att 1880-talet var radikalismens decennium framför andra. Då sattes gammalt mot nytt, då bröt sig normer och värderingar på praktiskt taget samhällets alla områden mot varandra. Det var det decennium, då den aggressiva kritiken mot kyrkan kulminerad.³⁸ Inte bara kyrkokritiken utan den rena sekulariseringen hade vind i seglen.³⁹ Men emancipationen från det kyrkliga livet hade börjat långt tidigare.⁴⁰ Decenniet var stormigt och händelsemättat. Mycket av oron hade åstadkommits av samhällsskikt, som genom det rådande rösträtts-systemet hade en svag eller obefintlig politisk representation. Reaktionen lät heller inte vänta på sig. Redan i slutet av decenniet och under hela 1890-talet stärkte konservatismen sin position i riksdagen.⁴¹

Från socialdemokratin kom så småningom det starkaste och mest genomorganiserade motståndet mot kyrkan. Socialdemokratin var en utpräglad stadsrörelse. Städernas betydelse som centra för spridning av nya idéer och åsikter är bekant från annat håll. Folk flyttade in till städerna för att arbeta i industrin. I städerna möttes de av socialdemokratin, som så sakteliga spred sig ut över landet. I Sverige introducerades socialdemokratin genom möten i Malmö och Stockholm 1881. Pionjär var skraddarmästaren August Palm.⁴² Alltsedan dess har socialdemokratin ett av sina starkaste fästen i Malmö. I ett tal samma år gick Palm till skarpt angrepp mot prästerna och statskyrkosystemet. Man kan notera den i och för sig positiva attityden

gentemot religionen. Han yttrade bl.a.: "Nej, låt det bli fritt så vill där bli mera sanning i religionen än där nu är, vi vill inte då som nu få se så många feta och förättna präster, som lever stort på vår och statens bekostnad, och som i regel har gjort religionen från sin sida till en matfråga, de utför ju inte så att säga en enda prästerlig handling utan att klingande mynt medföljer, vackra herdar för den kristna hjorden!"⁴³ Palm var långt ifrån den ende, förvilken förrättningspengarna var anstötliga. Han gick till angrepp, men angreppet hade sin grund i besvikelse. Kristendomsfientligt var talet i sin grundton inte.

Steget över till en rent antireligiös propaganda var förstås kort och det togs ofta. Under den s.k. åtalperioden 1886-1888 ledde agitationen många gånger till åtal och fängelsedomar.⁴⁴ Vid den sydsvenska arbetarkongressen i Malmö 1888 nöjde man sig med att som programpunkter ta upp statskyrkans avskaffande, religionen förklarad som privatsak och en grundlig omgestaltning av folkskolan.⁴⁵ I det dagliga livet gav man sina åsikter till känna. Ystads arbetarklubbs tidning Lucifer var allmänt negativ mot religion. Vid en fest i staden vid påsktid 1890 anordnad av fackföreningarna och arbetarklubben spelades en pjäs "På pastorsexpeditionen". I den riktades angrepp mot kyrkan, prästerna, konfirmationen och nattvarden. Pjäsen hade tidigare spelats i Malmö och liksom i Ystad skördat stort bifall.⁴⁶

Det socialdemokratiska partiet i Sverige konstituerades på gudstjänsttid långfredagen 1889. Därmed följde man ett mönster att visa sitt avståndstagande genom att förlägga möten och sammankomster på gudstjänsttid. Så gick det ofta till i Malmö och övriga skånska städer.⁴⁷ Men vid mitten av 1880-talet gick mellan en fjärdedel och hälften av arbetarna i Malmö till nattvarden.⁴⁸ Emellertid nöjde man sig inte med att ta avstånd. Man försökte skapa en egen kultur. I Malmö förekom socialistiska julottor, vigslar, söndagsskolor och begravingar, men de blev kortlivade och tycks ha ebbat ut i början på 1890-talet.⁴⁹

Det var som nämnts i städerna socialdemokratin först vann insteg och bland arbetarna först bland hantverksarbetarna. De var ofta födda och uppvuxna i stan och tillhörde höglöneskiktet.

Den socialdemokratiska agitationen på landet blev till en början i stort sett resultatlös, och i de nya tätorterna gick det inte bättre. Där hade även kyrkan svårt att göra sig gällande.⁵⁰ Fackföreningar fanns på landet i Skåne bara på några håll, i Bjuv, Billesholm, Lomma, Färlöv och Österslöv.⁵¹ Lantarbetarna var i första omgången inte särskilt mottagliga för socialdemokratin, och det dröjde förhållandevis länge, innan de organiserade sig fackligt. Socialdemokratiska framgångar och negativ attityd till

kyrkan följdes åt.⁵² I takt med att socialdemokratien vann spridning och klasstänkandet med den, förde det följaktligen bort människor från kyrkan.⁵³ Församlingsgemenskapen ersattes av klassgemenskapen. Kyrkan blev en "Fremdkörper", som föll utanför klassens ram och som man misstänkte för att stå i förbund med monarki, kapitalism och borgerlighet. Det blev så småningom självklart att hålla sig borta från kyrkan.⁵⁴ Den för protestantismen så karakteristiska församlingsgemenskapen vittrade sönder.⁵⁵

3. Pressen

Pressen kom att få en allt större betydelse som nyhetsförmedlare och opinionsbildare. Det gällde inte minst den liberala pressen. I Kristianstad utgavs sedan 1830 'Skånska Posten'.⁵⁶ En annan liberal tidning var Helsingborgsposten. Liberalismens dåtida huvudorgan, Aftonbladet, verkar ha varit omtyckt läsning på många håll i stiftet. Via den spreds kunskap om aktuella idéströmningar i Europa.⁵⁷

Med samma flit som man tidigare läst psalmbok och postillor, läste man nu tidningarna. Annan litteratur än den kyrkan tänkt sig kom under ögonen på folk. På så vis drog pressen sitt strå till stacken för att bryta den kyrkliga seden. Frånsett de fåtaliga liberala prästerna kunde den vändningen knappast ses med gillande från prästerligt håll. I en ämbetsberättelse år 1891 skrev pastor i Gladsax i Albo och Järrestads kontrakt: "Mycket kan visserligen den sydsånska allmogen tåla, men att år efter år läsa dåliga tidningar och bearbetas i en riktning, som understöder dess medfödda egensinne och böjelse för snikenhet, avund och dyl., måtte dock skadligt inverka på den."⁵⁸

Ämbetsberättelserna vittnar om vilken betydelse pressen hade för att forma människors åsikter. Den socialdemokratiska pressen var utpräglade kamporgan. De som inte kunde gå på möten och höra agitatorerna fick läsa om det i stället. De mest kända tidningarna var Folkviljan, Socialdemokraten, Arbetet, Folkets röst och Proletären. Nyhetsmaterialet var strängt begränsat och utvalt enl. den principen, att det skulle ge relief åt de idéer, som tidningen kämpade för. Attacker mot kyrkan hörde till stoffet. I sin strävan att försöka åstadkomma en negativ attityd mot kyrkan hos läsarna, angrep man gärna de "oupplysta, trätlystna och lata" prästerna.⁵⁹ De socialdemokratiska tidningarna kunde varken i upplaga eller antal mäta sig med de borgerliga, men deras blotta existens gav debatten annan inriktning och karaktär än tidigare.⁶⁰

1. En skiss över väckelsens spridning

Berndt Gustafsson menar, att det finns ett samband mellan frikyrklighetens framträngande och den kyrkliga sedens fortgående upplösning.¹ De frikyrkliga var en liten men aktiv grupp. Det har beräknats, att de 1880 var ca 3% av hela befolkningen. Huvudsakligen kom de från andra grupper än dem, från vilka socialdemokratin så småningom skulle finna sina anhängare.² Sett i ett längre perspektiv hade dock den kyrkliga seden underminerats, innan både väckelse och socialdemokrati kom. Det hade utförts från olika håll. Pietismen t.ex. gick till angrepp mot vad den uppfattade som vane-kristendom på ett sätt, som föregrep väckelsen. Upplysningen förfäktade en individualism och en personlig frihet, som blev dess arv till 1800-talet och som det seklets liberalism tog upp på sitt program. Adeln hade länge emanciperat sig från det kyrkliga livet.³ Ett annat viktigt led i splitt-ringens och upplösningens historia var den möjlighet, som gavs att s.a.s. separera inom kyrkans ram.⁴

Den första stora väckelsevågen, den nyevangeliska, höll sig inom kyrkans ram, och hälsades därför sannolikt av en del präster som ett hoppfullt tecken. Till dem kan i södra Sverige räknas Peter Wieselgren. Det stora flertalet i Lunds stift höll sig dock avvisande både till den och senare väckelser av olika prägel. Fortfarande vilade Schartaus ande med dess avvisande hållning gentemot alla former av föreningsverksamhet över stora delar av stiftet.⁵ Däremot intog domkapitlet från början en friare och tolerantare inställning till väckelsen än vad flertalet församlingspräster gjorde.⁶ På många verkade säkert väckelsens individualism och spiritualiserande tendenser och därav följande underskattning eller likgiltighet för de kyrkliga formerna avskräckande.⁷

Husförhöret riktade sig till samma människor som väckelsen, både den inomkyrkliga och den frikyrkliga. Vilken blev följden av det förhållandet? Hur klarade sig husförhöret i väckelsebygderna i jämförelse med stiftets övriga delar? Frågeställningen är central för denna avhandling.

För att grunda svaren på ett så säkert underlag som möjligt är det lämpligt att börja med att ge en skiss över väckelsens spridning i stiftet. Inomkyrklig väckelse tas upp liksom frikyrklig av inhemskt och utländskt ursprung. Det är alltså inte fråga om någon detaljerad skildring av spridningen, inte heller av de olika samfundens organisation, teologi o.s.v. Det väsentliga är att försöka utreda, hur husförhörets ställning blev i väckelsebygder. Till dessa räknas i Lunds stift norra Skåne och Blekinge.

Kontraktsmässigt innebär det Östra kontraktet, Medelstads, Bräkne och Listers, Villands, Gärds, V. och Ö. Göinge, N. och S. Åsbo, Luggude och Bjäre.⁸ Dessutom får i framställningen Onsjö och Frosta kontrakt tjäna som "buffertzoner" mot söder.

Analysen bygger på LUKA 1-listans fråga 29 "Har det gått fram några väckelserörelser genom socknen?", som kompletterats med uppgifter från samfundens egna publikationer. På så vis kan LUKA-materialet och samfundslitteraturen verifiera varandra. Vad det förstnämnda beträffar gäller i detta kapitel ortsnamnet som referens. Noter utsätts endast då litteraturen kompletterar eller verifierar LUKA:s uppgifter.

1 A. Den inomkyrkliga väckelsen

Någon flygande start fick inte Evangeliska Fosterlandsstiftelsen (EFS) som riksorganisation betraktad i Lunds stift vid grundandet 1856. Ingen kolportör fanns i något av stiftets landskap. Tre år senare hade Blekinge två, medan Skåne fortfarande var utan någon. Provinsombud fanns däremot även i det sistnämnda landskapet sedan 1857.⁹ De med EFS samarbetande föreningarna har baserat sin lojalitet på gemensam åskådning och målsättning. Den formella anslutningen till EFS lät länge vänta på sig.

Västra Skånes missionsförening anslöts t.ex. inte formellt förrän 1945, och då kom initiativet från EFS-håll.¹⁰ Som framgår av namnet hade denna förening sin verksamhet i västra Skåne eller kanske mera korrekt nordvästra Skåne. Tyngdpunkten låg i norra delen av Luggude och i S. och N. Åsbo. I minnesskriften visar en kartbild detta tydligt.¹¹ Jämförs V. Skånes missionsförenings spridningsbild med LUKA-uppteckningarnas belägg visar sig en god överensstämmelse. Föreningen känner man till i Örkelljunga, Vedby, Ö. Ljungby, Starby och Viken.

Åtminstone formellt stod EFS kvar inom kyrkan. Rosenius var motståndare till separatistiska tendenser.¹² Det gjorde, att man behöll den hävdvunna församlingssynen. Därmed blev inte heller sakramenten någon stridsfråga. Inte vid något tillfälle talas det i minnesskrifterna från den inomkyrkliga väckelsen om att bilda församlingar. Det handlar i stället om missionsföreningar, som det i och för sig tillkommer många av under den period, då husförhårets regression ägde rum (se nedan).

Hässelholms missionsförening har däremot inte hållit sig enbart till Lunds stift. Verksamheten har sträckt sig in i Halland och Småland.¹³ I hemstiftet har resepredikanterna västerut sökt sig till Tåssjö och Össjö, i norr till Vittsjö, Visseltofta och Verum och till olika platser i Onsjö längst i söder. Tänker man sig detta som en triangel, får man i stora drag

verksamhetsområdet.¹⁴ Då märks omedelbart att det delvis är samma område, som V. Skånes missionsförening verkar i. Föreningarna konkurrerar inte utan de hjälper varandra. Samma plats får ofta besök av predikanter från olika håll, t.ex. N. Åkarp, som får från KTS, Hässleholms missionsförening och N.Ö. Skånes missionsförening (se nedan).¹⁵ Litteraturens uppgifter verifieras av LUKA. Riseberga, Vittsjö och Örkelljunga kan nämnas som exempel.

N.Ö. Skånes missionsförening var mera lokalt bunden. Verksamhetsområdet framgår i detta fall av namnet. Osby, Hästveda, Broby, Glimåkra, Örkened, Vånga, Oppmanna, Gammalstorp och Sölvesborg fick regelbundna besök av predikanterna.¹⁶ Detta stämmer i stort sett med LUKA, som f.ö. tillägger Knislinge.

Kristianstads Traktatsällskap bildades 1855 med det två år tidigare bildade traktatsällskapet i Jönköping som förebild.¹⁷

KTS bildades med syfte att i Skåne och Blekinge "befrämja levande kristendom genom att sprida Guds ord".¹⁸ I Blekinge kände man till KTS i Kristianopel, Augerum, Rödeby, Fridlevstad, Tving, Mörrum och Mjällby, d.v.s. främst i landskapets nordliga delar. I Skåne låg tyngdpunkten i Gärds kontrakt med utlöpare dels i söder in i Frosta t.ex. Fulltofta, dels norrut i Villands, som kan exemplifieras med hjälp av Sörby och Oppmanna. Mera utanför mönstret kom Röke och Oderljunga. Frånsett Blekinge har KTS "mutat in" den skånska väckelsens sydligaste områden, där Ringsjö-trakten utgjort gräns.

Ofta har KTS och EFS nämnts samtidigt i uppteckningarna. Det verkar som om sagesmännen ofta uppfattade dem som i grund och botten ett och det samma. En anledning kan ha varit, att missionshusen ofta använts av olika föreningar och sällskap, vilket naturligtvis lätt kunde leda till sammanblandning och missförstånd.¹⁹ Vänder man sig till uppteckningarna och ur dem tar fram alla belägg, där EFS står ensamt, d.v.s. utan att någon av de ovan redovisade föreningarna gör det samtidigt, ger det till resultat i stort sett samma bild, som de fyra tidigare redovisat sammanlagt. Dock med vissa undantag: Blekinge får en mera jämn täckning, även om tyngdpunkten fortfarande ligger längst österut, och i Skåne har N. Åsbo och V. Göinge kontrakt bara ett fåtal belägg, t.ex. N. Åkarp eller Perstorp. EFS organisation var det första halvseklet ganska svag.²⁰

1 B. Frikyrklighet av inhemskt ursprung

Med tillkomsten av SMF 1878 var den första stora inomsvenska frikyrkan ett faktum. Målsättningen var inte längre föreningar utan församlingar, troendeförsamlingar, där man kunde fira nattvard med likasinnade. Även SMF

behövde hjälp av resepredikanter, som man från mera regionalt håll bestod med. SMF:s historia i Lunds stift under den första tiden är till stor del identisk med Skånes Missionssällskaps. Det bildades med det ursprungliga namnet Skånes fria missions- och söndagsskolsällskap 1877 av dem, som utslutits ur KTS, då de ställt sig på Waldehströms sida i försoningsstriden.²¹ Det heter fortfarande 1917 i Skånes Missionssällskaps stadgar § 15: "Skulle i en framtid Skånes Missionssällskap upplösas, tillfaller dess egendom och behållna tillgångar Svenska Missionsförbundet, att användas..²² En enda gång möter Skånes Missionssällskap i uppteckningarna, från Långaröd. Därför måste SMF:s spridning ses som en enhet, om inte bilden skall bli missvisande.

Jämförs den bild man genom uppteckningarna får fram av SMF i Blekinge är den i det närmaste identisk med EFS. Jämförs Skåne på samma vis har SMF-bilden en mycket större täthet men de centrala områdena är desamma: Ö. och V. Göinge, Villands och Gärds i öster, Luggude och N. och S. Åsbo i väster. Men om man lägger ihop hela EFS-gruppen och jämför med SMF, väger det nästan jämt i spridning och täthet. Påstående från SMF-håll, att Skånes Missionssällskap länge skulle vara allenarådande, speciellt i norra Skåne, är felaktigt.²³ Snarare skulle man kunna tala om ett slags jämvikt. Eftersom SMF var en utbrytning ur EFS, låg det i sakens natur, att EFS på många håll fick ge mark åt SMF. Så skedde t.ex. i Jämjö.

De för den sydsvenska väckelsen så betydelsefulla Vanneberga-mötena²⁴ hade KTS svarat för i 22 år, när Skånes Missionssällskap tog över ansvaret för dem 1878.²⁵ Det året blev väckelsen ohjälpligt splittrad, men övertagandet ger relief åt de nyss nämnda kontaktförsöken från Missionssällskapets sida.

Östra Härads Missionsförening har sina rötter i Småland. Den var ursprungligen samma andas barn som KTS, utsprunget ur samma tankar och ideal. Ö. Härads Missionsförening kom att förlägga det allra mesta av sin verksamhet till Småland trots namnet. I LUKA-materialet dyker föreningen upp bara två gånger, i Kristianopel och Torhamn. Redan 1888 beslöts om anslutning till SMF.²⁶

Otvivelaktigt kom etablerandet av denna gren av väckelsen att rikta sig negativt mot husförhöret liksom mot kyrklig sed över huvud i det att människor erbjöds ett alternativ till den etablerade kyrkliga ordningen. Rent faktiskt var det få, som gjorde verklighet av erbjudandet, men sannolikt var det många fler, som tog det till sig som en tanke och potentiell möjlighet. Om inte annat kunde det medföra, att deras syn på kyrkan kom att ändras.

1 C. Frikyrklighet av utländskt ursprung

Sölvesborg fick baptistförsamling 1859, men den blev fribaptistisk omkring 1880. År 1861 bildades genom en dansk predikant från Bornholm församlingen i Karlskrona. Karlshamn fick sist av städerna i Blekinge församling 1869. Då fanns det sju medlemmar, men antalet steg till 28. Denna församling bildade en dotterförsamling i Mörrum. På 1860-talet bildades församlingar i Jämjö och Kristianopel.²⁷

Jämför detta med vad LUKA-sagesmännen uppgivit, överensstämmer uppgifterna för Karlskrona, Karlshamn och Kristianopel. Det är rimligt att räkna med att de fåtaliga baptister, som varit spridda i Blekinge, sökt sig till församlingarna eller fått besök av representanter för dem. Ett annat sätt är helt enkelt, att baptister flyttat från församlingsorterna till annat håll. På så vis sägs baptismen ha kommit till Hjortsberga från Karlskrona. För den blekingska baptismen går det att fastställa, att den har sin tyngdpunkt i kusttrakterna.

I Skåne bildades 1857 församlingarna i Yngsjö, Gröby, Venestad, Ulltorp, Kristianstad, Svenstorp, Mala, Verum och Åstorp. Medlemsantalet har varierat. Ullstorp hade från början 101 medlemmar, medan Verum redovisade endast fem. Någonstans mitt emellan tycks det vanliga antalet ha legat.²⁸ Detta innebar ett mycket snabbt etablerande i Kristianstadstrakten och i Göinge. På sitt sätt sträckte sig baptismen i stiftet redan detta år från kust till kust i det att man hävdade, att Helsingborgs-församlingen egentligen tillkom detta år men att medlemmarna höll till i Broby. Men först 1861 bildade nio personer därifrån församlingen i Helsingborg.²⁹ Ställningen i nordöstra Skåne förstärktes ytterligare året efter genom tillkomsten av församlingarna i Oppmanna, Ilnestorp och Barkhult. Med tillkomsten av församlingarna i Fjälkestad, Hässleholm och Magnarp 1860 ebbade den första vågen av baptistväckelse ut.³⁰

Bland baptisterna blev tiden så småningom mogen för nya församlingsbildningar. En tvekande början togs 1875, då församlingen i Nockarp tillkom som dotterförsamling till Ullstorp.³¹ På 1880-talet blev det livligare. I Persstorp tillkom församlingen år 1886. Ett par år senare, 1888, var det dags för Åhus att få sin församling. Den bildades av medlemmar från Yngsjö. Tre nya församlingar tillkom 1889, i Långaröd, Karsholm och Ramlösa brunn. Att Ramlösa har att göra med Helsingborg-församlingen förefaller uppenbart. I Höör skedde etableringen 1890 och slutligen i Billesholm 1903.³²

Ställs detta emot LUKA-materialet visar sig överensstämmelser på många håll. Så är fallet i Ivetofta (Gröby), Åhus, Träne (Venestad), Glimåkra (Svenstorp), N. Åkarp,³³ Höör, Röke (Barkhult), Perstorp, Oderljunga och

Barkåkra. F.ö. ger LUKA bilden av en tämligen jämn spridning av baptister kanske med undantag för N. Åsbo kontrakt. Men det är ett genomgående drag, att de baptister, som finns spridda utanför församlingsorterna, grupperar sig omkring dem på resvägs avstånd.

I detta sammanhang kan fribaptisterna betecknas som en undergrupp till baptisterna. Teologiskt har fribaptismen kanske betytt mest med sin synd-frihetslära. Samfundets initiativtagare och ledare Helge Åkesson får räknas till de ledande väckelsemännen i stiftet. Vid utbrytningen var det främst de skånska församlingarna och de i angränsande delar av Blekinge, som genast följde Åkesson.³⁴ LUKA anger förekomsten av fribaptister till Augerum, till södra delen av Åhus och till Träne, där de fanns på 1880-talet liksom i Everöd.³⁵

Statistik och liknande uppgifter har inte varit något omhuldat bland fribaptister, men via en adresslista för tidningen Upplysningens vän menar man, att det 1888 fanns 15 församlingar i Skåne och tre i Blekinge.³⁶ Är denna uppgift korrekt, är LUKA:s redovisning i underkant. En möjlig förklaring kan vara, att sagesmännen inte skilt på "vanliga" baptister och fribaptister.

Till följd av sin inriktning på bl.a. socialt arbete hör Frälsningsarmén (FA) främst hemma i städerna. Med undantag av Malmö har FA tämligen få medlemmar i stiftet.³⁷ LUKA pekar på karaktären av stadsrörelse.

En kompletterande bild ger minnespublikationen. Stiftets första kår var den i Malmö, grundad 1885. Året därpå kom FA till Kristianstad, och 1888 bildades kårerna i Hässleholm, Limhamn och Ängelholm, 1889 kårerna i Höganäs och Råå och så slutligen kåren i Karlskrona 1893.³⁸

Metodismen fick knappast sitt starkaste fäste i Lunds stift. Enl. LUKA fanns metodister i Karlskrona, Kristianopol, i Augerum omkring 1890, i Hjortsberga genom inflyttning från Karlskrona och i Össjö och Raus i väster. Den äldsta metodistförsamlingen i stiftet var Karlskrona, grundad 1868. Ytterligare en församling i Blekinge var den i Karlshamn grundad 1872. Resten av församlingarna grundades i väster. Malmös kom 1871, den i Bjuv 1875. Därpå följde Råå 1877, Helsingborg 1890 och Limhamn 1895.³⁹ Metodismens karaktär av stads- och tätortsrörelse framgår tydligt. Församlingar finns inte på landsbygden men däremot enl. LUKA spridda anhängare.

Helgelseförbundet är formellt sett en svensk skapelse men hänger så nära samman med den anglo-amerikanska väckelsen förmedlad av bl.a. den kände väckelsepredikanten Fredrik Franson, att det bör tas med i detta sammanhang.⁴⁰ Förbundet har sina rötter i Närke på godset Torpa. Upppteckningarna ger inget belägg för Blekinge men däremot fyra för Skåne. N. Åsum, dit

Helgelseförbundet skulle ha kommit vid slutet av 1800-talet, Fulltofta, Visseltofta ungefär samtidigt och till Röke omkring år 1910. Landsbygds-karaktären är tydlig.

Det ovanstående får sägas vara en skiss över stiftets frikyrklighet av utländskt ursprung. Denna gren av väckelsen bar med sig ett nytänkande, som med tiden skulle komma att i hög grad påverka svenskt fromhetsliv. Med ny lära följde ny församlingssyn, som i sin tur påverkade dop- och nattvards-praxis. Till det hörde även ämbetsfrågan. Denna gren av frikyrkligheten fick alltså inte betydelse genom stora medlemsskaror. De var snarare försvinnande små sett till den totala folkmängden. Snarare låg den stora och avgörande betydelsen i rollen som idébärare och idéspredare.

Dessutom får det sägas, att tiden för denna väckelsens etablering, dess anknytning till tätorter med undantag för Helgelseförbundet och det jämförelsevis ringa antalet medlemmar gör att den inte kan sättas i något direkt orsakssamband med husförhören. Dessa hade ofta praktiskt taget upphört i städerna, när t.ex. FA kom till dem. Baptisterna var få men hade den från omvärlden mest avvikande teologin. Det går inte att hävda, att samtliga baptister uteblev från husförhör, men de är den enda grupp, om vilken det med husförhörslängdernas hjälp kan visas att det fanns en medveten tendens att göra det.⁴¹ Direkt har de knappast påverkat husförhöret, snarare indirekt genom att visa på möjligheten att etablera sig utanför eller att ignorera det sedvanliga kyrkliga livet.

2. Väckelsen och husförhöret

Efter den ovan givna översikten över olika väckelserörelser och väckelsebygder är det dags att undersöka husförhörets ställning i dessa bygder. Till det kommer LUKA 1-listans fråga 15 till användning (rörande frågans utformning i olika editioner se bil. 1). Hur klarade sig husförhöret? Svaren från väckelsebygder har uppställts i tabellform (bil. 4). Det resultat tabellen visar är väl värt att studera och kommentera. I Blekinges väckelsebygder upphör husförhöret på 1890-talet, dock något tidigare i trakterna runt Karlskrona. Där försvinner det på 1880-talet. I Skåne är också 1890-talet den vanligaste perioden för husförhörets upphörande. Det gäller både österut runt Hässleholm och Kristianstad och i de västliga väckelsebygder runt Skälderviken. Närheten till en stad har i Skåne inte varit samma regressionsfaktor som i Blekinge. I de nordligaste socknarna i Blekinge, som inte alls eller i mycket liten utsträckning berördes av väckelsen, som t.ex. Eringsboda och Sillhövda, pågick husförhöret flera år in på 1900-talet liksom i Kyrkhult. Förklaringen här-

till är den där dominerande gammalkyrkligheten, som medförde, att väckelsen där inte lyckades vinna insteg. Även i de skånska gränsocknarna mot Småland överlevde husförhören sekelskiftet med bred marginal med undantag för Visseltofta. Men även i flera andra socknar passerade sekelskiftet med intakt husförhör, även om naturligtvis deltagarantalet måste ha varit dalande. Som exempel kan nämnas Ö. och V. Vram och Farhult. På den sistnämnda orten fanns ändock enl. uppteckningarna en betydande frikyrklighet.

Jämförs detta resultat med återstoden av stiftet (bil. 5) visar det sig, att husförhören i väckelsebygderna knappast har upphört tidigare än på annat håll i stiftet. Det har pågått lika länge som på andra håll, d.v.s. den skånska mellan- och slättbygden. Väckelsen har alltså inte inverkat negativt på husförhörens fortbestånd.

Betraktar man de bygder, där olika grenar av väckelsen fick sina starkaste fästen, t.ex. EFS-väckelsen i nordöstra Skåne, och försöker utröna, om de på något sätt skiljer sig åt, blir resultatet, att det inte går att hitta några mät- eller märkbara skillnader. Det tycks göra det legitimt att i detta sammanhang tala om väckelsen som ett enhetligt begrepp.

När det gäller väckelsefolkets deltagande i husförhören är vi sämre ställda. Det skulle kräva mycket tidsödande jämförelser mellan medlemsmatriklar och husförhörlängder och kanske ändå inte ge ett tillförlitligt resultat. Även om det skulle göra det, är det fråga om något verkligt betydelsefullt skulle komma fram av det.

Ganska säkert var väckelsefolket väl insatt i den förfallsteori, som var ett bärande moment i så gott som all präst- och kyrkokritik vid denna tid. Förfallsteorin togs upp av Gottfried Arnold i dennes "Unparteiische Kirchen und Ketzerhistorie" (1699-1700). Det ortodoxa prästerskapet blev i det verket det personifierade fördärvet. Arnold räknade upp en hel katalog av laster och synder hos prästerna. Tankarna togs upp av den tyske läkaren E.J.G. de Valenti, vars till svenska översatta bok "Öfver protestantiska kyrkans förfall" utkom 1825.⁴² Kritik mot präster och kyrka var ingalunda något nytt i den nyevangeliska väckelsens arsenal. Det nya låg i att den kunde tränga igenom och få så utbrett gehör. H.B. Hammar bidrog till att sprida tankarna genom en flerårig artikelserie i sin tidning Evangelisk Kyrko-Wän (utkom 1851-1857) betitlad "Om orsakerna till Lutherska Kyrkans förfall i Sverige".⁴³

För det mesta har nog läsarna deltagit på samma sätt som alla andra i husförhör med baptister som ett sannolikt undantag. Enl. uppteckningarna har läsarna inte så sällan använt husförhören som ett tillfälle att polemisera med prästen och föra fram sin egen kristendomstolkning.⁴⁴ Att det

var bibeltolkning och bibelsyn, som för det mesta vållade motsättningarna, kan ses som ett tidstypiskt tecken. Väckelsens biblicism och prästens hänsyn till bekännelsen gick nog inte alltid att förena. De rent liberalteologiska strömningarna var däremot ännu inte att räkna med.⁴⁵

Hittills har det gått att fastslå, att husförhöret i väckelsebygderna klarat sig minst lika bra som på andra håll i stiftet samt att deltagande eller uteblivande av väckelsefolk endast kan sägas ha haft marginell betydelse, eftersom de trots allt var få. Även om husförhöret stod sig jämförelsevis bra, var det inte väckelsens förtjänst om ens alls. Å andra sidan är det efter denna genomgång svårt att för Lunds stifts del verifiera det negativa samband mellan frikyrklighet och kyrklig sed, som Berndt Gustafsson anförut ovan, åtminstone om den kyrkliga seden skall representeras av husförhöret. Det pekar på att det skulle ha varit andra faktorer än väckelsen, som påverkat husförhöret.

Även om väckelsens lokala verksamhet i Lunds stift knappast påverkade husförhöret, finns det en annan gren av väckelsen, som på lång sikt verkade ogynnsam mot den kyrkliga seden och sålunda även husförhöret. Den grenen var väckelsens politiska representation i riksdagen. Det går knappast att ge en korrekt bild av väckelsens arbete och inflytande vid denna tid om enbart de religiösa momenten behandlas. Genom sitt politiska arbete kom väckelsen att få en stor och rikstäckande betydelse. Det kan kanske i någon mån bidra till att förklara frånvaron av skillnad i husförhörets förhållande mellan väckelsebygder och andra i Lunds stift. Väckelsen som liberal idéspredare nådde långt utöver de egna leden.

Åren 1867-1911 satt 125 av väckelsens folk i Andra kammaren. Under den perioden bidrog Skåne med 15 riksdagsmän och Blekinge med fyra. Skåne var det enda landskap, som kontinuerligt representerades av läsare. Totalt sett kom landskapet på tredje plats. I riksdagen var väckelsen överrepresenterad, i synnerhet från Skåne. Till en del kan det förklaras av rösträtts-systemet, som utestängde tre av fyra myndiga män.⁴⁶ Då rösträtten grundade sig på ekonomiska förhållanden visar det vilka rikspolitiska konsekvenser landskapets ekonomiska ställning (kap. I:1 ovan) kunde få.

Det var liberalismens klassiska frihetsfrågor, som engagerade väckelsefolket i riksdagen från Lunds stift. Yttrandefrihet höll man på liksom samvetsfrihet på det hela taget. Frihet att utträda ur kyrkan, frihet för dissenter att verka och frihet för lekmän att förkunna var ett utflöde ur detta tänkande. Religiös frihet var för dem i lika hög grad frihet till som frihet från.⁴⁷

Nykterhetsfrågan engagerade väckelsen i och utanför riksdagen. Den frå-

gan kom med tiden att ge väckelsen och den framväxande arbetarrörelsen en mötesplats.⁴⁸ Tack vare Peter Wieselgren fick nykterhetsrörelsen djupa rötter i Skåne. Den av honom 1836 grundade Västerstads nykterhetsförening kom att stå modell för 100-tals andra.⁴⁹

Kapitel III. Den pedagogiska och kyrkliga situationen

1. Folkskolans inriktning

Folkskolan sågs vid sin tillkomst som ett led i ungdomens kristna fostran, som ett viktigt led i församlingens ansvar för de döpta barnen och som en förberedelse för konfirmationsundervisningen.¹ Denna folkskolans kristna prägel kom trots ökande motstånd att bestå seklet ut. Så heter det t.ex. i ett kommittéutlåtande om läroböcker för folkskolan jämte grundsatser för deras uppställning av den 24 mars 1887 följande: "Det närmaste ändamålet med undervisning i fäderneslandets historia måste väl få anses vara att giva en överskådlig och fullt objektiv bild av hur vårt folk under Guds ledning småningom utvecklats inom sig själv och i sitt förhållande till andra folk."² Yttrandet visar, att Guds ledning var den förklaring man ville ge det historiska förloppet. Här går det att tala om en långt driven ämnesintegration med de kristna tankarna som ram eller mall.³ Det var inget unikt för svenska förhållanden utan gällde allmänt i de europeiska länderna.⁴ Inte enbart kristendom utan även nationalism hörde med i skolans vardag vid denna tid.⁵ Det gällde även för de högre skolformerna.⁶ Lojala medborgare trogna den lutherska läran förblev i Sverige ett undervisningsmål in på 1900-talet.⁷ I 1897 års folkskolestadga framgår klart folkskolans karaktär av kristendomsskola.⁸ Men att även andra ämnen hade en legitim plats insåg och accepterade de ledande kyrkomännen. Biskop Billing skrev i sitt herdabrev till Lunds stift, att folkskolan förutom att vara en kyrkans tjänarinna även hade en allmännares uppgift.⁹

Med 1878 års normalplan fastställdes f.f.g. mera enhetligt lärokurser och lärogång. Antalet kristendomstimmar per vecka var fem.¹⁰ Klassindelningen fastställdes till sex. 1882 utkom en ny folkskolestadga, som bl.a. bestämde, att skolåldern sträckte sig fr.o.m. sju t.o.m. fjorton års ålder, d.v.s. sju års skolgång. Men samtidigt stadgades att den, som hade erforderliga kunskaper ägde rätt att bli befriad tidigare. I Skåne slutade många elever i 10-11-årsåldern, därför att föräldrarna ansåg sig behöva deras arbetsinsats.¹¹ I landet som helhet förblev skolgången i allmänhet sexårig.¹² Denna reglering och stabilisering av folkskolans verksamhet kom att infalla mitt under husförhörets regressionsperiod.

Som nämnts kunde den svenska folkskolans utbildningsmål närmast betraktas som europeiskt allmängods. Men ett land av avgörande betydelse för den svenska utvecklingen var Tyskland. Efter 1848 års revolution seglade liberalismen i motvind på kontinenten. En del folkskollärare i Tyskland hade hyllat revolutionära idéer, och efter 1848 kom seminarierna av de makthavande att betraktas som oroshärdar, vars inflytande det gällde att så vitt möjligt begränsa. Det gjordes genom inskränkningar av utbildningens allmänbildande moment. Genom de s.k. Stielska regulativen av år 1854 fastslogs i stället en renodlad fackutbildningsprincip, d.v.s. att de blivande lärarna inte fick lära sig stort mer än vad som krävdes av eleverna i folkskolan, dock att stoffet skulle behärskas flytande.¹³ Till det hörde bl.a. katekesens ordagranna inlärande.¹⁴

När de svenska seminarierna startade, tycks fackutbildningsprincipen ha varit närmast självklar. Det säkrade katekesens ställning.¹⁵ Denna utbildningsmodell fick sitta i orubb till 1914, då lärarutbildningen reformerades.¹⁶ Under mellantiden växte en kraftig opposition fram, naturligt nog främst kanaliserad i folkskollärarkretsar. Den liberala oppositionens ledande namn var den tyske seminariektorn Adolf Diesterweg (d. 1866). Han var själv en efterföljare till den schweiziske pedagogen Pestalozzi, som inte hade någon tilltro till katekesen i barnutbildningen. Diesterweg motsatte sig kyrkans bestämmanderätt över folkundervisningen och i synnerhet religionsundervisningen.¹⁷ Han såg en motsättning mellan det religiösa och det dogmatiska och menade, att eftersom undervisningen skulle vara religiös, kunde den inte samtidigt vara dogmatisk.¹⁸ Det var en synpunkt, som var negativ mot katekesen.

För Diesterwegs och andra besläktade tankar blev Svensk Lärartidning grundad 1881 språkrör. I den kretsen var den kände skolmannen Fridtjov Berg den ledande gestalten. Den mot dessa nya tankar oppositionella riktningen fick sitt organ i Folkskolans Vän grundad 1884 och redigerad av Fredrik Lundgren. Åtminstone efter tillkomsten av 1878 års katekes slöt sig majoriteten av lärarna till Bergs linje.¹⁹ Det fanns dock tecken, som tydde på att man på ansvarigt håll i någon mån låtit sig påverkas av tidens strömningar. En jämförelse mellan normalplanerna 1878, 1883, 1889 och 1900 visar en stigande tendens att lägga tyngdpunkten i katekeskursen till de årsklasser, då eleverna nått en högre grad av mognad.²⁰ För elevernas del, åtminstone under 70- och 80-talen, kunde en drivfjäder till flitigt katekesstudium vara den förestående konfirmationen. De som vid det tillfället inte klarade sig kunde få fortsatt skolgång 1-2 år. På det viset blev konfirmationen även en kontroll av skolan.²¹

Folkskollärarnas utbildning, i varje fall vad längden beträffar, förbätt-

rades kontinuerligt. År 1842 stadgades, att undervisningen skulle omfatta en till tre terminer. Tjugo år senare stadgades, att utbildningen skulle vara tre-årig, och 1877 fattade riksdagen beslut om fyraårig seminarieutbildning.²² Dessa stadganden slog inte alltid igenom omedelbart. Flertalet lärare på 1870-talet i Skåne hade endast några månaders utbildning vid Lunds seminarium bakom sig.²³

Men prästerna fick i motsvarande mån vidkännas en försvagning av sin position på det pedagogiska området, där de framåt sekelskiftet inte längre ansågs vara experter. I stället ansåg sig en alltmer yrkesmedveten folkskollärarkår svara för den pedagogiska kompetensen även i kristendomsämnet.²⁴ Förändringarna framgår tydligt vid en jämförelse mellan formuleringarna i 1882 års folkskolestadga och 1895 års skolkommittés betänkande. I det förstnämnda ålåg det prästen att ge "upplysningar och råd" till folkskollärarna och att själv undervisa. I det senare heter det, att prästen "med uppmärksamhet" skulle följa i synnerhet kristendomsundervisningen. Fann prästen anledning till kritik, skulle den inte längre framföras direkt till läraren utan till skolmyndigheterna. Kommittén tog även bort uttrycket "församlingens lärare" på prästerskapet i sin skrivelse.²⁵ Det var vid denna tid kristendomsämnets anpassning till barnen flitigt diskuterades och slagordet "kristendomsundervisningens pedagogisering" myntades.²⁶

2. Kritik av katekes och utanläsning från olika håll

Bruket av katekesen i folkskola och kyrka visar sambandet mellan folkskola och husförhör liksom f.ö. kyrkans övriga förhörstillfällen. Men det visade sig snart efter det att folkskolan lagstadgats,²⁷ att katekesen var svår att använda i ett sammanhang, där den inte var avsedd och som inte ens fanns vid den lindblomska katekesens tillkomst. På ett allmänt lärarmöte i Stockholm 1849 önskade deltagarna enstämmigt, att en ny lärobok på basis av Luthers lilla katekes skulle utarbetas.²⁸

Folkskolans tillkomst innebar också, att katekesen mer och mer gled ur händerna på de vuxna i församlingen. Den blev i stället en barnbok.²⁹ Det gjorde behovet av muntliga förklaringar och förtydliganden ännu större, men de tycks i det stora hela ha uteblivit både i skola och kyrka.³⁰ Utanläsningen blev ofta ett självändamål. Föräldrarna såg med förtjusning, att deras barn kunde katekesen ordentligt utantill. Den vägen utövade föräldrarna påtryckning om utanläsning av katekesen i folkskolan. De trodde i sin tur, att de understödde ett krav från kyrkan på den punkten.³¹ Till skillnad från flertalet församlingspräster, som var positiva till utan-

läsningen, ansåg folkskoleinspektörerna, att den verksamheten var förslöande.³²

Uppenbarligen blev det mycket tidigt så, att utanläsning blev sättet för kunskapsredovisning i kyrkan, som överförde systemet till folkskolan. Sättet det utfördes på gjorde, att ett viktigt moment gick förlorat, nämligen förståelsen. Redan KO 1571 betonade vikten av att församlingen förstod.³³ Detsamma gjorde som nämnts KL, kanske främst i kap. 2 § 10. Husförhörslängderna hade i allmänhet en kolumn för förståelse.³⁴ Även utan-tillkunskaperna antecknades noga, ofta stycke för stycke.

Vid prästmötet i Lund 1858 diskuterades under biskop Thomanders ledning utanläsningens ställning och betydelse i undervisningen. Diskussionen för-anleddes naturligtvis av den kritik utanläsningen utsatts för, men diskus-sionen utmynnade i att man på prästerligt håll inte kunde se utanläsningen som något enbart negativt.³⁵ Någon förnyelse ang. kunskapskontrollen var prästerna inte villiga till. Men stiftschefen förstod, att tiden ändå kräv-de nyansatser, och han fick sina präster att gå med på att hålla bibelför-klaringar eller katekisation. Formellt stödde man sig på KL:s föreskrifter om veckopredikan.³⁶ Vid samma tillfälle enades prästerna om att Luthers lilla katekes inte kunde utmönstras.³⁷ Det beslutet var ett ställnings-tagande i den debatt om katekesens ställning och bruk, som flitigt pågick vid denna tid. När det gällde undervisningens fundament och målsättning var präster och lärare överens vid denna tid. Det som skulle skilja dem åt var synen på de pedagogiska metoderna.

I Gävle hölls 1865 det femte allmänna folkskollärarmötet. Katekesens ut-formning togs upp till behandling, och det visade sig, att de flesta lärare ville ha en fortlöpande framställning (akroamatisk form), medan däremot de flesta av de närvarande prästerna ville behålla den hittillsvarande ut-formningen med frågor och svar (erotematisk form).³⁸

Debatten fördes inte enbart i fackliga och kollegiala fora utan även i riksdagen, där prästerna ännu hade goda möjligheter att göra sin stämma hörd genom att utgöra ett stånd. Vid riksdagen 1860 försvarade ståndet utanläsningen och katekesens erotematiska form. Katekesen betraktades som ett teologiskt kompendium och som en bekännelseskraft. Det ansågs otill-räckligt att i undervisningen enbart stödja sig på bibelordet.³⁹ Denna mar-kering av Bibelns otillräcklighet som grundläggande lärobok hade udden rik-tad mot den typ av katekeskritik, som angrep dogmat och som bar 1800-tals-liberalismens signum.⁴⁰ Inte endast de pedagogiska metoderna utan även dog-mat blev alltmer kritiserat inom katekesundervisningen, ju närmare man kom sekelskiftet. Dessa båda bevekelsegrunder för kritik kom ofta att samverka.

Striden kom att gälla både form och innehåll.

De motioner, som väcktes i riksdagen under 1860- och 70-talen om inskränkning av katekesläsningen i folkskolan hade sin grund i en kritisk eller negativ syn på kyrkans dogma. Från radikalt håll var det ett stående krav, att utanläsningen skulle inskränkas.⁴¹ När statsmakten så ingrep, nöjde den sig med att via domkapitlen till prästerna meddela rikets ständers åsikt, som gick ut på att den tanklösa utanläsningen borde motarbetas.⁴² För prästernas del gällde kritiken främst konfirmationsundervisningen, men med tanke på dess grundläggande ställning i kyrkans undervisning kunde kritiken ledas ut till samtliga undervisning- och förhørsinstitutioner och därmed också husförhåret. Pedagogiskt stod deras undervisning lägre än 1600-talets, eftersom sambandet mellan textutläggning, predikan och psalmer försvunnit.⁴³

Den som på allvar drog igång kampanjen mot utanläsning av katekesen var den från andra sammanhang bekante landshövdingen Curry Treffenberg. Vid 1873 års kyrkomöte motionerade han om att endast Luthers lilla katekes skulle få läras utantill. Hans motion avslogs, men 1878 återkom han och ville få igenom, att inte heller den var avsedd att läras ordagrant. Det blev avslag en gång till. I riksdagen motionerade redaktören F.T. Borg mot utanläsningen av katekesförklaringen. Det blev avslag även för honom.⁴⁴ Vid kyrkomötet 1883 ansåg Treffenberg, att konfirmanderna hade annat att göra än att läsa långkatekes. G.F. Östberg lade vid 1888 års riksdag en motion om åtgärder för att minska utanläsningen. Motionen avstyrktes med motiveringen, att klagomålen inte längre var befogade.⁴⁵ Samma år fick Treffenberg sin motion avslagen i kyrkomötet.⁴⁶ Den ihärdige Treffenberg röntes samma öde vid kyrkomötet 1893. I motiveringen till avslaget sades det, att om endast Luthers lilla katekes fick läsas, kunde det leda till sämre resultat än hittills. Av folkskoleinspektörernas ämbetsberättelser framgick, att vid denna tid var den själlösa utanläsningen ett övervunnet stadium (jfr.s. 54f).⁴⁷ Det skulle alltså enl. detta förhållandes kritiker ha ägt rum en pedagogisk förbättring, som gjorde formella åtgärder överflödiga.

Redan vid 1860-talets slut diskuterades på folkskolläraryrket kristendomsämnet skiljande från skolan, men det var lärarna emot.⁴⁸ Däremot kom den pedagogiskt och i viss mån konfessionellt grundade kritiken mot katekesen att tillta i styrka. Strax efter det att Lindbloms katekesutläggning avskaffats 1878, kom krav från lärarhåll om att undervisningen i sakramentläran skulle flyttas till konfirmationsundervisningen. Kravet motiverades med svårigheten att göra undervisningen meningsfull för barnen.⁴⁹

Dessutom får man nog även räkna med en tilltagande kulturprotestantisms ovilja mot konfessionella särdrag. Så hette det t.ex. vid folkskollärarmötet i Karlskrona 1889, att folkskolans undervisning skulle försöka väcka och nära barnens religiösa liv och inte ägna sig åt vad man uppfattade som hårfina skillnader mellan lutherska kyrkans och andra samfunds be-kännelser.⁵⁰ Och de folkskollärare, som möttes i Örebro s.å. menade, att en framkomlig väg att nå det syftet var att utvidga bibelläsningen och minska katekesundervisningen.⁵¹

Någon kristendomsfientlighet var det rakt inte tal om bland 1880-talets lärare i gemen. Det stod klart vid 1888 års allmänna folkskollärarmöte. Däremot förelåg det en brytning mellan dem som ville ha undervisningens tyngdpunkt förlagd till de personliga och etiska momenten och dem, som ville slå vakt om den hävdvunna konfessionella undervisningen. Den kritik, som på mötet riktades mot katekesen var av pedagogisk art.⁵²

3. Katekesen som kyrkligt problem

Redan tidigt var katekessituationen förvirrad i kyrkan. De präster, som var emot Svebilus katekesutveckling från 1689, kom med egna utläggningar eller "spörsmålsböcker", som var en vanlig benämning. Läget blev så oöverskådligt, att 1773 stadgades, att endast Svebilus katekes fick användas i undervisningen.⁵³ Någon omedelbar enighet tycks inte ha varit för handen efter tillkomsten av Lindbloms katekesutveckling heller. Vid prästmötet i Lund 1826 uppmanade biskop Faxé prästerna att följa den antagna katekesen och att lägga sina egna handskrivna åt sidan. Detta för att man skulle kunna uppnå enighet i katekisationen.⁵⁴

Någon enighet uppstod inte. Snarare blev oenigheten allt större under 1800-talet. Då Lindbloms katekesutveckling var den officiellt fastställda, kom den naturligtvis att bli debattens centrum. Debattens resultat skulle så småningom bli 1878 års katekesutveckling, men motsättningarna och stridigheterna fortsatte även efter det att den stadfästes.

Vid riksdagen 1850-51 motsatte sig prästeståndet en motion med innebörden, att en kommitté skulle tillsättas med uppgift att granska bl.a. den gällande Lindblomska katekesen.⁵⁵ När katekesfrågan debatterades på kyrkomötet 1868, det första efter ständsriksdagen, fanns endast en ledamot, som fann Lindbloms katekes tillfredsställande.⁵⁶ Denne ende var en präst från Lunds stift, kontraktsprosten i Albo och Jerrestad J.R. Falck, som var kyrkoherde i Gladsax sedan 1835.

Annars var den allmänna meningen, att en ny katekes borde stå i närmare överensstämmelse med bekännelsen än vad Lindbloms gjorde.⁵⁷ Hans katekes

var en produkt av neologin, som inte hade samma höga tanke om Luther som ortodoxin.⁵⁸ Ett tecken på att vindarna vänt var, att katekeskommittén 1869 fick Luthers lilla katekes som utgångspunkt för sitt arbete.⁵⁹ Denna mera ortodoxa uppfattning stöddes livligt av den lundensiska högkyrk-ligheten.⁶⁰ Ett av dess ledande namn var biskopen E.G. Bring, vars yttrande gick ut på att han hellre ville ha en omarbetad katekes än en helt ny. Det vore inte bra att bryta en 300-årig tradition. Det skulle endast behövas tillägg till Luthers lilla katekes. Enl. Bring skulle en omarbetning bli avsevärt kortare än Lindbloms katekes, eftersom utläggning och förklaring av Luthers lilla katekes borde vara lärarens sak, "men ingalunda lärobokens".⁶¹

Omkring 1870 kämpade olika riktningar inom kyrkan om att få prägla den kommande katekesen med just den egna särprägel. Vid kyrkomötet 1873 hade den pietistiska linjen övertaget över den konfessionella. Splittringen var i det närmaste total.⁶² 1877 års katekesförslag, som stadfästes året efter, innebar en mera ortodox konfessionalisms seger i en lång och segsliten strid.⁶³

4. Biskopar och prästerskap i Lunds stift.

4 A. Biskoparnas och deras inställning till husförhören.

Även om husförhörets regressionsperiod i Lunds stift inte kan sägas börja på allvar förrän under biskop Flensburgs tid,⁶⁴ finns det anledning att något beröra även de biskopar under 1800-talet, som föregick honom, när det gäller deras agerande i samband med husförhören.

Petrus Munck tillträdde visserligen episkopatet redan 1794 men hör naturligt med i sammanhanget, eftersom han riktade uppmärksamheten mot vissa brister rörande husförhören. När han tillträdde hade inga ordentliga visitationer ägt rum på 20 år. Han lät trycka och utsända en visitationsordning, vars svar låg till grund för hans ämbetsberättelse vid prästmötet 1795.⁶⁵ I den heter det "men beträffande husförhör, hade i några få församlingar förnummits, att de icke förrättas med all nödig noggrannhet: ävensom att på vissa orter de icke annorlunda anställs än vid anmälan till nattvarden."⁶⁶ Biskopen poängterade, att husförhör och kommunionförhör inte var detsamma och att en rättelse var av nöden. "Beträffande husförhörslängder bör de nödvändigt överallt så inrättas, att icke endast vars och ens framsteg i utanläsning kan ses utan så mycket möjligt är förståndet i kristendomen utmärkas."⁶⁷

Åren 1805-1811 var Nils Hesselén biskop. Redan vid tillträdet var han gam-

mal och orkeslös. Under hans tid hölls inget prästmöte och knappast heller några biskopsvisitationer.⁶⁸ Husförhören kom han knappast att uppmärksamma.

Wilhelm Faxe var stiftets biskop under en lång period, åren 1811-1854. Sedan uppväxtåren hade han sina rötter i upplysningstänkande och neologi. Hans kyrkliga hållning var utpräglad konservativ.⁶⁹ Kyrklig konservatism får i detta sammanhang närmast uppfattas som en vilja att slå vakt om kyrkans hävdvunna position i samhället. Att gränsdragningen till politisk konservatism därför blir flytande är tydligt.

Trots sin långa biskopstid tog Faxe upp husförhören till behandling vid prästmötena endast en gång. Det skedde 1814. Han betonade betydelsen av husförhör och av att åhörarna kallades. "Att ingen må undandra sig innan- och utanläsning är en nödvändighet för fullständigheten av anteckningarna i husförhörlängden enligt det sistl. år utfärdade Formulaire. Då dessutom dessa förhör ständigt bör anses ej blott såsom förnufts- utan förnämligast såsom gudaktighetsövningar, lär Vörd. prästerskapet finna med ändamålet överensstämmande att bön och sång utgör deras början och slut."⁷⁰

Henrik Reuterdaahl hann bara vara stiftets biskop en kort period 1855-56, innan han blev ärkebiskop.⁷¹ Under sin korta biskopstid hann Reuterdaahl inte speciellt uppmärksamma husförhören.

Med J.H. Thomander fick stiftet en biskop av annat kynne. Han var inspirerad av den tyska teologin med Schleiermacher som ledande namn. Sedan sin uppväxt var han präglad av de romantiska strömningarna, ett förhållande, som f.ö. även avspeglade sig i hans författarskap.⁷² Politiskt var han liberal och ville försöka få till stånd förnyelse i samhälle och kyrka. Han utpekade Schartau som den, som betytt mest för fromhetslivet i stiftet, men han kom själv att alltmer uppskatta väckelserörelsernas fromhetsliv och kyrkosyn. Till lekmannapredikanter var han klart positiv.⁷³ Det för honom avgörande var den personliga upplevelsen av det andliga livets hemligheter. Men bekännelsetrohet var ändå den stora vattendelaren för honom, och han polemiserades mot bl.a. baptisterna, även om han i den personliga kontakten med dem kunde vara ytterst älskvärd.⁷⁴

Thomanders dominerande problem som biskop blev liksom för företrädaren att handskas med den inomkyrkliga splittringen och spänningen mellan kyrkan och olika rörelser. Ett sätt för Thomander att göra det var att ivrigt bekämpa konventikelplakatet. I det läge, som uppstod efter 1858, ville han, att kyrkoråden skulle ha ett särskilt ansvar för och inflytande över lekmännens andaktsövningar. Men tidens motsättningar förblev häftiga och djupgående.⁷⁵ Det var i dessa sammanhang Thomander visade sig olik både företrädare och efterträdare i det att han ville skilja kyrka och stat åt

och förde fram en spiritualiserande kyrkosyn. Men han var ändå angelägen om den religiösa enheten och ville ha kvar en fast förbindelse mellan kyrka och stat. Ofta kom han på kant med sitt domkapitel. När man där ville sluta leden i kamp mot det nya, ville Thomander i stället hitta öppningar.

Redan i sitt KLF 1837 hade Thomander tagit upp hela frågan om kyrkans förhörsinstitutioner till noggrann behandling. Han hade bl.a. ett detaljerat förslag för hur husförhör skulle anordnas. Han tänkte sig en ganska omfattande förhörsordning. Sex gånger om året skulle föregående års konfirmander förhöras rotevis på kyrkgången. Lika ofta skulle predikoförhör anställas. Nattvardsförhören skulle vara obligatoriska liksom skyldigheten att hålla förhör med hela församlingen hemma i husen i större eller helst mindre rotar samt förhör av in- och utflyttade i prästgården.⁷⁶ Men han uppfattade inte husförhöret som ett egentligt förhör utan som fromma sammankomster. I sitt herdabrev 1856 tillmätte Thomander de olika förhören stor betydelse. Det talas om "de välsignerika husförhören" som "en av vår svenska församlings gagneligaste inrättningar". Han kunde även tala om husförhören som "dessa vänliga tillfällen att förkunna och utlägga Guds ord i de enskilda husen".⁷⁷ Thomanders visitationsordning visar dock, att hans ambitioner rörande förhören inte förblev lika stora som tidigare.⁷⁸ Mera direkt behandlades inte husförhöret vid något av hans prästmöten. Men Thomander tog upp den nya tidens strömningar i form av litteraturspridning och kolportörverksamhet vid prästmötet 1864. Det var på sitt sätt ett tecken på att kyrklig enhet och kyrklig sed i traditionell utformning började röna motstånd.⁷⁹

Thomanders intentioner och ideal rörande husförhöret kommer tydligt fram vid visitationerna. Hans uppdelning mellan andligt och världsligt får honom att önska, att husförhören skiljs från mantalsskrivningarna. På så vis skulle husförhörens syfte bättre komma till sin rätt. "Husförhören borde om möjligt skiljas från mantalsskrivningar och till sin form snarare vara undervisande samtal mellan lärare och åhörare än katekesförhör med de yngre, vilket av de äldre endast avhöres."⁸⁰ Thomander menar, att ett åtskiljande skulle medföra, att husförhören kunde förbli gudaktighetsövningar och "ej övergå till en blott världslig förrättning".⁸¹ En annan gång kan det heta, att husförhörets syfte är att vara en husandakt och "tillika en väg för själasörjaren att lära känna den enskildes kristliga liv".⁸²

Denna principiella uppdelning mellan husförhör och mantalsskrivningens krav fick konsekvenser för tidpunkten för husförhör. I t.ex. Ronneby ansåg biskopen, att husförhör och anteckningsmöten i framtiden skulle hållas oberoende av varandra. Det rekommenderades att hålla husförhör i juni och

mantalsskrivningarna i oktober.⁸³ Thomander blev därför belåten, när pastor i Svalöv föreslog flyttning av husförhören till lämpligare tid än de mörka och korta dagarna i november och december.⁸⁴ Biskopen menade, att lagliga regleringar inte var tillräckligt för att husförhöret skulle komma till sin rätt. Därför uttryckte han vid en visitation i Brågarp och Nevishög den förmodan, "att v. pastor skulle iaktta icke allenast vad lag utan även vad samvetet fordrar".⁸⁵

Husen är för Thomander rätta stället för husförhören. Därför kunde han uppmana till att "husförhören så vitt möjligt åter förläggas till husen för att motsvara sin ursprungliga bestämmelse".⁸⁶ Lokalfrågan fick han flera gånger anledning att ta upp.⁸⁷

Trots att Thomander ivrade för husförhöret, kom han att påverka det negativt. Han var liberal och ville bodelning mellan kyrka och stat. Men i och med det rände han in en murbräcka i hela det livsmönster, i den samhällsbyggnad, som burit upp hela den kyrkliga seden, nämligen enhetssamhället. I sitt nit för det renodlat andliga underskattade han de samhälleliga faktorernas betydelse. Under Thomanders biskopstid rådde en liberal högkonjunktur i landet.⁸⁸ Husförhöret konfronterades genom dessa strömningar med en av sina allvarligaste motståndare. Thomander hade kanske tänkt sig, att man kunde ta vad han uppfattat som det bästa av det gamla och låta det samverka med det nya. Men utvecklingen blev en annan. Nya gränser och motsättningar kom i dagen, och de blev allt häftigare, ju längre seklet fortskred.

Det fick Thomanders efterträdare under många år, Vilhelm Flensburg (1865-97) erfara. Under hans biskopstid inföll husförhörets verkliga regressionsperiod (den behandlas utförligt i Avd. III). Det måste ha varit så mycket smärtsammare för honom, eftersom hans eget ideal var den nationella enhetskyrkan.⁸⁹

Flensburg delade sin företrädares syn på vad husförhör var. Husförhöret var ett tillfälle "att höra Guds ord".⁹⁰ Husförhören kunde även kallas för uppbyggelsestunder eller andaktstillfällen.⁹¹ Flensburg har samma inställning som Thomander, när det gäller lokal och tidpunkt. "H H Biskopen föreskrev, att husförhör hädanefter bör hållas hemma i husen, att anteckning om förändringar i husförhörslängden bör skiljas ifrån själva förhöret, som lämpligen bör anställas om sommaren samt att härvid icke blott ungdomen utan jämväl de äldre bör lämnas tillfälle att redogöra för sin kristendomskunskap."⁹² Av speciella skäl kan Flensburg dock tänka sig andra lokaler än husen, åtminstone tillfälligt. Det sägs om "den nyligen införda seden att hålla husförhören å annat ställe än i husen medgavs att tills

vidare finge fortfara, eller intill dess den förut varande oseden att förena med husförhören alltför stora gästabud kan anses vara bruten".⁹³ Men liksom för företrädaren gällde det att försöka återföra husförhören till hemmen.⁹⁴

Även om Flensburg delade Thomanders syn på husförhöret är dock tonläget i den förres visitationsprotokoll ett annat. Ord som medgiva och föreskriva är typiska. På följande sätt kunde Flensburg uttrycka sig i början av sin biskopstid: "Med avseende på pastors uppgift att husförhören besöks endast fåtaligt och sällan av drängar, lantbruksarbetare och deras vederlikar, anmodas pastor att vidtaga alla åtgärder, som i detta fall stå hans ämbete till buds för att härutinnan åvägabringa en bättre ordning."⁹⁵

Flensburg ansträngningar att slå vakt om husförhorets ställning blev som nämnts i stort sett resultatlösa. Alldeles i början av 1870-talet slutar han praktiskt taget att behandla det i visitationsprotokollen. Om husförhöret någon gång behandlas, gäller det mera formella ting som upprättande av nya husförhörslängder och liknande.⁹⁶ Anledningen till tystnaden bör ha varit, att han bedömde kampen för husförhöret som utsiktslös. Efter 1888 verkställde han inte fler visitationer över huvudtaget.

I sina ämbetsberättelser till prästmötena 1870, 1876, 1883 och 1891 kunde Flensburg endast konstatera, att Thomanders förhoppningar rörande husförhöret inte infriats och att på samma gång, som dess ställning försvagats frikyrklighet och antikyrkliga grupperingar gått framåt. Prästmötesberedningen 1870 höll fast vid Thomanders idéer i så måtto, att den ville ge husförhören karaktär av uppbyggliga samtal. Biskop Flensburg ansåg, att tidsförhållandena var emot husförhöret. I städerna var de fåtaligt besökta och på landet, där den gamla ordningen formellt hölls vid liv, var det svårt att få församlingen engagerad. Som botemedel föreslog biskopen vid prästmötet 1870 att prästen skulle vara omgiven av årets och föregående års konfirmander.⁹⁷ Under de följande prästmötena under Flensburgs tid skulle husförhöret knappast komma att behandlas. 1883 konstaterar han, att kyrkan befann sig i ett mycket "betydelsefullt övergångsstadium mellan ett gammalt och ett nytt".⁹⁸

Vad husförhöret beträffar var detta övergångsstadium redan passerat eller i sitt slutskede, d.v.s. att regressionen var helt eller delvis fullbordad, när Gottfrid Billing tillträdde som stiftschef 1898.⁹⁹

Av protokollen från Billings visitationer framgår klart, att husförhorets ställning i det kyrkliga livet blivit ytterst försvagad. Någon teologisk motivering för husförhöret eller för deltagande i det framför Billing knappast i detta sammanhang. För honom gäller det i stället främst att

försöka utforma det på ett sådant sätt, att det kan ha möjlighet att överleva. Vid en visitation i Munka-Ljungby och Ängelholm visar sig, att husförhören upphört på den senare orten. Biskopen uttrycker då en förhoppning, att husförhören "i lämplig form hållna" måtte tillvinna sig intresse i Ängelholm.¹⁰⁰ I Landskrona har husförhören upphört alldeles, men pastor uppmanas "försöka att i någon form hålla husförhör".¹⁰¹ Det gäller för Billing "att anordna husförhören på det sätt, som är bäst ägnat att åt dem bereda kärlek och intresse inom församlingen".¹⁰² Problemet var att hitta former, som motsvarade "nutidens behov".¹⁰³

Vid en visitation i Borgeby och Löddeköpinge tror sig Billing ha hittat en framkomlig väg. "Vidare uppmanades pastor att vid de gudstjänsttillfällena, som anordnas i stället för husförhören, försöka att i någon mån införa formen av samtal för att dymedelst framkalla en de närvarandes aktivitet vid desamma."¹⁰⁴ Samtal och församlingsaktivitet är vad Billing hoppas på, samtidigt som han faktiskt erkänner, att de egentliga husförhörens tid är ute. Det kan också vara värt att undersöka om inte en förändrad tidpunkt för husförhören skulle kunna medföra "ett mera intresserat deltagande".¹⁰⁵ Sommaren är för Billing liksom för hans båda företrädare rätt tid för husförhöret. Likaså är hemmet rätt lokal.¹⁰⁶

Hand i hand med Billings försök att hitta nya och lämpliga former för husförhöret går hans uppmaningar vid generalvisitationerna till församlingarna att delta.¹⁰⁷ De kom på det hela taget att förklinga ohörda.

Billing insåg, att husförhörets tid i Lunds stift snart skulle vara ute. Det framgår av vad han skriver i sin ämbetsberättelse till prästmötet 1900: "Under det att i Lunds stift iakttagandet av gammal kyrklig ordning är i övrigt ganska vanlig, så äger ett annat förhållande rum i fråga om husförhören. På somliga ställen bevistas dessa flitigt och ordentligt, men om många och de flesta pastorat kan detta ej sägas. Det har somligstades gått så långt, att man upphört att hålla sådana förhör. Detta måste jag beklaga. Väl måste medges, att husförhören nu ej kan ha samma uppgift som då de först stiftades, men lika visst synes det mig vara, att vi i dem har en gammal kyrklig form, som inte bör bortkastas utan fyllas med nytt innehåll. Mig förekommer det som en förnedring, om vår kyrka ej förmår att göra detta."¹⁰⁸ Trots Billings räddningsförsök visade det sig mycket snart, att förnedringen var ett faktum.

4 B. Prästerna, deras teologiska och sociala ställning och betydelse för husförhören.

Fram till genomförandet av löneregleringen 1910 levde prästen på ett sätt, som var snarlikt många församlingsbors. Matriklar från denna tid visar, att prästen själv ofta var född i stiftet eller ibland i ett grannstift.¹⁰⁹ Ganska ofta var han själv bondson. Däremot blev det mindre vanligt, att prästsöner blev präster.¹¹⁰ Miljö och mentalitet har knappast varit regressionsperiodens präst främmande. Trots det sagda blev det ändå i de allra flesta fall så, att präst och församling kom att fjärmās från varandra. Prästens ansträngningar mötte allt mindre gensvar. Skall präst och församling kunna behålla en nära kontakt förutsätter det, att båda är bärare av samma eller snarlika traditioner och synsätt.¹¹¹ Under 1800-talets senare hälft blev det allt ovanligare.

Prästbristen gjorde, att befordringsmässigt var framtidsutsikterna goda för dem, som valde prästbanan. Vakanta tjänster var heller inget ovanligt enl. tidens matriklar.

På 1870-talet avvek teologiska fakulteten från rekryteringsmönstret vid Lunds universitet. Antalet teologer ökade starkt och hade läsåret 1878/79 tredubblats. Vårterminen 1878 var teologerna 25% av de studerande, juristerna 10% och medicinarna 11%. När andra fakulteters rekrytering gick framåt på 1880-talet, sjönk den vid teologiska fakulteten. På 1890-talet förlorade den teologiska fakulteten sin dominerande ställning och blev universitetets minsta med 10-12% av studenterna.¹¹² Matriklarna visar, att Lunds stift hade en förhållandevis god rekrytering på 1870-talet, men den sjönk inte alltför drastiskt omedelbart därefter. Under sin biskopstid prästvigde Flensburg nästan 300.¹¹³ Det var siffror, som hävdade sig väl med föregångarnas under 1800-talet. Prästbristen måste rimligen ha varit ännu mer uttalad i andra stift.

Det verkar fullt tydligt, att den allt sämre rekryteringen hängde samman med prästerskapets dalande anseende. Prästerna ansåg sig oförskyllt ha hamnat i en situation, som de inte behärskade. Deras position parad med de sociala brytningarna i tiden predisponerade dem ofta för en "ofruktbar konservatism".¹¹⁴ Samma sociala isolering drabbade deras engelska ämbetsbröder, som också kom att inta en konservativ samhällssyn.¹¹⁵ Den teologi periodens präster fostrats i betonade den yttre kyrkan som frälsningsanstalt, sakramenten som nådesförmedlare och ämbetets grundläggande betydelse.¹¹⁶ Det var en teologi, som knappast vann gehör, eller snarare skall man nog säga, att det var en teologi, som kom helt i skymundan inför tidens sociala omvälvningar.

Det var prästerna, som både fick kännas vid och registrera förändringarna på olika områden. Fr.o.m. Flensburgs första prästmöte 1870 baserade sig biskopens ämbetsberättelse på prästernas, som utgjorde svaren på ett tryckt frågeformulär. I samtliga formulär under Flensburgs tid omfattade frågan församlingens religiösa tillstånd. En del präster tog upp husförhöret till behandling, men de flesta gjorde det inte. Först 1900 införs en separat fråga om husförhöret. Det framgår tydligt av de prästerliga ämbetsberättelserna, att tonen fördystras på 1880-talet. Det var ju den tid kyrkokritiken var som häftigast.

Men det som förenade stiftsledning och församlingspräster mer än någon viss teologisk strömning var viljan att slå vakt om enheten samhälle-kyrka. Den enheten liknades av Billing och andra vid en organism (se nedan). Men historiskt gick enheten tillbaka till stormaktstiden. Denna enhet i religionen kom att bli något självklart traderat och ifrågasattes egentligen aldrig på allvar förrän vid mitten av 1800-talet av liberalism och väckelse. Den lundensiska högkyrkligheten får i viss mån ses som ett motdrag mot sådana attacker. För den lundensiska högkyrkligheten var ett teologiskt väl utmejslat kyrkobegrepp ytterst väsentligt som försvar och motivering av enheten.¹¹⁷ Det man från både stiftsledningens och församlingsprästernas håll ville var att slå vakt om kyrkans position och ställning sådan den utformats av enhetskulturen. Det visade sig snart vara en omöjlig uppgift.

5. Den lundensiska högkyrkligheten och annalkande liberalteologi.

Reuterdahl introducerade Schleiermacher i Sverige, och Flensburg var starkt påverkade av Hegel liksom f.ö. hela nylutheranismen inkl. den lundensiska högkyrkligheten var det.¹¹⁸ Dessförinnan hade neologi och rationalism i stort sett dominerat fältet. På kontinenten bröt hegelianismen samman omkring 1860,¹¹⁹ men den tycks ha levt kvar i Sverige. Av vikt i det långa loppet var, att det var Schleiermachers och Hegels idealistiska filosofi, som skapade förutsättningarna för den liberala teologin.¹²⁰

Man kan säga, att den lundensiska högkyrkligheten kom i kläm mellan en kvarlevande neologi och en anstormande liberalteologi. Högkyrkligheten hann aldrig slå rot, så att den kunde stå stadigt. Men den var paradoxalt nog dels ett vattentätt skott mellan neologi och liberalteologi, dels var den också och kanske främst via filosofin, en förmedlare, som i högre grad än den själv var medveten om, byggde broar. Högkyrkligheten var visserligen en reaktion mot vad den själv uppfattade som upplösande tendenser, men en reaktion måste för att bli meningsfull ta till sig mycket av vad den bekämpar, centrala satser, uttryck o.s.v. och uttolka dem på ett för den egna

saken förmånligt sätt.

Om man vill se den lundensiska högkyrkligheten mera i förmedlingens och kontinuitetens tecken och mindre i brottets och kampens, är det lättare att få en öppen blick för den på det hela taget rätta linje den teologiska åskådningen följt bland flertalet präster i Lunds stift. Men det är en åskådning, som inte vid något tillfälle kan kopplas bort från sitt givna samband med stat och samhälle.¹²¹ Det sambandet blev verkligt problematiskt på 1850-talet. Den lundensiska högkyrkligheten strävan att slå vakt om integreringen mellan kyrka och samhälle var inte endast ett kyrkopolitiskt program utan ett politiskt stött på en teologisk utformning av kyrko-begreppet.

Det får nog sägas, att den lundensiska högkyrkligheten som ett uttryck för nylutheranismen i sig innefattade genuint lutherska tankar om det mänskliga livet. De förelagda uppgifterna i samhället skall utföras och be-jakas som ett led i upprätthållandet av skapelseordningen.¹²² Denna obrutna helhet av människolivets yttringar som kristen och samhällsmedborgare är precis vad den lundensiska högkyrklighetens organismtanke innebär. På det övergripande planet innebär det omöjligheten av och olämpligheten i att skilja kyrka och stat åt eller att se dem som två väsensskilda storheter.

Men pietismen hade sedan länge kämpat för en uppdelning av tron och världen. Det motståndet hade kyrkan tidigare åtminstone nödtorftigt kunnat klara. Annorlunda blev det, när även statsmakten började visa vilja till uppdelning. Det kom till uttryck i 1862 års kommunallagar, där det görs en boskillnad mellan kyrklig och borgerlig kommun. Dessa lagar var en förberedelse till representationsformen med ständsriksdagens upplösande, som alltså på ett sätt får betraktas som ett följdfenomen.¹²³

Det enhetssamhälle, som statsmakten byggt upp och där kyrkan varit en självklart integrerande del, är statsmakten nu lagstiftningsvägen på väg att montera ner. Dess samhällssyn på 1860-talet sådan den kommer till uttryck i lagstiftningen är inte identisk med den lundensiska högkyrkli-g hetens. Alltifrån denna tid börjar kyrka och stat i Sverige successivt att skiljas åt.¹²⁴ Det fick konsekvenser för husförhåret.

Den lundensiska högkyrklighetens idémässiga anknytning framgår klart, när man ser på konservatismens karaktär under 1800-talet. Mot upplys-ningens tilltro till människans förnuft framhölls känsla och tradition.¹²⁵

Det får sägas ha varit under inflytande av Hegel som den lundensiska hög-kyrkligheten från 1800-talets mitt kom att inta en positiv hållning till traditionen med en teologiskt bärande motivering. Den möter hos Gottfrid Billing, som gav en dubbel motivering för traditionen och därmed för den

kyrkliga seden. Dels hörde traditionens värde ihop med den organiska kyrko-uppfattningen, dels berodde den på samspelet mellan Anden och kyrkan.¹²⁶ Den lundensiska högkyrkligheten hade också anknytning till gammalkyrkligheten. Hos den hade seden en teologisk motivering, som var knuten till synen på kyrkan som frälsningsanstalt. Det var högmod att sätta sig upp mot seden men att följa den var å andra sidan ett säkert sätt att undgå att hamna i gärningsfromhet.¹²⁷

Den liberala teologins mål "blev en kultursyntes, en av kristendomen bestämd världs- och livsåskådning och ett av kristen etik präglad samhällsliv".¹²⁸ Högkyrklighetens och liberalteologins program var alltså i grunden mycket likartade. Vad som skiljde dem åt var, att medan högkyrkligheten ville slå vakt om en hotad enhet, utgick liberalteologin ifrån att denna enhet var genombruten, och att det i stället gällde att så vitt möjligt försöka genomsyra samhället med kristna tankar. Denna skillnad i synsättet på möjligheter och metoder kan till inte ringa del förklaras på kronologisk väg.

Samhällsbilden var en annan vid tidpunkten för högkyrklighetens etablerande i Sverige än den var vid motsvarande period för liberalteologin. Att den högkyrkliga kyrkosynen var omöjlig eller passé för den sistnämnda riktningen verkar självklart. Viktigare att notera är, att det fanns en klar och tydlig kontinuitet i målsättningen. Medlen var däremot olika. Högkyrkligheten såg i vakthållandet om dogmat sitt fasta värn, medan däremot liberalteologin på närmast pietistiskt vis hävdade individens frihet och trons väsen som förtröstan.¹²⁹ De dogmatiska kontroverser, som följde av detta förhållande, får inte överskugga det faktum, att man strävade mot samma mål, ett kristet samhälle. I grund och botten handlade det om två olika sätt att försöka bemöta ett förändrat samhälle.

Liberalteologi i vetenskaplig bemärkelse av Ritschls snitt nådde inte Sverige förrän omkring 1890.¹³⁰ Dessförinnan låter det sig väl göras att tala om strömningar, som levde kvar sedan neologins tid och till vilka liberalteologin så småningom och till synes framgångsrikt knöt an. Denna anknytning var naturlig, då neologi och liberalteologi i mångt och mycket har samma rötter.¹³¹

Det alla präster vid denna tid fått uppleva var naturvetenskapens frammarsch och makt över sinnena. Redan det gjorde det naturligt för liberalteologin att framhäva tron icke som försanthållande utan som förtröstan. Hela liberalteologin var i grund och botten ett försök att säkerställa kristendomen gentemot dessa tidens strömningar.¹³² Att liberalteologin blev den möjliga vägen vidare för många av dem, visar den anslutning den fick.

Å andra sidan är det fullt klart, att många andra tog ställning å rakt motsatt håll. För dem blev anammandet av liberalteologin närmast ett förräderi, ett uppgivande av centrala dogmer, som det i stället gällde att slå vakt om till varje pris. Och gränserna gick uppenbarligen inte mellan utan genom generationerna. Flertalet prostar, som tog högkyrklig-hetens parti (bl.a. F.N. Ekdahl f. 1853, O.I. Heurgren f. 1849) var tämligen jämnåriga med flera av liberalteologins ledande namn (Pehr Eklund f. 1846, F. Hallgren f. 1853 bl.a.).

Inställningen till och förståelsen för kyrkan blir givetvis olika, om man ser henne som förvaltare av eviga trossanningar eller som erbjudande den subjektivt upplevda och erfarna tron, och där den formella relationen till samhället i övrigt är av underordnad betydelse eller ses som oviktig.

Som nämnts kom de dogmatiska kontroverserna så som de måste komma, när olika synsätt möts.¹³³ Men de kan inte förstås korrekt utan samband med kyrkouppfattningen och den därur härledda enheten. Antingen fanns det en enhet att slå vakt om och som möjliggjorde ett överindividuellt synsätt, eller så var enheten genombruten och det individuellt-subjektiva synsättet det enda möjliga.

Det är omöjligt att med exakthet avgöra högkyrklighetens och liberalteologins inbördes styrkepositioner. Mycket tyder på att högkyrkligheten stod stark, men liberalteologin vann successivt terräng. Mot ett allmänt accepterat tankegods stod en partibildning, som ständigt fick agitera för sin sak men som hade vind i seglen och hjälp av samhällsförändringar och naturvetenskapliga landvinningar. Men polemiken och striden mellan grupperingarna fortsatte och avblåstes inte förrän omkring 1919, då man fann för gott att bilda gemensam front mot professor Emanuel Linderholms teologi.¹³⁴ Men då var husförhårets öde sedan länge beseglat i Lunds stift.

Avdelning III

Regressionsperiodens husförhör ur olika aspekter. Jämförelser och analyser.

Kapitel I. Arbetstekniska överväganden.

Till presentationen av ett regressionsstudium hör normalt en eller flera kartbilder. (s. 16) Tanken att även husförhörets regression i Lunds stift skulle belysas med kartans hjälp var aktuell vid det grundläggande kodningsarbetet. Vid kodningen försågs därför varje uppteckning med församlingskod enl. SCB:s nomenklatur. Den används vid framställning av kartor vid Lunds universitets datacentral. Det fortsatta arbetet har emellertid frambragt förhållanden, som gjort, att dessa planer mist sin aktualitet.

Ett av de mindre problemen, som dock bör nämnas, är de "blinda fläckar" kartbilden skulle uppvisa genom att vart och ett av de skånska kontrakten med undantag för S. Åsbo och Villands saknar uppteckningar från en eller ett par församlingar.¹ För kartframställningen skulle de luckorna inte tekniskt sett erbjuda något problem vid framställningen av en heltäckande kartbild, där skillnader och förändringar markeras genom glidningar i färgskalan. Däremot skulle det innebära en viss minskning av tillförlitligheten, då de församlingar, som saknar uppteckningar i stället skulle få dela de omkringliggandes medelvärden. Metodiskt skulle det innebära en slags e silentio-slutsats, som man bör vara försiktig med.

De mera tungt vägande skälen till att planerna på kartor övergivits kommer från ett annat håll. En orsak är den snabbhet med vilken regressionen ägde rum och seden bröts enl. LUKA:s uppgifter (Bil. 5). Stickprovvisa kontroller av husförhörlängderna bekräftar det.² Likaså visar de, att straffrihetsbestämmelserna 1888 inte nämnvärt påverkat deltagandet. Det låg konstant på en låg nivå. I allmänhet verkar deltagandet korrekt markerat, men undantag finns. Så har t.ex. pastor i Näsrum uppenbarligen ignorerat att markera det (jfr.s.105 om husförhör utan att pastor medförde kyrkoböcker). Någon större säkerhet skulle förmodligen vinnas genom fullständig genomgång av husförhörlängderna, men en sådan arbetsuppgift är närmast ogenomförbar av arbetsekonomiska skäl. Husförhörlängderna får i stället användas för att verifiera uppteckningarna. Resultatet måste bli att samstämmigheten är god.

Att låta kartbilden återspegla den snabba regressionen skulle knappast bidra till att förtydliga skildringen av förloppet. Förändringarna i tid och rum är för korta och för små för att kartan skall kunna komma till meningsfull användning. Annorlunda hade det varit, om regressionsförloppet dragit ut längre i tiden och kanske också uppvisat markanta lokala skill-

nader. Det tycks i just detta fall som om stiftet vore en för liten enhet för karteringen. Bilden bleve kanske en annan, om kartbilden skulle utsträckas till att gälla grannstiften. Men en sådan mera omfattande regressionsstudie syftar inte detta arbete till. Den mångfald av bidragande orsaker till den snabba regressionen låter sig bäst presenteras i löpande text.

Ytterligare en aspekt av bruket av husförhörslängderna under regressionsperioden skall tas upp, även om konsekvenserna berörs nedan (s. 95).

Redan vid prästmötet 1795 säger biskop Munck om husförhören, att de "uti några få församlingar förnummits, att de icke förrättas med all nödig noggrannhet: ävensom, att på vissa orter de icke annorlunda anställas än vid anmälan till nattvarden". Husförhör och kommuniionsförhör är inte detsamma och en rättelse är av nöden (s. 58).³

Trots biskopens ogillande verkar det som om sättet att koppla ihop husförhör med nattvardsgång snarare tilltagit under 1800-talet. I regressionsperiodens husförhörslängder är det tydligt. Det prästerna markerat står ofta under rubriken "Bevistat förhör och begått H.H. nattvard" (se t.ex. Hästveda). Detta förhållande leder till en viss osäkerhet om vad det egentligen är husförhörslängderna under denna tid utvisar. Även om markeringarna i husförhörslängderna avser som rubriceringen anger både deltagande i själva husförhören och i nattvarden, är det fullt tydligt, att därutöver måste ha förekommit ett betydande deltagande i nattvardsgångar. Annars skulle husförhörens regression och nattvardsdeltagandets nedgång i praktiken vara detsamma. Så är långt ifrån fallet, vilket en jämförelse lätt visar.⁴ När det i det följande sägs, att husförhörslängderna ofta i praktiken kom att fungera som kommuniionslängd, innebär det inte, att de även kom att ersätta de ordinarie kommuniionslängderna. Det är ingalunda fallet.

Till skillnad från en genomgång av samtida husförhörslängder för att få en bild av regressionens förlopp utöver den LUKA:s uppteckningar förmedlar vore en genomgång av prästernas ämbetsberättelser till prästmötena en framkomlig väg. Dessa ämbetsberättelser föreligger som svar på formulerade frågor fr.o.m. prästmötet 1870. Först till prästmötet 1900 förekommer en fråga direkt om husförhören: "Bevistas husförhören ordentligt?". Dessförinnan har det endast ställts en allmän fråga rörande församlingens religiösa tillstånd (fråga 9). Det är självklart, att en så allmänt hållen fråga får de mest skiftande svar. Mera problematiskt är, att åtskilliga präster inte berör husförhören. Som visats ovan har biskoparna inte heller vid dessa prästmöten före 1900 särskilt mycket att säga om det eller rättare sagt undantaget 1870 (s. 62) just ingenting. Under denna intensiva regressionsfas

går det inte att med ämbetsberättelserna till prästmötena som källa rekonstruera förloppet.

Vad som i stället kan göras är en stickprovsvis jämförelse av en del kontrakt mellan LUKA:s uppgifter och prästernas ämbetsberättelser till prästmötena fr.o.m. 1900. Dessutom kan visitationsprotokollen från biskops- och prostvisitationerna med bif. ämbetsberättelser ge bilden ytterligare pregnans, samtidigt som de kan fylla tomrummet för perioden 1870-1900 med viss förlängning både före och efter det nämnda tidsintervallet.

Onsjö kontrakt skall enl. LUKA:s sagesmän ha haft de sista husförhören på 1890-talet. Enl. prästernas svar till prästmötet 1900 förekommer husförhöret i mycket liten omfattning. Deras svar är naturligtvis formulerade utifrån den ställda frågan, och det är onekligen en subjektiv skattning vad som kan sägas vara ordentligt. Pastor i Torrlösa svarar t.ex., att i Torrlösa kommer man någorlunda ordentligt men i N. Skrävlinge inte alls. Redan vid en biskopsvisitation 1862 heter det i pastors ämbetsberättelse om husförhören: "De bevistas icke så allmänt som önskvärt vore." Vid biskopsvisitationen i Bosarp och Strö 1877 heter det om husförhörsdeltagandet, att de kallade infinnet sig någorlunda enhälligt. Enl. ämbetsberättelsen till prästmötet 1900 är det endast ett fåtal, som infinnet sig och likadant är det i Trollnäs, där pastor tillägger, att de blir allt färre. Samtidigt infinnet sig i Konga skogsbygdens rotar ordentligt, medan det f.ö. endast är ett fåtal deltagare. Genom ämbetsberättelserna till prostvisitationerna i Konga och Ask ges en överblick över förloppet. Redan 1871 är deltagandet i vissa rotar mangrant, men "mera ojämt" i andra. 1888 har inga större förändringar ägt rum. Fortfarande infinnet man sig "rätt flitigt" i vissa rotar. Det gör man fortfarande 1896, men i andra rotar "nästan alls intet". "Antalet vid husförhör närvarande plägar uppgå till 20 à 30 personer.", sägs 1909. Enl. ämbetsberättelsen till visitationen 1917 har de senaste åren husförhör endast hållits i de avlägsnaste rotarna i Konga. Pastor nämner också, att innevarande år har församlingsafton ordnats. Det är tydligen så att mycket tidigt avviker en liten del av pastoratet, skogsbygden i Konga, från det allmänna mönstret.

Även i Villands skall husförhöret ha upphört på 1890-talet enl. LUKA:s uppgifter. Liksom i Onsjö förekommer husförhöret på ett och annat håll men verkar på det hela taget vara på upphällningen. I Fjelkinge får husförhören ofta inställas "av brist på besökande". Vid en visitation 1906 av biskop Billing "manades till flitigare deltagande i husförhören, som bör hållas i en nutidens behov motsvarande form". Vid biskopsvisitationen i Oppmanna och Vånga 1884 uppger pastor, att husförhören i allmänhet besöks

flitigt. Men vid prästmötet 1900 varierar det avsevärt mellan rotarna.⁵

Torna kontrakt skall ha upphört med husförhör det första decenniet efter sekelskiftet enl. LUKA. Det tycks överensstämma ganska väl med ämbetsberättelsernas innehåll 1906. I Lund har på senare år husförhören i deras gamla form inte hållits "av brist på uppmuntran". I Fjellie och Flädie säger pastor, att det är omöjligt att hålla egentliga husförhör. Hur det läget uppkommit kan avläsas genom ämbetsberättelserna till prostvisitationerna. 1870 kommer man i allmänhet ordentligt. Detsamma gäller 1885, men vid visitationen 1897 uppger pastor om husförhörsdeltagandet, att det är "numera visst icke enhälligt". I Igelösa kom inte en enda på husförhör 1903 och 1904. "Sistlidet år utlystes inga husförhör att hållas." I Everlöf har på senare år heller inga husförhör hållits. Vid prostvisitation i pastoratet 1903 uppges det, att husförhöret något år inställts och att endast ett "mycket ringa antal" deltar. I flera pastorat har man övergått till bibelförklaringar.

I Luggude skall husförhören enl. LUKA ha upphört samtidigt med dem i Torna. Vid prostvisitationen 1864 i N. Vram och Bjuv sägs det, att husförhören besöks "enhälligt", men vid visitationen 1880 har bilden radikalt förändrats. "Synnerligen många infinna sig icke.", uppger pastor i sin ämbetsberättelse. Vid visitationen 10 år senare går "endast ett försvinnande fåtal" på husförhör. Pastor meddelar även, att 1883 kvarstod alla de ursprungliga 13 rotarna, men då han från en och annan "fått återvända med oförrättat ärende, har en sammanslagning befunnits nödvändig". Vid 1895 års prostvisitation sägs husförhören bevistas "blott av ett försvinnande fåtal". Inför prästmötet 1906 anser pastor dem "helt enkelt omöjliga att uppehålla". Vid biskopsvisitationen i Kågeröd och Stenstad 1880 uppges, att man besöker husförhören "ganska enhälligt", men inför prästmötet 1906 heter det, att det är bibelförklaringarna, som fått folk att komma. Vid det tillfället kommer man fortfarande ordentligt i Bårslöv, men vid biskopsvisitationen 1908 i pastoratet uppges deltagandet som obetydligt. I Hasslunda uppger pastor inför prästmötet 1906, att deltagandet kunde variera. Ena året infinns sig 10-15, nästa ingen. Pastor i Kropp och Mörarp tillträdde 1894 och försökte då blåsa liv i husförhören igen med det resultatet, att ett år infann sig endast en från hela Mörarps församling. Därför har han de senaste åren funnit det lönlöst att kalla till husförhör men tillägger: "Men med nattvardsbarnen har några husförhör hållits, ett i vardera kyrkan, då de flest närv. församlingsmedlemmar stannar kvar som åhörare." Uttalandet pekar på den terminologiska glidning, som är så typisk för tiden. "Förhör inlåter folk sig ej gärna på", uppges från Väsby

och Viken. Därför håller pastor i stället föredrag i skolorna, som är välbesökta. Samma inställning råder i Allerum och Fleninge rörande deltagande: "Ja, så vida något examinerande inte förekommer." Vid biskopsvisitationen i pastoratet 1903 heter det: "Icke på långt när alla, men dessa förrättningar är dock talrikt besökta."

V. Göinge tillhör också intervallet 1900-1910. På några ställen som Sörby och Gumlösa är pastor nöjd, men ofta heter det som i Vinslöv och Nävlinge inför prästmötet 1906, att husförhören är mycket fåtaligt besökta. Vid sin visitation i pastoratet året innan uppmanade biskop Billing pastor "att anordna husförhören på det sätt, som är bäst ägnat att åt dem bereda kärlek och intresse inom församlingarna".⁶

Rönnebergs kontrakt hör till dem, där husförhöret sägs ha pågått till 1911-1920 enl LUKA. I Glumslöv beklagade biskop Billing vid visitationen 1899, att husförhören försummades. Pastor uppgav, att endast några få personer infann sig. Inför prästmötet 1912 skriver han, att det flera gånger förekommit, att ingen infunnit sig. I Billeberga och Tirup gick det ett tag att locka med föredrag. "När nyhetens behag upphört har likgiltighet härför inträtt." I Härslöv går det fortfarande att locka med föredrag, t.ex. över Trons artiklar som ersättning för husförhöret. I Vadensjö och Öja upphörde husförhören av sig själva, eftersom ingen infann sig. Förhållandena i Svalöv kan avläsas via pastors ämbetsberättelser till prostvisitationerna. 1873 heter det om de "förhörsskyldiga", att de infinnet sig "tämlichen ordentligt". Förhållandet är detsamma 1884, men 1890 är det endast vissa rotar, om vilka det sägs, att de kommer "tämlichen ordentligt". Det läget består vid visitationerna 1898 och 1905. 1922 meddelas kortfattat: "Inga husförhör hålles."

Ingelstads kontrakt skall ha samma slutperiod som Rönnebergs. I Ö. Hoby är deltagandet efter nutida förhållanden ganska gott, anser pastor inför prästmötet 1912. I Glemminge och Tosterup kom husförhören ur bruk av brist på deltagare. I stället har det blivit bibelförklaringar. I St. Köpinge har pastor efter uppmaning av biskopen vid visitationen 1911 övergått till bibelsamtal, som vunnit församlingens gillande. Vid biskopsvisitationen i Hammenhög och Hannas 1900 uppger pastor i sin ämbetsberättelse, att deltagandet för de yngre är "någorlunda ordentligt, de äldre mindre ordentligt". Inför prästmötet 1912 skriver han, att det har varit omöjligt att återuppliva husförhören. När det i stället blev aftongudstjänster vid ljus, blev besöken talrika. I Bollerup infinnet sig få eller inga vare sig det är fråga om husförhör eller bibelförklaring. Vid prostvisitationen 1898 i Övraby och Benestad uppges husförhören vara "mycket fåtaligt besökta". Vid

visitationen 1912 skriver pastor: "Sedan sista visitationen har husförhör icke hållits".⁷

I Oxie sägs husförhören ha pågått till 1921-1930. Vid biskopsvisitationen i Tygelsjö och Klagstorp 1908 uppges, att ett inte ringa antal hemmansägare med hustrur liksom övriga gifta och ogifta kvinnor infinner sig. I mindre antal kommer husmän och ogifta män. I ämbetsberättelsen inför prästmötet 1919 uppger pastor, att husförhör hålls i pastoratet och att deltagandet är i stort sett som vid visitationen 1908. Som skall framgå nedan är det fr.a. förhållandena i detta pastorat, som gör, att Oxie kan uppvisa husförhör så pass länge. Av ämbetsberättelsen till prästmötet 1919 framgår, att Malmö S:t Pauli hade ett sista husförhör 1916. Därefter blev det katekesförklaringar, bibelsamtal och församlingsaftnar. Husförhöret var ovanligt långlivat för att vara i en stadsförsamling. Vid biskop Flensburgs visitation i Malmö Caroli 1877 framgår det, att endast ett "litet fåtal" kommer på husförhör. Pastor tillägger, att de "utgöres ofta av samma personer vid flera husförhör". Pastor i V. Ingelstad och Ö. Grevie har försökt ersätta med bibelförklaring, "varvid några få äldre infunnit sig". Inför prästmötet 1919 uppger pastor i V. Kärrstorp och Glostorp att husförhören är inställda sedan ett par år tillbaka. I församlingarna runt Malmö som Bunkeflo, Limhamn, Husie och V. Skrävlinge har de också upphört. Man kommer "tämligen enhälligt" heter det från Arrie och Hököpinge vid prostvisitationen 1867. 1882 sägs, att tjänarna kommer ordentligt men inte husbönder och matmödrar. Vid nästa visitation 1887 uppges, att många uteblir och att husbönder och matmödrar anser sig fritagna. Och vid visitationen 1900 skriver pastor i sin ämbetsberättelse, att endast ganska få kommer.⁸

Detta stickprov visar, att överensstämmelsen mellan LUKA-sagesmännens uppgifter och kyrkliga handlingar som ämbetsberättelser och visitationsprotokoll är god om än icke total i samtliga fall. Inte oväntat kan man med hjälp av de kyrkliga handlingarna dra ut på husförhöret i tiden om än ganska kortvarigt i förhållande till LUKA. De kyrkliga handlingarnas uppgifter får anses ha ett större källvärde. Dels medför prästernas och biskoparnas ställning en bättre överblick, dels är handlingarnas innehåll samtida med händelserna.

Den lilla tidsskillnad, som finns mellan LUKA och prästerna kan man emellertid för praktiskt bruk bortse från, när det gäller överblicken över stiftet. Ämbetsberättelserna och visitationsprotokollen är i sig själva en regressionsstudie, som på det hela taget verifierar LUKA:s uppgifter både vad gäller husförhörets tillbakagång och ansträngningarna att försöka hitta ersättningsformer. Det prästerna redogör för fr.a. efter sekelskiftet

i sambad med deltagande i husförhör är fåtalets beteende, det som inte längre är allmänt brukat. Det är en bruten sed de rapporterar om.

Kapitel II. Inledning och avslutning

Katekesförhöret och läskunnighetsprövningen var tillsammans med förandet av husförhörs längden vad man mera generellt kunde få fram av husförhörets innehåll lagstiftningsvägen (s. 30). Men det är ingen överdrift att säga, att husförhöret innefattade mycket mera än det utan att därför vara stadgat i lag om än ibland antytt. Husförhöret kan inte uppfattas som en statisk storhet. Förändringarna inom husförhöret är inte oväsentliga. Till studiet hör inte enbart det stegvisa upphörandet med husförhör runt om i stiftet utan även den regression, som äger rum inom själva husförhöret. Båda delarna måste med för att det skall kunna gå att ge en korrekt bild, dels av regressionens utsträckning i tiden, dels av den ackumulerade dynamik inom själva husförhöret, som är regressionens kraftkälla. Det är samma slags dynamik, som är verksam under ett innovationsskede, fast man under regressionen bör kalla den reverterad. Enl. religionssociologins funktions-teori är det ett axiom, att sådant, som inte har någon funktion upphör att existera.¹ Skall man följa den, blir regressionen ett uttryck för bristande funktion och mening. Hur man än vill uttrycka sig, innebär regression förändring. Det är den förändringen och orsakerna till den, som nu skall behandlas för husförhörets del.

Husförhöret var ingen gudstjänst och följaktligen har heller aldrig husförhörets utformning reglerats av någon kyrkohandbok. I stiftet fanns ändå en tämligen homogen praxis. Det är den alltmer tilltagande sprickbildningen i denna homogenitet, som utgör regressionsförloppet. Även om likheten och likformigheten var stor, har man inte i stort och smått överallt och alltid handlat lika ända till regressionen bröt in. Olikheterna och skillnaderna har däremot inte varit fler eller större än att man kan tala om en enhetlig sed.

1. Psalmsång

Den allmänna gudstjänsten påbörjas och avslutas med psalmsång. Även till husförhöret hörde psalmsång i många fall. Det är naturligt, att man i frånvaro av strikta regler närmat sig de uppställningar man varit van vid i kyrkliga sammanhang så som man kände dem från handboken. Vid prästmötet i Lund 1814 heter det enl. biskop Faxes ämbetsberättelse § 14 om husförhöret bl.a.: "Då dessutom dessa förhör ständigt bör anses ej blott såsom förnufts- utan förnämligast såsom Gudaktighetsövningar, lär Vörd. Präster-

skapet finna med ändamålet överensstämmande att bön och sång utgör deras början och slut." För prästerna bör det ha varit ett naturligt intresse att utforma husförhøret på ett sådant sätt, att det så långt som möjligt harmonierade med de övriga tillfällen, då de mötte sin församling, m.a.o. gudstjänsterna.

Wåhlins handbok från 1841 anger som något närmast självklart, att husförhøret inramas av psalmsång.² Och även under regressionsperioden sjöngs det psalmer. Inte mindre än 361 belägg (11/25/81 p. 14ff.) finns allmänt sett för den saken, och till det skall läggas 19 för särskild psalm och 22 för husförhørpspsalm. Man kan jämföra psalmsångens 361 belägg med innanläsningens 354 (s. 83). Liksom för innanläsningens del uppvisar Medelstad och Frosta de flesta beläggen för psalmsång, 35 resp. 31. Även Luggude ligger högt med 27 men Albo och Järrestads och Ljunits och Herrestad näst lägst med åtta vardera och lägst kommer Oxie med sju. Åldersfördelningen i femårsintervaller visar god och jämn spridning,³ vilket tyder på att psalmsången stod sig tiden ut. Dock finns det inte mindre än 40 sagesmän, som hävdar, att psalmsång inte förekom (11/25/81 p. 23ff.). De är jämt spridda över stiftet och visar inte åt någon bestämd riktning. Dessutom bör nämnas, att kodningen inneburit vissa problem, då svaren ibland givit möjlighet till olika tolkningar (t.ex. acc. 658 Vellinge). Även om vissa uttalanden feltolkats rubbar det inte slutsatsen, att frånvaron av psalmsång var ovanligare än motsatsen. Om åldersstrukturen varit mera enhetlig och genomgående yngre, hade man som förklaring kunnat tänka sig, att husförhøret blivit endast en flyttningsanmälan. Men uppteckningarna ger i övrigt inget fog för en sådan tolkning. Frågan är snarare, om inte en del av uppgifterna får skrivas på minnesfelets konto. I flera fall motsägs nämligen uppgifterna av flera andra i samma församling.⁴

Husförhørpspsalmen, en psalm som skulle läras i förväg (se bil. 1), var på det hela taget tämligen okänd.⁵ Inte mindre än 421 sagesmän väl fördelade åldersmässigt och kontraktvis uppger, att någon sådan inte förekom (11/25/81 p. 45ff.).⁶ Främlingskapet inför husförhørpspsalmen markeras ytterligare av det faktum, att 667 över huvud taget inte nämner den i sina svar (03/06/81 p.33). Och då är inte de, som endast svarar ett kort nej eller motsvarande medräknade utan det innefattar endast dem, som ger utförligare svar. Alldeles obekant med husförhørpspsalmen var man dock inte. Det finns 22 belägg för den, men tre av dem gäller sagesmän från Kyrkhult, som deltog i husförhör i Växjö stift (11/25/81 p. 42ff.).⁷ Spridningen är sådan, att något system inte går att utläsa. Det har rört sig om punktvisa nedslag. Genom pålysningssystemet har initiativet varit prästens. Något

direkt föreningsband mellan de präster, som försökte med husförhörspsalmen har det inte gått att finna med hjälp av stiftets herdaminnen. Det tycks ha rört sig om rent privata initiativ, vars yttersta bevekelsegrunder det dessvärre inte går att nå. Det verkar som om husförhörspsalmen varit en nyhet, som man på sina håll försökt sig på. På ett och annat ställe har man tydligen lyckats. Men det finns mycket mer, som talar emot husförhörspsalmens möjligheter. I en tid när oppositionen mot förhör var i stadigt växande, kan det knappast ha varit uppskattat att ge församlingen ytterligare "läxa" i form av en ny psalm. Det kan bara ha lyckats i församlingar, där införandet av husförhörspsalmen inte skulle komma att uppfattas ensidigt negativt.

Vilka psalmer, som kom i fråga, går inte att utröna. Oftast svarar man mera allmänt, att prästen fastställde vilken psalm, som skulle inläras (t. ex. acc. 1919 Hörby) eller enbart, att husförhörspsalmen pålystes (t. ex. acc. 1161 Ignaberga). Inom stiftet ges endast ett preciserat svar, och det kommer från Örkened (acc. 1660). Därifrån uppges "Dig, ljusets Fader, vare pris", skriven av Wallin 1816 (W 141, N 174). Även om uppgifterna från Kyrkhult gäller husförhör utanför stiftets gränser, hör de genom sagesmännens bosättning på visst sätt med. I Vederslöv var ps. 9 (W 269) "Ditt namn, o Gud, jag lova vill" aktuell och i Jät handlade det dels om ps. 407 (W 285) "I mänskors barn, som alla ägen", dels om ps. 369 (W 239) "Min själ och sinne, låt Gud råda". Dessa psalmer var aktuella vid uppteckningarna på 1940-talet. Något belägg för att husförhörspsalmen skulle ha använts i det av gammalkyrkligheten präglade Kyrkhult finns däremot inte. Från ett enda ställe i stiftet, Fjellie i Torna (acc. 1021) kommer uppgiften, att man sjöng en husförhörsvisa. Den hette "Tolv skådebröden" och med hjälp av talserien ett t.o.m. tolv lärde den ut elementa i bibelkunskap.⁸

Eftersom psalmerna i allmänhet och husförhörspsalmer i synnerhet hela tiden varit olika, är det naturligt, om minnesbilden blir osäker. Annorlunda förhåller det sig med de efterfrågade särskilda psalmerna. De har hört till den stående repertoaren och därför kommits ihåg mycket bättre. Inte för att det skulle finnas särskilt många belägg, endast 19 (11/25/81 p. 26ff.), men i samtliga fall har man uppgivit vilken psalm det rört sig om. Det gör, att man vågar räkna med, att de nämnda psalmerna hört till den levande psalmskatten i resp. församling. Hur dessa psalmer brukats i förhållande till övriga går det inte att få exakt besked om.

En utförlig uppteckning kommer från St. Slågarp i Skytt, och den är speciellt värdefull, då uppgifterna lämnas av en yrkesman, en kantor f. 1873 (acc. 695). Flera olika psalmer förekom: 217 (1921:563) "Herre, samla oss

nu alla", 396:2 (W 204:2) "Jesu, låt mig städse börja", 206:4-5 (W 324:4-5) "Giv oss, o Gud, din Ande god" o "Vi prise Dig, o Fader kär" 211:2(W 327:3)

"Låt store Gud Din sannings ljud", 212 (W 328) "Hit, o Jesu, samloms vi", 213 (W 329) "O Gud, som hörer allas röst", 214 (W 330) "O Jesu Krist, dig till oss vänd" och 216 (W 130:8) "O Gode Ande, led du mig". Lika utförligt svarar man inte på annat håll. En eller ett par psalmer som regel. Det är fullt tydligt, att man höll sig med mer än en särskild psalm.⁹

Ser man på alla de belagda psalmerna som helhet är det tydligt, att de främst tar upp olika aspekter på det kristna livet. Wallin-psalmbokens uppställning med rubrikerna I Gud, II Skapelsen och försynen, III Återlösningen, IV Helgelsen och V Kristligt sinne och förhållande verkar inspirerad av nådens ordning.¹⁰ Flera av de aktuella psalmerna återfinns i den psalmboken under rubrikerna Helgelse och Återlösningen. Några av psalmerna i Wallin-psalmboken fick i 1937 års psalmbok kyrkoårsanknytning (66, 118, 119, 124, 125 och 142), men det är av sekundärt intresse, eftersom regressionen vid det tillfället sedan länge var ett fullbordat faktum. Över huvud taget får man en god bild av Wallin-psalmbokens inriktning genom att i innehållsförteckningen kunna konstatera, att avdelning V Kristligt sinne och förhållande är den i särklass mest omfattande. Romantiken har fått sitt, men neologins etikintresse är också väl representerat.¹¹

Ser man på författarna och tillkomstår, kan man säga, att det i stort sett råder jämvikt mellan gammalt och nytt, om man med nytt avser 1800-talets psalmdiktning. Dit bör väl även räknas ps. 419 av Leopold trots att den tillkom redan 1793. Wallin har skrivit ps. 35, 124, 142 (eg. en omarbetning), 168, 211, 345, 403 och 600, hans medarbetare Franzén 118, 119 och 257. Åström skrev ps. 216. Till 1800-talsproduktionen hör även Ingemanns ps. 21 och Sandell-Bergs ps. 217. De båda finns med f.f.g. i psalmbokstillägget 1921 då med psalmnummer 504 resp. 563. Att de ändå räknas med bland särskilda psalmer kan kräva en speciell kommentar. Uppgifterna kommer från St. Slågarp och Konga. På båda ställena höll husförhöret på ett bra tag in på 1900-talet men näppeligen till 1921 och längre (Bil. 4 och 5). För att få detta att gå ihop kommer uppteckningen från St. Slågarp på nytt till användning. Om ps. 217 heter det, att den "då hörde till 'sångerna'".¹² Med det bör sagesmannen ha avsett någon eller några av de många väckelsepräglade sångsamlingar eller sångböcker, som började ges ut i takt med väckelsens frammarsch under senare delen av 1800-talet.¹³ Den har varit allmänt bekant och fått förekomma i en bygd, som annars inte var präglad av väckelsen. Att den togs med 1921 var snarast en officiell bekräftelse på något redan förekommande.¹⁴ Det är ingenting ovanligt i

kyrkans historia.¹⁵ Med Ingemanns nu så kända och omtyckta psalm har det förmodligen gått till på likartat sätt.

Flertalet av de resterande psalmerna har sin upprinnelse i sent 1600-tal åtminstone i svensk språkdräkt. Namn som Spegel och Svedberg förekommer naturligtvis. Flera av psalmerna, som sjöngs vid husförhöret, återfinns i 1695 års psalmbok.¹⁶

Ett sammanfattande omdöme om de använda psalmerna blir, att de i stort sett utgör ett representativt urval från den tidens kyrkoliv med dess blandning av äldre psalmer med nyare tillägg.

Klockaren var en man med många olika uppgifter i det kyrkliga livet.¹⁷ Även husförhöret kunde höra till hans verksamhetsområden. Vid ett sådant tillfälle kunde han bl.a. ha hand om spelningen och/eller ledningen av psalmsången. Även om det förekommit, att klockaren framträtt med de uppgifterna vid regressionsperiodens husförhör, verkar det inte ha varit särskilt vanligt. Endast 16 belägg finns för det.¹⁸ Det har varit något vanligare, att klockaren tog upp psalmen och ledde sången (11 belägg) än att han spelade (5 belägg). En avgörande faktor för klockarens spelning har helt säkert varit, var man höll till någonstans eller m.a.o. tillgången till en orgel. Rätt naturligt användes orgeln i skolan, när man höll till där (acc. 3900), men även på gårdarna kunde orgelspel förekomma. I en uppteckning från Gumlösa (acc. 3898) sägs det, att om orgel fanns spelade klockaren. Det verkar som om orglar i hemmen inte var någon ovanlighet, åtminstone inte i dessa nordliga delar av stiftet. Det är tänkbart, att i hem, där man ofta samlades till andakt och möten, höll man sig med permanent orgel. I väckelsebygder kan det inte ha varit ovanligt. Väckelse och husförhör uteslöt för det mesta inte varandra (s. 50). Men orgeln behövde visst inte vara permanent. Det förekom, att det spelades på medhavd resorgel (acc. 696). Den möda man har gjort sig med de praktiska arrangemangen är indirekt ett slags mätare av husförhörets ställning.

I vilket fall som helst har klockaren inte haft något inflytande på psalmvalet. Till följd av sakens natur låg valet av husförhörpsalm i prästens hand. Vi har hittat endast två pastorat med särskild psalm, där klockaren agerade som sångare (S. Mellby och Vitaby och Hästveda och Fars-torp). Även den särskilda psalmen var vald i förväg, eftersom den var ständigt återkommande.

Det är tydligt, att husförhöret i alla fall till en del hade gudstjänstkaraktär och uppfattades därefter. Det är under regressionen den enhetliga yrkesbeteckningen klockare luckras upp mer och mer ersätts av lärare och kantor eller ibland enbart lärare.¹⁹ Den förändringen har fått tydligt ge-

nomslag i uppteckningarna. Så talas från Lyby egentligen om läraren och från Brönnestad om kantorn. Under förhandenvarande omständigheter måste det vara legitimt att föra dem till samma grupp som klockaren. Funktionen svarar för enhetligheten.

2. Bön och tal

Enl. Wåhnlins handbok 1841 inleddes husförhören med en kort psalm alt. ett kort tal, "som innefattar vikten av en kristlig upplysning för vår tro och våra plikter".²⁰ Avslutningen var likartad. Prästen skulle "förmana till uppriktighet i gudsfruktan, trohet och lydnad mot överhetens bud, samt sådana dygder, som minst synas vara i utövning, med varning för alla laster". Allra sist skulle aftonbön hållas, välsignelsen läsas och en vers sjungas. Redan i inledningen märks den klassiskt lutherska uppfattningen om att rätt tro leder till rätt leverne. Till avslutningen hör det kanske lika klassiska talet om lydnaden för överheten. Förmaningar av olika slag ingår, kanske främst den till föräldrarna. Ett sådant husförhørs grundstämning av parenes går inte att ta miste på.²¹

Regressionens husförhör i Lunds stift förlöpte inte helt och hållet enl. Wåhnlins rekommendationer. Psalm och tal var inga alternativ. Det får ovan anses vara belagt, att psalmen utgjorde inledning. Ofta hörde till psalmen en bön. Det finns 155 belägg för att bön förekom (11/25/81 p. 30ff.). De är tämligen jämt och likformigt fördelade i åldersintervaller och kontraktsvis, om man beaktar, att svarsfrekvensen från olika kontrakt kan variera något. Den bilden är snarlik den, som kom fram rörande psalmen.

Uppteckningarna är för det mesta uppbyggda så att de redogör mer eller mindre utförligt för hur det gick till, ibland med tillägg för aktiviteter före och efter som katekesstudier och gille. När både psalm och bön förekommer, nämns de regelmässigt parvis. Däremot kan det vara mycket varierande, om det är psalmen eller bönen, som nämns först eller m.a.o. vilket man började med.²² Det normala är, att förekom bön, förekom även psalm, men det finns några belägg för att bönen förekom ensam (t.ex. acc. 3963 Stoby). Av siffrorna framgår helt klart, att i många fall har enbart psalm förekommit (t.ex. acc. 2044 Grönby). Psalmen har alltså under regressionskedet haft en starkare ställning än bönen, som nämns i samma storleksordning som innanläsningen (s. 83).²³ Bönens ställning är i sin tur avsevärt mycket starkare än utanläsningens (s. 83). Detta är ett bra exempel på hur husförhörens lagstadgade moment smält samman med de genom traditionen framvuxna, som i sin tur återspeglas i t.ex. Wåhnlins handbok. Just det förhållandet, att psalm och bön visar så jämn fördelning i tid (ålders-

intervallerna) och rum (pastoraten) var för sig och vid en jämförelse, även om psalmen har en större täthet än bönen, är ett incitament för att de tidigare förekommit tillsammans men att regressionen vid upptecknings-tillfället nått olika långt. Psalmsången har klarat sig bättre än bönen. Man kan tillägga, att psalmen haft bättre förutsättningar att klara sig på egen hand än bönen.

Men det är i och för sig inte fel att säga, att bön förekom vid husförhör, bara man gör det väsentliga tillägget, att motsatsen var vanligare. Belägg eller frånvaron av dem får inte förskjuta de inbördes proportionerna. Proportionaliteten för bönen belyses också av att det till jämförelsevis måttliga talet 155 läggs endast sex negativa belägg.²⁴ Dessa tal verifierar varandra. Ett högt tal för frånvaron av bön hade varit märkligt, eftersom det inte är att räkna med att människor spontant nämner frånvaron av något, som de inte räknar med skall finnas.

Även om det gått att belägga förekomsten och spridningen av bön, är vi avsevärt sämre ställda, när det gäller att se vilken eller vilka böner, som kom till användning.²⁵ Uppteckningarna tiger i stort sett på den punkten. Vad man menat med bön är närmast en teologiskt definitionsfråga, som inte skall behandlas i detta sammanhang. Här räcker det med det dagliga språkbruket, där människor mer eller mindre välartikulerat har klart för sig, att bön är "hjärtats samtal med Gud". Om inte annat brukar det vara så att prästen vid offentlig gudstjänst och i andra sammanhang klart markerar, att bönen börjar. Någon risk för missförstånd finns knappast, även om det skall medges, att gränsen mellan bön och vissa former av tal kan vara svåra att dra. En möjlighet är, att s.k. fri bön kom till användning, men det är knappast troligt, att den formen var särskilt uppskattad bland prästerna vid denna tid. Troligare då att någon tryckt bön kommit till användning. Det kan ha varit en bön med kyrkoårskaraktär (typ kollektbön) eller med anknytning till något ämne, som kanske sedan speciellt togs upp i förhöret. Det finns dock ett och annat belägg för att bönen framför alla andra, Fader vår, kommit till användning (t.ex. acc. 5577 Hörja). Det är fullt rimligt och naturligt, eftersom den ingår som tredje huvudstycket i katekesen och läses vid varje högmässa och därigenom bör vara välbekant för deltagarna.

Det i Wåhlins handbok under ett par punkter upptagna prästerliga talet har i den formen knappast förekommit i Lunds stift under regressionen. Det får däremot inte uppfattas så att prästerna inte talat utöver vad som var absolut nödvändigt att säga vid ett husförhör. Prästernas tal var mera direkt knutet till katekesförhöret som utredning, fördjupning och korrige-

ring av svaren (s. 140). I detta sätt att agera låg embryot till bibelförklaringarna.²⁶ Även uppteckningarna vittnar om att förhöret mer och mer gled över till att bli ett samtal i friare former (t.ex. acc. 1172 Vittsjö). I det samtalet blev med tiden prästen den dominerande parten i så hög grad, att det rätt friktionsfritt gled över i bibelförklaringen. Motståndet från församlingens sida mot en sådan förändring torde ha varit i stort sett obefintligt. Att slippa bli förhörd var naturligtvis uppskattat.

Möjligen med undantag för utläggningen av budorden är det påfallande i hur hög grad regressionens husförhör i Lunds stift saknar parenetisk prägel.²⁷ Man har genomgående strikt hållit sig till förhörsmomenten och i samtalets form försökt förklara och förtydliga.²⁸ Minst av allt har prästen ägnat sig åt att hålla tal om vikten av trohet och lydnad mot överhetens bud. Av sådant finns inga spår i källorna. Det sammanhänger naturligtvis med vad som tidigare berörts om samhällsförändringen och prästernas förändrade ställning. Om präst och kyrka inte längre uppfattades som odiskutabla auktoriteter, ville man heller inte utan vidare låta sig vägledas och styras av dem i sitt dagliga liv. Det var knappast heller någon präst vid denna tid, som vid husförhör tog sig före att fråga, hur människor levde tillsammans, även om KL stadgade det. Privatiseringen och skiktningen av tillvaron var ett faktum. Kyrkan greppade inte längre om människans hela tillvaro. Hon ville inte längre leva sitt liv på kollektivets villkor.²⁹ Tro eller inte blev mer och mer en privatsak liksom deltagande i kyrkolivet över huvud. Så visar husförhörets regression bland mycket annat, att den lundensiska högkyrklighetenens samhällssyn bröts sönder på församlingsplanet. När dess tankar nådde dit, var de redan överspelade. Eller för att greppa det i ett längre sammanhang kan man säga, att den lundensiska högkyrkligheten var en sammanfattning av vad som hade varit men ett dåligt instrument för vad som komma skulle.

Kapitel III. De olika förhörsmomenten

1. Utan- och innanläsningen

När det gäller att utröna förekomsten av utan- och innanläsning vid husförhöret under regressionsperioden är husförhörsrängderna inte till någon större hjälp. Den tidigare mycket noggranna redovisningen av läsförmågan med hjälp av geometriska figurer förekom inte längre. I den mån betyg utsattes var de av en så sammanfattande karaktär, att litet eller intet går att utläsa om förhörets enskildheter.¹

Ovan har nämnts (s. 56), att folkskoleinspektörerna fann den "själlösa utanläsningen" vara ett övervunnet stadium i skolorna vid senare delen av den period, då husförhårets regression ägde rum i Lunds stift. Förekom utanläsning under denna period? Svaret måste bli ja, men i mycket blygsam omfattning. Av 1.102 uppteckningar är det endast 66, som uppger, att utanläsningen hörde med (03/06/81 p. 25). Desså är tämligen jämt fördelade över kontrakten. Inte i något av dem kommer man upp i ett tvåsiffrigt tal, och två kontrakt, Villands och Medelstads, saknar helt belägg. Vad gäller sagesmännens födelseår redovisad i femårsintervaller, visar sig även här en mycket stor spridning. Det går inte att finna vare sig någon kronologisk eller geografisk tyngdpunkt (05/15/81 p. 45ff.). Detta i förening med själva det låga antalet belägg får tas till intäkt för att utanläsningen mera var undantag än regel. Det är ett fullt rimligt resultat, när man som nämnts betänker, att skolan mer och mer tog över kyrkans undervisning. Då utanläsningen vid denna tid blev allt mindre frekvent i skolan, är det följdriktigt, att dess ställning torde bli ännu svagare i en undervisningsform, som i sin tur fått ge vika mer och mer för skolans.

Utanläsningens svaga ställning framgår ännu tydligare vid jämförelse med innanläsningen. Om dess ställning och värde hade inte alls rått samma debatt. Inte någon tycks ha ifrågasatt värdet av kunskaper i innanläsning. Denna rent praktiska färdighet hade inte och behövde inte till följd av sakens natur ha den konfessionella uppbindning, som var karakteristisk för utanläsningen. Däri ligger skillnaden i synen på katekesen som läsebok och som lärobok i kristendom. Vad innanläsningen angår, uppger inte mindre än 354, att den förekom (03/06/81 p. 24). Det är praktiskt taget var tredje sagesman, som gör det. Det visar, att innanläsningen hade en helt annan position i det "kollektiva minnet" än utanläsningen. Dessa positiva belägg är mera strukturerade än de var för utanläsningens del (05/15/81 p. 25ff.). Så svarar Medelstads kontrakt ensamt för 37 belägg, d.v.s. drygt 10% av samtliga. Möjligtvis kan det sammanhånga med Blekinges fattigdom och därmed sämre möjligheter att bygga ut skolväsendet. De traditionella kyrkliga arbetsformerna stod starkare i avsaknad av hård konkurrens från ett väletablerat skolväsende.² Det är bekant, att husförhåret med bred marginal "överlevde" sekelskiftet i de aktuella kontrakten. Närheten till Växjö stift har sannolikt även bidragit. För stora växlar får heller inte dras av skolväsendets bristfälliga omfattning, för Frosta kontrakt svarar för 30 belägg, drygt 8%, Oxie, Luggude och V. Göinge för vardera 21, d.v.s. 5,9%. Därefter blir spridningen större med som lägst 5 för Ljunits och Herrestad och som högst 18 för Ö. Göinge. Samtidigt som dessa siffror pre-

senteras, måste man beakta, att det totala ant. svar är något olika från de olika kontrakten. Svaret kan inte annat än göra anspråk på att vara ungefärligt, men det är full tillräckligt för att det skall kunna gå att dra slutsatser i de avgörande frågeställningarna.

Sagesmännens uppdelning i åldersintervaller ger här ett något annorlunda mönster än vid innanläsningen. En tydlig tyngdpunkt framträder med intervallen 1860-64 och 1865-69. Något därefter kommer intervallen 1870-79. Genom frekvenstabeller (03/06/81 p. 9) kan man se, att en jämförelse mellan de båda intervallgrupperna kan ge ett rättvist resultat, eftersom ingen avgörande skillnad finns rörande storleken. Det går att dra den slutsatsen, att flertalet sagesmän måste ha haft en personlig erfarenhet av det de berättar om. I varje fall har de upplevt 1888 års beslut vid vuxen ålder. Rent minnespsykologiskt visar den höga andelen spontant avgivna uppgifter, att innanläsningen var något, som man var förtrogen med. Det är i det närmaste sex gånger fler, som tar upp innanläsningen jämfört med utanläsningen. Jämförelsen skall inte pressas, men det är tydligt, vad som varit mest angeläget för sagesmännen att föra fram. Slutsatsen måste bli, att medan utanläsningen visserligen fanns men mera undantagsvis hade innanläsningen en väl etablerad position inom husförhårets ram under regressionskedet, även om man nog får räkna med ett långsamt avtagande även för innanläsningens del.

Många uppteckningar vittnar vältaligt om att det lästes flitigt innan till på många håll under regressionsperioden, även om läsningen på andra håll mer eller mindre kommit ur bruk. Den naturliga frågan blir: vad läste man ur, vilken litteratur kom till användning? Svaren är kodade i tredelningen Bibel, katekes och annan skrift. Bibeln intar en klart ledande position. För den finns 233 belägg, medan katekesen endast har 26 och annan skrift 39 (03/06/81 p. 26ff.). Trots den ungefärlighet, som vidlåter spontana svar, vågar man ändå säga, att Bibeln intog en särställning bland läseböckerna. Denna starka ställning beror till allra största delen på de olika bibelsällskapens verksamhet. Med stöd av brittiska kontakter och Brittiska bibelsällskapet bildades 1815 Svenska bibelsällskapet. Samma år tillkom Lunds bibelsällskap med biskop Faxe som initiativtagare.³ Fem år senare uttrycker han sin glädje över prästernas nitiska arbete med bibelspridningen.⁴ Detta prästerliga nit är av teologiskt intresse. Bibelsällskapen hade nämligen sin upprinnelse i individualismens segertåg,⁵ som skedde tidigare på brittisk mark än på svensk. Att det får stora konsekvenser för synen på kyrka och samfund framgår av vad Rodhe skriver: "Individualismen gör sitt segertåg genom att stryka bort hela den histo-

riska utvecklingen, särskilt samfundsutvecklingen och ställa människan omedelbart inför en inspirerad bibel".⁶ Med en mera kyrklig terminologi kan det också uttryckas så, att pietismen verkade på ett förut okänt sätt för bibelns spridning.⁷ Detta nya synsätt blev en motgång för ortodoxin, som varit mån om att fastställa det historiskt återgivna.⁸

På det lokala planet väckte oftast initiativ om bibelspridning genklang, även om de ekonomiska möjligheterna till inköp kunde vara mycket olika. Redan 1815 kan prosten C. Schönbeck i Riseberga skriva: "Nära 400 barn sysselsätts alla helgdagar med bibelläsning och en enfaldig förklaring".⁹ Det är närmast självklart, att en ökad bibelspridning invercade gynnsamt på den allmänna läskunnigheten. Av ett sockenstämmoprotokoll från Allerum och Fleninge 1816 framgår, att varje husfader, som dittills saknat bibel, snarast måste förses med en. Vidare heter det, att varje i församlingen fött barn av sina föräldrar skall förses med en bibel med dopnamnet in-skrivet. "Detta skall vara det första och angelägnaste arv, som en fader och moder är sitt barn skyldigt". Om inte förr så skulle var och en ha en egen bibel till konfirmationen.¹⁰ Möjligtvis kan de snabba besluten i Allerum och Fleninge bero på traktens herrnhutiska strömningar.¹¹ I Örkel-ljunga gick det långsammare. Ingen bibelspridning hade ägt rum där omkring 1820 men så småningom fick varje barn en bibel genom Brittiska bibelsäll-skapets försorg. Även till de duktigaste obemedlade nattvardsbarnen utdelades biblar.¹² Med ortodoxins tillbakagång följde, att den gammaltesta-mentliga lagiskheten fick vika för pietismens och herrnhutismens nytesta-mentligt orienterade fromhet.¹³

På 1840-talet får det sägas ha varit allmän sed inte bara i norra Skåne utan i hela stiftet, att konfirmanderna försågs med biblar eller åtminstone Nya Testamentet.¹⁴ Men bibelspridningen ägde inte rum utan kritik. SELLERGREN-lärjungen JOHAN TERNSTRÖM¹⁵ skrev i den av honom utgivna Nordisk Kyrkotidning, ett språkrör för repositionsteologin,¹⁶ att det för-hållandet, att tusentals biblar sprids medför inte att Guds rike kommer. "Tron är av predikan.", säger han.¹⁷ Därmed har han angivit, vad som är en fundamental skillnad i synen på predikan mellan den äldre lutherdomen och pietismen.¹⁸

Jämförs den kontraktssvis fördelningen av belägg för Bibeln med den, som fanns för innanläsningen, visar sig intressanta likheter. Användandet av Bibeln ansluter sig ganska väl till innanläsningen som sådan. Flertalet belägg för den kom från Medelstads kontrakt med 37 följt av Frosta med 30. Detta går igen i bibelanvändningen, där Medelstads har flest belägg, 31 (13,3%) följt av Frosta med 18 (7,9%). Även i övrigt visar siffrorna

mycket stora likheter totalt och procentuellt (03/06/81 p. 24 och 05/15/81 p. 52ff.). Det gör, att man vågar säga, att där innanläsning förekom användes huvudsakligen Bibeln som läsebok.

Det verkar således som om prästerna tagit intryck av tidens strömningar och kritik, när de gick att hålla husförhör. Flera krafter, ofta frikyrkliga, ivrade för en utökad Bibelläsning, där konfessionella olikheter inte behövde orsaka splittring. Tidigare katekeskritik har säkert bidragit till att många präster ställt sig tveksamma till att använda katekesen annat än i konfirmationsundervisningen.

Den första editionen av Folkskolans läsebok utkom 1869. Den mottogs med stor entusiasm av lärare och elever.¹⁹ Det rent kyrkligt bestämda läsestoffet bör rimligen ha reducerats efter tillkomsten av denna bok. Men katekesen fanns kvar som lärobok och för att det inte skulle bli fråga om alltför många dubbleringar, har det legat nära till hands, i synnerhet om man beaktar tidens strömningar, att låta Bibeln bli den ledande läseboken vid husförhöret. Det går dessvärre inte att nå de enskilda prästernas bevelsgrunder, men som samlat resultat, ligger det s.a.s. rätt i tiden. Även om läskunnighet som nämnts är en teknisk-praktisk färdighet, kan man i detta sammanhang knappast blunda för den ideologiska dimensionen. Ända sedan reformationen var kyrkans målsättning med en allmän läskunnighet, att människorna själva skulle kunna tillgodogöra sig Guds ord. Det verkar som om denna motivering medvetet eller omedvetet åter kommit till heders i samma mån som katekesens ställning försvagats. När reaktionen mot utanläsningen blev så våldsam, blev i realiteten även innanläsningen ett sätt att förmedla kristendomskunskapen. Det låter sig alltså sägas, att under senare delen av 1800-talet stärktes Bibelns position, och det förhållandet kom att återspegla sig i husförhöret t.o. m. under regressionsskedet. Att detta förhållande även inom kyrkans ram på lång sikt måste ha bidragit till försvagning av en konfessionellt uppfattad kristendom förefaller uppenbart.²⁰

För katekesen finns som nämnts 26 belägg. Som läsebok kom den mycket litet till användning. Förklaringen ligger till en del i vad som sagts om orsakerna till bibelläsningen, men i samband med katekesförhöret (s.87ff) skall katekesen behandlas utförligare. Bl.a. skall det göras ett försök att se, om det går att precisera begreppet katekes. Så mycket kan dock sägas redan, att det är som lärobok och inte som läsebok katekesen främst kommer till användning under regressionsperioden.

Den tredje guppen, annan skrift, har 39 belägg (05/15/81 p. 67ff.). Under denna rubrik skall all den litteratur, som varken var Bibeln eller

katekesen, samlas. Vid en manuell genomgång står det fort klart, att det i högsta grad handlar om en annan av kyrkans centrala böcker, nämligen psalmboken. Dess spridning och popularitet i folkdjupen är ofta omvittnad.²¹ Den har i viss utsträckning använts vid innanläsningsförhören vid husförhören. Det får inte blandas samman med att man på sina håll sysslade med utanläsning av psalmverser (s. 76f). Vid innanläsningen har det antingen varit så, att psalmboken förekommit ensam (t.ex. acc. 28, acc. 1.021 eller acc. 1.954) eller så har psalmboksläsningen kompletterats med läsning ur Bibeln eller i något fall katekesen (acc. 1.490, acc. 1.906, acc. 1.656 och acc. 3.692). Det senare systemet med psalmboken som komplement tycks ha varit något vanligare än att psalmboken enbart kom till användning. Mot ett spritt bruk av kompletteringen talar, att det skulle ge psalmboken en dubbelställning som sångbok och läsebok på motsvarande sätt, som katekesen fick fungera som både läsebok och lärobok. Även för psalmbokens del gällde det att försöka undvika den dubbleringen. Bibeln blev uppenbarligen lösningen i de allra flesta fall också här.

2. Katekesförhören

Katekesförhören var centrum inte bara i husförhören utan i kyrkans hela förhørsinstitution. Beläggen talar sitt tydliga språk. Av de 1.110 uppteckningarna verifierar inte mindre än 584, gott och väl hälften (53%) förekomsten av katekesförhör (03/06/81 p. 23). Det har vägt avsevärt tyngre än husförhörens läsmoment. Tidens katekeskritik har knappast kommit till uttryck under husförhören. Den har formulerats på andra sätt, främst kanske genom att man helt enkelt uteblev.

Ser man till beläggens kontraktvisa fördelning, är den ungefär lika ojämn som innanläsningens. Högst ligger Luggude med 45 och lägst Ljunits och Herrestads och Albo och Jerrestads med 13 vardera. Väckelsekontrakten uppvisar förhållandevis goda tal. V. Göinge har 44 belägg och Medelstad 36. Frosta når med 38 en god siffra och vid jämförelse med innanläsningen verkar det som om man höll hårt på båda de momenten i kontraktet (05/15/81 p. 6ff.).

En annan och viktigare sak att lägga märke till är sagesmännens åldersfördelning i intervallerna. Som visats var det huvudsakligen ett äldre skikt sagesmän, som nämnde innanläsningen (s. 84). Någon motsvarighet till det finns inte för katekesförhören. I stället är i samtliga kontrakt sagesmännen tämligen jämt fördelade åldersmässigt. Det går inte att finna, att någon generation skulle vara med representerad än någon annan. Slutsatsen av det bör rimligen bli, att katekesförhören stod starkt under

regressionsperioden. Det kom t.o.m. att få en mera dominerade ställning än tidigare, eftersom övriga moment började smälta samman.

Den klassiska formen för katekesförhör var den erotematiska. Frågor och svar var uppgjorda en gång för alla. Denna undervisningsform hade starkt stöd hos prästerna (s. 55). Men gällde det även under regressionsperioden? Prästmötesberedningen i Lunds stift 1870 uttalade rörande husförhören, att man skulle försöka "alltmer ge karaktär snarare av uppbyggliga samtal, varmed avses att utvidga och stärka den kristna kunskapen än av officiella examensakter, som erinrar om folkskolans övervunna stadium".²² I sin ämbetsberättelse berörde biskop Flensburg de svårigheter, som var förenade med en sådan målsättning. Han menade, att även där förhörstraditionen var obruten, var det "svårt att med församlingens medlemmar inleda och underhålla ett samtal i salighetsläran, varför ock förhöret snart nog övergår ifrån ett verkligt förhör till ett religiöst föredrag av lära-ren". Det hoppas biskopen att kunna råda bot på genom att prästen vore "omgiven av församlingens nattvardsungdom från det löpande och de närmast föregående åren".²³

Svårigheten att vinna gehör för nya metoder har enl. biskopen inte främst berott på prästernas motstånd utan på församlingsbornas motvilja mot att delta i samtalet. Beredningen verkar se mera optimistiskt på samtalsformens möjligheter. Vad beträffar församlingens motstånd, går det nog inte att komma ifrån, att även ett friare utformat samtal än vad den gamla erotematiska formen medgav på något vis hade förhörsmoment. Till det har motståndet koncentrerat sig. I det av biskopen nämnda religiösa föredraget ligger övergången till de bibelförklaringar, som ibland avlöste husförhören och som åtminstone till en tid åtnjöt en viss popularitet (s.138ff).

Det finns endast 22 belägg för att samtal förekommit, men när ordet samtal något oegentligt tolkas som ena partens tilltal, närmast som en monolog, blir beläggen rikligare, d.v.s. när det gällt att försöka visa, om prästen talat till församlingen. Då finns det 105 belägg, de 22 oräknade (03/06/81 p. 34). Jämförs den kontraktsvisa fördelningen procentuellt sett med den för katekesförhör över huvud, kommer vissa intressanta ting fram. Kontrakt, som har goda procentsiffror för katekesförhör, har det tämligen ofta även för samtalens del. Oxie, Luggude, V. och Ö. Göinge behåller goda värden, medan Frosta går tillbaka. Den stora skillanden i absoluta tal gör, att jämförelsen inte får pressas för hårt (05/15/81 p. 77ff. och p. 109ff.). Icke förty märks en tendens, som visar, att där katekesförhöret bedrevs flitigt, fanns en vilja att pröva nya former,

d.v.s. den fanns hos prästerna. Mera svåråtkomligt är, om det till det sedvanliga erotematiska förhåret lagts ett samtal som någon avslutning eller avrundning eller om samtalet mera direkt ersatte förhåret. Mycket av uppteckningsmaterialet tyder på att prästerna till en början känt behov av att mera generellt komplettera och korrigera de erhållna svaren. Det har med åren på sina håll alltmer tagit formen av föredrag i ämnen, som prästen tyckt vara angelägna att framföra för församlingen. Man kan heller inte komma ifrån, att prästmötesberedningens skrivsätt 1870 faktiskt innebar en uppmaning till prästerna att övergå från konventionellt förhör till samtal.

Under regressionsperioden har prästerna knappast varit lika låsta till den strikta erotematiska formen som tidigare. Detta nya sätt att föra eller försöka föra ett samtal, som kommer till stånd i husförhårets elfte timme vad Lunds stift anbelangar, förklarar säkert till inte ringa del frånvaron av ett detaljerat betygssystem i husförhörslängderna. Kunskapskontrollen blev inte längre lika enhetligt och strikt genomförd. Frågor förekom (03/06/81 p. 28) men fick många gånger karaktär av strö- och kontrollfrågor. Resultatet måste ha blivit, att prästen fått allt sämre vetenskap om sina församlingsbors kristendomskunskaper.

Ofta förknippas klockaren med undervisningen. Det är ett förhållande, som ytterst går tillbaka ända till den visitation Luther höll i Sachsen, då han förordade om klockarens skyldighet att undervisa barnen i kristendom. Det kom sedan att bli vägledande för de nordiska ländernas folkundervisning.²⁴ Ännu under regressionen får det sitt nedslag i husförhåret om än mycket svagt. Det finns bara fem exempel på att kantorn/klockaren deltagit i kunskapskontrollen,²⁵ men till dem läggs den tio,²⁶ som allmänt omnämner klockarens närvaro, därför att det i det senare fallet enl. uppteckningarna ändå förekom någon form av kontroll av kunskaperna. Det kunde hända, att klockare och präst hjälptes åt med katekesförhåret (acc. 4960 Örskelljunga). Klockaren tog sig då för det mesta an de yngre och prästen de äldre.²⁷ Ibland föll kontrollen av innanläsningen på klockarens lott (t.ex. acc. 432). Att det är en tid, där yrkesbeteckningarna klockare - kantor - lärare glider över i varandra visar uppteckningen från Nättraby (acc. 1646), där det heter, att man först fick läsa högt ur Bibeln för kantorn och att prästen därpå förhörde katekesen.

Ser man på sagesmännens ålderfördelning, när det gäller uppgifter om klockaren, finner man, att det i de allra flesta fall rör sig om de äldre åldersklasserna. Det gör, att det även här bör talas om en regression inom regressionen, d.v.s. att klockarens samband med husförhåret löstes upp mer

och mer. Av uppteckningarna att döma har det normala varit i kanske omkring 90% av fallen, att klockaren inte deltog i husförhören under regressionen. Däremot är det sannolikt, att klockarens insatser på de berörda fälten, musikaliskt, pedagogiskt o.s.v. tidigare varit tämligen omfattande. Det är de sista resterna av den verksamheten man möter i uppteckningarna.

I och för sig är det anmärkningsvärt, att en kyrkans man, klockaren, inte längre allmänt deltog i husförhören. Om det förhållandet tagits som ursäkt av andra församlingsbor för att utebli är en öppen fråga men föga troligt. Inte någon gång ger uppteckningarna en antydning om att så skulle ha varit fallet. Snarare får man tänka sig den motsatta ordningen. När deltagandet sjunkit och flera av husförhörens uppgifter tonats ner eller bortfallit, klarade prästen själv att sköta vad som var kvar. Hela förklaringen ligger nog inte i det. Andra bevekelsegrunder måste tas med.²⁸ Den främsta är kanske just den, att klockaren mer och mer blev lärare,²⁸ d.v.s. att han i allt högre grad kom att uppfatta sig som en skolans man och i konsekvens med det ställde sig lojal med hela folkskollärarkårens emancipation från vad den uppfattade som kyrkligt förmynderi. Utan att på något sätt vara kristendomsfientlig ville kåren skapa utrymme i undervisningen även för andra ämnen än de, som skulle belysa den kristna tron. De pedagogiska synsätten kunde skilja sig åt mellan präst och lärare. Till det kunde komma konfessionella åsiktskillnader. Många folkskollärare var engagerade i olika grenar av väckelsen.

Ännu en anledning, som kan förklara klockarens frånvaro, skall beröras. Under regressionsperioden övergick man från natura- till penninghushållning vid löneutbetalningen, även om det kunde ske vid något olika tidpunkt i olika församlingar.²⁹ Husförhören kunde vara ett sådant tillfälle, då klockaren, som det hette, uppbar sina rättigheter. Med en genomförd penninghushållning bortföll behovet för klockaren att personligen närvara för att bevaka sina löneintressen.³⁰ Ibland kunde det nämligen vara förknippat med svårigheter att erhålla lönen.

Slutligen skall ett försök göras till definition av begreppet katekes.³¹ De belägg, som finns av katekesen som läsebok, är tämligen få och ger ingen hjälp. Ordet katekes används i uppteckningarna för det mest utan bestämning eller tillägg. Det finns dock 26 sagesmän, som preciserat sig på den punkten. Antalet är för lågt för att kunna ge någon precis bild av läget på katekesområdet under regressionen. Men de ger en god fingervisning om den brist på enhet, som rådde på området. Med tanke på de debatter, som föregått 1878 års katekes, var det heller inte att vänta.

Ingen sagesman använder begreppet 1878 års katekes, men den är ändå be-

lagd i två fall. Det ena är (acc. 870) Dalby, där det talas om "nya katekesen". Det andra är (acc. 31) Barkåkra, där det rör sig om Luthers lilla katekes med 268 frågor, d.v.s. det antal 1878 års katekes hade. Det förvånar knappast att denna katekes användes i Dalby, som var domkapitelsprebende. Under den aktuella tiden var först C. Olbers och sedan S.L. Bring prebendekyrkoherdar. Att de velat verka för 1878 års katekes är naturligt, även om det huvudsakliga arbetet överläts på andra präster. Av uppteckningen från Dalby framgår, att den nya katekesen var impopulär i församlingen. Att läsa enl. den var "inte riktigt".

Rör man sig mot den andra kronologiska "ytterligheten" och försöker spåra den lindblomska katekesen, finns den på några ställen, bl.a. i (acc. 38) Konga. Från (acc. 400) Oderljunga talas om hur flitigt man läste på om Laurelii spörsål i Svebilii-Lindbloms katekes, och från (acc. 4.246) Svensköp nämns Svebilii katekes. Om det verkligen rört sig om denna eller om Lindbloms bearbetning är vanskligt att säga.

Helt klart framgår, att Luthers lilla katekes varit stommen. Mera osäkert är, vilken utveckling som använts eller om någon använts över huvud taget. Från (acc. 3.270) Fjellie talas enbart om lilla katekesen liksom från (acc. 2.954) Bjällerup, (acc. 5.232) Eslöv, (acc. 754) Kvidinge, (acc. 4.267) Hjärnarp och från (acc. 3.762) Tving. I (acc. 3.946) Ilstorp talas om "frågebogen", och det gör man i (acc. 4.156) Spjutstorp och (acc. 639) Bollerup också. Av Ilstorps-uppteckningen framgår, att därmed avses lilla katekesen.

Från andra håll är man mera precis i sina uppgifter. I (acc. 2.143) Skivarp heter det, att "lilla och stora" katekesen kom till användning. Det är knappast troligt, att det rör sig om Luthers lilla resp. stora katekes. Snarare är det synonym till det man på annat håll kallar lilla katekesen resp. långkatekesen, d.v.s. Luthers lilla katekes med utveckling. I (acc. 4.727) Valleberga höll man sig till artiklarna i Luthers lilla katekes. Om så verkligen varit fallet, har man koncentrerat sig på trosbekännelsen. Större spännvidd skall det då ha varit i (acc. 4.028) Torhamn, där man uppges ha sysslat med buden och huvudstyckena, d.v.s. Luthers lilla katekes i dess helhet.

Lindbloms katekesutveckling kallades i folkmun långkatekesen. Den benämningen möter i (acc. 1.608) Ignaberga. Från (acc. 432) Höja i närheten heter det, att hela katekesen med utvecklingen kom till användning, från (acc. 3.695) Brönnestad talas om Luthers lilla katekes plus långkatekesen och från (acc. 5.573) Nävlinge om katekesen med förklaringarna till buden och Fader vår. I (acc. 2.344) Hästveda talas också om Luthers lilla kate-

kes och långkatekesen vid husförhör.

En mera speciell grupp är de schartauanska katekeserna. I (acc. 2.540) Rinkaby förhörde kyrkoherde S. Adrian ur "Schartaus frågor" och i (acc. 3.478) Solberga brukades en schartauansk katekes, som inte var densamma som i skolan.³² Förhållandena i Solberga är ett gott exempel på det förvirrade läge i katekesfrågan, som rådde under regressionen. Inte bara det att det kunde vara skillnader mellan församlingarna i fråga om vilken katekes, som brukades och i vilken omfattning, utan kanske även det, att folk fick lära sig en katekes i skolan för att mötas av en annan i kyrkan.³³ Och det i en tid när flyttningarna blev allt fler, d.v.s. skillnaderna i denna fråga uppenbar för allt fler. Denna situation har helt säkert i sig själv varit en regressionsskapande faktor.

I stället för att skapa enhet verkar tillkomsten av 1878 års katekes ytterligare ha förvärrat bilden och gjort provkartan av brukade katekeser ännu brokigare. Den nytillkomna katekesen motverkade sitt syfte genom att mottagandet var så lamt. Kyrkans ledning var heller inte nöjd men menade, att man gjort det bästa av situationen för att avvärja radikala krav, som om de villfarits, skulle ha givit en helt annorlunda katekes eller ingen alls.³⁴ Den bedömningen visar, att tillkomsten av 1878 års katekes mera var ett slag i luften än ett verkligt värn mot radikala krav. Ingenting tyder heller på att församlingsprästerna ställt sig upp till försvar av den genom att flitigt använda den.

Ytterligare förvirring måste ha skapats av den bestämmelsen, att domkapitlet själva fick avgöra, när den nya katekesen skulle tas i bruk i nattvardsundervisningen.³⁵ Betänker man det orimliga och praktiskt omöjliga i att parallellanvända olika katekeser i en församling, bör bestämmelsens genomförande ha inneburit ett visst avbrott. Med det menas, att många i församlingen plötsligt ställdes inför utsikten att använda den nya katekesen. Det är inte tänkbart, att man använt den vid konfirmationen och en annan vid husförhör. M.a.o. får man räkna med att införandet av katekesen i nattvardsundervisningen på sikt medförde, att den också fick användas vid kyrkans övriga förhör. Det kan ha verkat avskräckande på dem, som lärt sig och vant sig vid en annan katekes. Det kan också ha lett till att prästen vid förhören mer eller mindre ignorerat katekesutvecklingen och koncentrerat sig på stommen, Luthers lilla katekes. Det ligger nära till hands att tänka sig det i en tid, som blev alltmer oppositionell mot förhör.

Samtidigt är det bekant, att husförhören ofta fortsatte långt efter införandet av 1878 års katekes (Bil 5). Katekesfrågan ensam kan alltså inte

ha varit av utslagsgivande betydelse. Det verkar snarare som man på församlingsnivå kommit fram till något fungerande system vid husförhören, men källäget medger tyvärr ingen detaljerad kartläggning.

3. Biblisk historia

Vid jämförelse med katekesförhören förekom förhör av biblisk historia mycket marginellt. Endast 40 belägg finns (03/06/81 p. 30). Sagesmännens åldersfördelning är sådan, att tre fjärdedelar av dem tillhör intervallen fram t.o.m. 1879 (05/15/81 p. 92ff.). Av de återstående tio är det två, som inte själva deltagit utan redogör för föräldragenerationens erfarenheter (acc. 4429 och 5297). Inget kontrakt dominerar spridningsbilden. Fyra belägg är maximun, och det har Torna, Luggude, Villands och Gärds. Inte mindre än nio kontrakt saknar belägg, nämligen Oxie, Skytts, Onsjö, Rönnebergs, Albo och Järrestad, S. Åsbo, Ö. Göinge, Ö. kontraktet och Listers och Bräkne. Det gör, att man kan sluta sig till att förekomsten av biblisk historia inte har något samband med, hur länge husförhör pågick i ett visst kontrakt.

När förhör av biblisk historia ägde rum, förekom det alltid i samband med katekesförhören. Det uppger samtliga sagesmän. Däremot nämner ingen, vilken biblisk historia, som kom till användning. Ett par anger dock vilken del av den bibliska historien det gällde. I (acc. 4457) Allorum gällde förhören Gamla testamentets bibliska historia. I (acc. 4244) Svensköp var man däremot huvudsakligen inriktad på den nytestamentliga delen. Den senare sagesmannen gör den nära till hands liggande jämförelsen med skolan. Där, säger han, fick man lära sig katekesen "från pärm till pärm" liksom man fick lära sig biblisk historia. Det är sannolikt, att den lärobok skolan använde i biblisk historia även kom till användning vid husförhören.

Det förhållandet, att den bibliska historien hade en så svag ställning i förhållande både till läskunnighetsprövningen men i synnerhet till katekesförhören, beror utan tveka på att biblisk historia saknar de båda gruppernas fasta lagliga och traditionella förankring i husförhören. Biblisk historia har aldrig haft dessa gruppers utgångsläge. Den tycks ha införts vid husförhören genom lokala initiativ. Ingenting tyder på att domkapitlet legat bakom. Den bibliska historiens förekomst vid husförhör får sägas hänga samman med att den hade en fast plats i folkskolans undervisning. Från det hållet har vissa präster överfört den till husförhören. Det kan ha rört sig om försök att göra katekesen mera levande i undervisningen.

Om man jämför de åtta sagesmännen ur det yngsta åldersskiktet³⁶ med de

äldre visar det sig, att någon förändring inte ägt rum beträffande förhörets omfattning och deltagarnas inställning. Dessa få sagesmän, för vilka deltagande i husförhör åtminstone formellt var en frivillig sak, har accepterat att bli förhörda på biblisk historia förutom på katekesen. Det pekar på en viss form av samförstånd mellan deltagare och präst.

Biblisk historia hade en mycket svag ställning under regressionsperioden. Man kan på goda grunder räkna med att den aldrig varit annat än ett randfenomen i husförhörssammanhang. Den kunde inte på långa vägar mäta sig med de övriga förhörsmomenten.

4. Enskilt förhör och nattvardsavstängning

Enskilt förhör och/eller nattvardsavstängning kunde ibland bli resultatet av frånvaro från eller misslyckat deltagande i ett husförhör.³⁷ Att sådant förekom under regressionen ger en möjlighet att studera de sociala och psykologiska mekanismernas betydelse i sammanhanget. Först måste konstateras, att systemet med nattvardsavstängning kopplar ihop husförhöret med nattvardsgången på ett sätt, som kanske inte tillräckligt uppmärksammas. Någon risk för fel eller misstag finns knappast, eftersom sagesmännen hela tiden konsekvent sammanför husförhöret med nattvardsavstängningen.

Som nämnts var katekesen centrum för kyrkans hela förhørsverksamhet. Det av KL stadgade katekesförhöret i samband med söndagens gudstjänst inskränktes under senare delen av 1700-talet till kortare perioder på vår och höst och ersattes så av kommunion- och husförhör.³⁸ Wählin nämner i sin handbok 1841 tre förhör, som med lagens stöd är ålagda prästerna: 1) kyrkoförhör, 2) kommunionförhör och 3) husförhör. Om kommunionförhöret sägs, att anteckningar bör föras varje gång och vid noten t), att kommunionförhör bör hållas söndagen före kommunionen, eftersom man bör känna till kommunikanternas insikter, innan de kommer till kyrkan för att undfå skriftermål. "Det passar sig icke väl att då avvisa någon för bristande kunskaper."³⁹

Kommunionförhöret var tänkt att användas i en tid, då nattvardsseden fortfarande var intakt.⁴⁰ Husförhörets regression i Lunds stift och nattvardssedens nedgång sammanföll i stort sett i tiden.⁴¹ Sedan 1863 fanns inget lagligt krav om deltagande i nattvarden, men deltagande i den var länge ett krav för giftermål och en förutsättning för vissa andra civila rättigheter. Men 1880 bortföll det kravet, då det blev möjligt att ingå äktenskap utan föregående nattvardsdeltagande. Allmänt sett blev det till sist så att ett årligt deltagande i nattvarden "ansågs höra till borgerlig

anständighet", något som det enl. lagen fortfarande bara gick att demonstrera i hemförsamlingen.⁴²

Det är uppenbarligen under denna nedgångsperiod husförhöret på sina håll fått träda i kommunionförhörets ställe eller kanske bättre uttryckt fått överta dess funktion. Förändringen är egentligen ganska lätt att se och förstå, när man vet att nattvardsdeltagandet för de allra flesta inskränkte sig till en gång om året och att husförhöret på de allra flesta håll hölls en enda gång om året.⁴³ Att husförhöret på så sätt blev ett led i nattvardsberedelsen är krasst uttryckt en lättförklarlig "rationalisering" i synnerhet när man betänker, att både vid kommunion- och husförhöret var katekesförhöret tyngdpunkten. Dess starka position vid husförhöret är redan konstaterad (s. 87) och nu är det ännu lättare att förklara den. Att det är katekeskunskaper eller rättare sagt bristen på sådana, som kan leda till enskilt förhör och nattvardsavstängning, visar sig tydligt i uppteckningarna.

För enbart enskilt förhör finns elva belägg (11/25/81 p. 239ff.), för enbart nattvardsavstängning 18 belägg (11/25/81 p. 242ff.) och för både enskilt förhör och nattvardsavstängning finns tio (11/25/81 p. 246ff.), alltså sammanlagt 39 belägg, vilket gör förhållandet värt att notera. Ser man på sagesmännens ålderfördelning är det påfallande, att det denna gång möter ett äldre åldersskikt än vid något annat hittills undersökt förhållande. Påfallande många är födda på 1850-, -60- och tidiga 70-talen. Det förhållandet styrker korrektheten i deras yttranden, när man samtidigt vet, att 1880-talet var den s.k. nattvardsemancipationens tid.

De psykologiska och sociala faktorernas betydelse så som uppteckningarna ger uttryck för dem skall belysas. Till en början några positiva röster om husförhöret från församlingar, där enskilt förhör tillämpades: "Man förnam aldrig någon motvilja mot husförhörsseden." (acc. 2640 Vallkärra). "Folk tyckte det var roligt att vara med, ty prästerna var aldrig kitsliga eller oresonliga!" (acc. 2114 Torrlösa). Även de sagesmän, som berör församlingar med nattvardsavstängningar, kan vara positiva. Kyrkoherde Hallberg var aldrig oresonlig. De flesta tyckte, att husförhöret var trevligt, sägs från (acc. 2143) Skivarp. I (acc. 1015) Fågeltofta var prästen sträng, men man hörde aldrig någon, som var rädd. Man tog det gemytligt.

Den mera negativa inställningen finns också väl belagd från församlingar med nattvardsavstängningar. I (acc. 2111) Lyngby var folk rädda, för prästen var sträng. "Han tog ofta den försumlige i örat och stängde av somliga från nattvarden." I (acc. 2124) Ö. Sallerup var stämningen inte heller den bästa. En del blev utskällda och somliga grät. Från (acc. 4563) Ö. Sönnars-

löv kommer en intressant upplysning. Kunde man inte trosartiklarna och Fader vår, fick man inte gå till nattvarden och ens namnteckning gällde inte för någonting. "Det var värre straff än något i världen!" Det belyser mycket tydligt det sociala tryckets avgörande betydelse för handlingssätt och värderingar.

Från församlingar, som tillämpade både enskilt förhör och nattvardsavstängningar, finns också negativa stämningar dokumenterade. "Nog var man rädd men man vågade inte annat än gå.", uppger en sagesman från (acc. 2386) Tygelsjö. "Hade man inte varit på husförhöret fick man inte gå till nattvarden utan att först ha varit hos prästen, för han skulle läxa upp en." Så kunde det gå till i (acc. 1021) Fjellie. Olusten märks tydligt i en uppteckning från (acc. 2036) Bara: "Folk gick allmänt, men man tyckte att husförhören var 'en pest för folk'!" Den som inte varit på husförhör, ville prästen ej ha att göra med! Kyrkoherde Ahlström var en sträng herre, som man var rädd för!"

Skall de sociala och psykologiska faktorernas betydelse för beteendet utvärderas, står det fullt klart, att de inte genomgående varit positivt förstärkande. Det sammanfattande intrycket måste snarare bli det motsatta. Man deltog trots att man fann de negativa, obehagliga förhållandena väga tyngst. Människor var uppenbarligen beredda att utsätta sig för ett visst obehag, så länge den årliga nattvardsgången med förberedelser räknades till den borgerliga anständighetens kriterier. Men när sekulariseringen nått så långt, att de flesta människor fått klart för sig, att de inte riskerade sitt borgerliga anseende genom att utebli, blev avstängning och förhör ett tomt hot, och de upphörde också att komma.

Till enhetskulturens sönderfall hör, att människor mer och mer kom att låta sitt beteende styras av sin aktuella grupptillhörighet. Från socialdemokratins historia i Sverige är det bekant, att liksom det tidigare hört till god ton att delta i det kyrkliga livet, kom det på många håll att i stället höra till god ton att utebli. Att trotsa gruppen är att hota dess enhet och styrka. Ingen grupp, som vill bestå, kan förhålla sig passiv mot avvikaren, trotsaren. Det sociala trycket, kravet på konformitet, ser till att försöken heller inte blir många.⁴⁴ På så vis följde sekulariseringen samma psykologiska mönster, som kyrkan tidigare använt sig av i disciplinsammanhang (t.ex. stockstraff och kyrkoplikt). Majoritetens lojala passivitet är hela tiden en förutsättning för att det skall fungera.

Det är självklart att de, för vilka deltagande i husförhör var förknippat med obehag av något slag eller framstod som meningslöst, upphörde att delta så fort de "anständigtvis" kunde, d.v.s. när konformitetskravet upphört

att utöva sitt tryck. Svaret från dem, som var positiva trots hot om avstängning och enskilt förhör,⁴⁵ måste sättas in i regressionsförloppets orsaker som helhet. Sagesmännens åldersfördelning gör det rimligt att räkna med att systemet med enskilt förhör och nattvardsavstängning upphörde, innan regressionsförloppet var avslutat. Det verkar så mycket sannolikare som de yngre sagesmännen belägger husförhöret men inte enskilt förhör och nattvardsavstängning. Dessa kan knappast ha haft någon avgörande betydelse för händelsernas gång i stora drag, men bildligt kan man få tala om en regression inom regressionen. Det vore att totalt felbedöma häftigheten och radikaliteten i samhällsförändringen, om man vill tillskriva den typen av detaljer en avgörande betydelse. Å andra sidan har de varit länkar i kedjan och motiverar därför väl sin plats i framställningen.

Kapitel IV. Förandet av husförhörslängderna¹

Det har visat sig, att de kyrkorättsligt sett bärande momenten i husförhöret är undersökningen av läskunnigheten, katekesförhöret och förandet av husförhörslängder (s. 30). Till det kan fogas ett mer eller mindre strikt själavårdande samtal (med rötter i KL 24 § 22). Av dessa moment är endast ett, förandet av husförhörslängden, unikt för husförhöret, i varje fall under regressionsperioden. Katekesförhör förekom även vid konfirmation, vid kommunionförhör, i samband med lysning o.s.v.² Läskunskaperna, fr.a. innanläsningen, undersöktes visserligen ofta vid husförhöret (s. 83), men det blev i allt högre grad skolans sak att lära ut och kontrollera läsfärdigheten. Däremot går det inte att komma ifrån att kyrkan i princip fortsatt såg husförhöret som ett utmärkt tillfälle att kontrollera hur allmän läskunnigheten egentligen var, att det då kom fram om någon eller några i församlingen av en eller annan anledning inte lärt sig läsa. Det framgår av stiftets visitationsinstruktioner utfärdade åren 1849, 1863 och 1899, där det alla tre gångerna i samband med husförhöret frågas, om det finns någon äldre, som inte kan läsa i bok och vilken anledningen till det kan vara.³ Skolan var ännu vid denna tid kyrkans angelägenhet.

I korthet kan nämnas, att före regressionen kunde husförhöret s.a.s. användas i motsatt riktning d.v.s. som ett tillfälle att få barnen att börja med skolundervisningen. Det berättas om en prost, som ville, att alla barn skulle gå i skola, medan föräldrarna var negativa, att han vid husfören gick hårt åt just de barn, som inte gick i skola.⁴ Under regressionsskedet måste visitationsordningarnas fråga få ett allt osäkrare svar i takt med att läskunnighetskontrollen upphörde vid husförhören. Uppenbarligen har det på ansvarigt håll uppvägts av vetenskapen om ett allt bättre skolväsende

med allt större elevkullar. Folkskolans sekularisering kom ju efter regressionsperioden.⁵

Om både kontrollen av läskunnigheten och katekesförhören kan alltså sägas, att de var nödvändiga men inte tillräckliga beståndsdelar för att det skulle vara fråga om ett husför. För att ett sådant skulle vara för handen krävdes kyrkorättsligt sett även, att husförhörslängderna fördes. Katekesförhören (s. 87) behöll sin ställning under regressionsperioden liksom innanläsningen, även om den senare var i sakta nedgång. Annorlunda förhåller det sig med förändringen av längderna. För det finns sammanlagt endast 160 belägg (11/25/81 p. 223ff. och p. 232ff.). Av de tre bärande momenten är detta det svagaste under regressionen. I några fall har man hållit husförhör utan att längderna fördes.⁶ Husförhören är i och med det något annat än det de är i lagteknisk mening. Men termen måste bibehållas, eftersom åtskilliga sagesmän håller det de beskriver för att vara husförhör. Det är närmast ett exempel på att nya situationer för med sig ny tillämpning av lagar.

Man kan säga, att under regressionen blev husförhören i mindre utpräglad grad ett husförhör och mera ett allmänkyrkligt förhör med katekesen som tyngdpunkt. Husförhörets profil kom mera att anknyta sig till övriga förhörs. Om man så vill kan man uttrycka det med att säga, att husförhören "förkyrkligades". Det hänger samman med att husförhörslängderna vid denna tid praktiskt taget fullständigt stod i mantalsskrivningens tjänst (s.100). I de fall förändringen av längderna hörde med, och det finns trots allt inte så få belägg för den saken, är det påfallande ofta människor har sett det som något särskilt, som egentligen inte hörde med till husförhören. Sättet att uttrycka sig visar det tydligt. Ofta säger man, att man hade förskrivning eller mantalsskrivning (se nedan) i "samband med" eller "på samma gång" eller "samtidigt med" husförhören.⁷ Församlingsborna har många gånger haft klart för sig, att det rört sig om två väsensskilda ting, yttringar av det andliga resp. världsliga regementet.

I försöket att finna en acceptabel förklaring till förhållandet skall än en gång uppmärksamheten riktas mot mantalsskrivningen. År 1803 hade domkapitlet efter begäran av de tre landshövdingarna i stiftet anmodat prästerskapet att föra husförhörslängderna på det för mantalsskrivningen mest effektiva sättet.⁸ Mantalsförordningen, SFS 1861:45, gällde under regressionen. Även om uppteckningarna ofta talar om mantalsskrivningar, deltog inte församlingsborna i dem. De var på landet en angelägenhet för härads-skrivaren, men pastor skulle delta och med hjälp av längden bestå med upplysningar (§ 4:1-2). Det församlingen deltog i var snarare en för-

beredelse till de egentliga husförhören, ofta kallat förskrivning eller ibland högtidligare förskrivning till mantalsskrivning.⁹ Under regressionen var det en folklig terminologi, men den inlemmades senare i lagtexten, (s. 35), ännu ett ex. på den ömsesidiga påverkan i det historiska förloppet.

Förordningen av 1861 stadgar i § 5, att det åligger var och en att "ofördröjligen" och inom 14 dagar och i varje fall före den 9 nov. efter inflyttningen förete prästbevis för sig själv och sin familj från utflyttningsorten. Motsvarande plikt gällde för husbonden ang. "inflyttat tjänstehjon". Om denne ej själv inom 14 dagar lämnat prästbevis till pastor, skulle husbonden kräva det och lämna in det. I § 6 stadgas det om att mantalsförteckningarna skall lämnas skriftligt, "dock må allmogen och mindre skrivkunniga personer vid förrättningsstillfället muntligen meddela sina uppgifter".¹⁰

Bestämmelserna om tjänarnas flyttning har fått klart nedslag i uppteckningarna. I 96 fall (11/25/81 p. 163ff.) nämns tjänarna som en speciell kategori vid husförhören och så gott som alltid är deras närvaro knuten till kommande eller avslutad flyttning.¹¹ Om man ser på beläggens länsvisa fördelning, framträder en tydlig struktur. Malmöhus län står för 67, Kristianstads för 26 och Blekinge för endast tre. Det sammanhänger tydligt med vad som tidigare visats om de ekonomiska förhållandena i de tre länen (s. 36). Behovet av och förmågan att avlöna tjänstefolk har naturligtvis varit störst bland storbönderna i Malmöhus län. De snabbt och radikalt genomförda skiftena på slätten bidrog liksom olika tekniska framsteg till att man kunde bedriva lantbruk i stor skala med produktion till avsalu.¹² För att klara det behövdes lejd arbetskraft, med lagens ord "tjänstehjon". Det var så gott som uteslutande statare det handlade om.¹³ Deras benägenhet att flytta ofta är väl bekant.¹⁴ På engelska kallas det nog så uttrycksfullt för "frustration movement".¹⁵

Fastställd flyttningsdag var den 24 oktober, som år 1819 ersatt Mikaelidagen den 29 september.¹⁶ Dock verkar det av flera uppteckningar att döma som om den 24 oktober blandades ihop med Mikaelidagen eller helt enkelt fick överta den benämningen.¹⁷ Uppteckningarna visar på hösten som husförhörens stora period. 138 sagesmän, jämt fördelade i svarsprocent över stiftet, anger den årstiden (11/25/81 p. 90ff.). En del preciserar sig närmare. Så anger 22 oktober månad (11/25/81 p. 78ff.) och 29 november (11/25/81 p. 82ff.). Till det kommer de 27, som talar om Mikaeli eller tiden däromkring (11/25/81 p. 99ff.) och slutligen de 11, som uppger vintern (11/25/81 p. 87ff.). Även dessa mer specificerade svar är jämt fördelade. Det är

vanskligt att säga var hösten slutar, och vintern börjar, men om de 11 beläggen för vinter räknas med får man 227 belägg för denna period. Det går knappast att tvivla på att senhösten var husförhörens tid. Sätts detta i samband med vad mantalsförordningen 1861 säger i § 1 om att mantalsskrivningen skall påbörjas i mitten av november och vara avslutad före december månads utgång, ligger sambandet i öppen dag: husförhör i omedelbar anslutning till årets flyttningar för att husförhörlängderna skulle vara så à jour som möjligt vid den följande mantalsskrivningen. Hela rytmen och ordningen har primärt sin grund i fiskala intressen, inte i kyrkliga.

Den stora gruppen flyttande var tjänstefolk. Genom att flyttningsanmälan gjordes vid husförhöret blev dessa en markant grupp vid tillfället i fråga.¹⁸ Naturligtvis köptes och såldes gårdar och annan fast egendom, men de besuttnas flyttningar har ändå varit få vid jämförelse. Systemet med de ständiga flyttningarna har naturligtvis bidragit till att öka avståndet mellan den bofasta gruppen och de övriga. De förra hade heller inte samma anledning att infinna sig. För den sakens skull kan inte närvaro vid husförhöret främst ses som en socialt deklasserande åtgärd, en åsikt som ibland framförts.¹⁹ Ursprungligen var det ett praktiskt sätt att ordna ett av lagen stadgat åliggande, flyttningsanmälan. Det var det senare uppblomstrande klasstänkandet, som förde med sig denna syn på närvaron. Medvetenheten om den stora ekonomiska och sociala klyftan mellan husbonde och anställd blev allt större. Det var under regressionens senare del detta klasstänkande så sakteliga började tränga ut på landsbygden från städerna (s. 41f).

Flyttningsanmälan tillgick så att den nyinflyttade gav prästen sitt prästbevis eller som det ofta hette i folkmun, "sedeln" eller "lappen" från utflyttningsförsamlingen. Av den skulle framgå namn, ålder, civilstånd, tidigare bostadsort men även läsförmågan och förståelsen av "salighetsläran". Dessutom skulle anges senaste nattvardsgång, om förhören bevisats och om vederbörande var vaccinerad.²⁰ Det var i princip dessa skriftliga uppgifter, som låg till grund för prästens noteringar i husförhörlängden. Att försumlighet med prästbevis kunde skapa irritation hos prästen, som skulle ha längden i ordning inför den stundande mantalsskrivningen, säger sig själv (t.ex. acc. 1024 Knästorp).

Flera uppteckningar visar, att prästbevisets kolumner inte var tomma ord under regressionen. Från (acc. 1028) Hällestad berättas, att söndagen före flyttningsdagen den 24 okt. hölls nattvardsgång för dem, som skulle flytta från socknen. Flertalet av dem var statare, som i hög grad fjärmat sig från det regelbundna gudstjänstlivet.²¹ Det kan motivera en speciell

nattvardsgång för dem för att uppgiften om senaste nattvardsgång inte skulle vara anmärkningsvärt gammal. Det är vanskligt att veta i vilken grad de som skulle flytta verkligen infann sig. Kravet på årlig nattvardsgång togs bort 1863,²² men det är uppenbart, att ett av det sociala trycket upprätthållet krav på deltagande förelåg även lång tid därefter. Även under regressions-skedet var hotet om nattvardsavstängning något man på många håll tog mycket allvarligt på.²³ Över huvud taget har vid denna tid deltagande i kyrkans liv och gudstjänster varit ett sätt att uppnå och bevara ett visst mått av social respektabilitet, inte minst viktigt för dem, som tjänade hos andra och som vid ansökan om ny städsla (tjänst) naturligtvis ville framstå i så gynnsam dager som möjligt. Önskan om att kunna visa upp ett så komplett prästbevis som möjligt vid en flyttning var i sig själv en drivfjäder för deltagande. Det belyses klart av en uppteckning från (acc. 3270) Lund eller egentligen Värpinge, där det heter: "Man var inte tvungen att deltaga, av 'gårafolken' var det många som inte kom, men vi som tjänade gjorde klokt i att gå dit. Prästen antecknade nämligen vilka som var med eller inte, och det kom i 'sedeln', när man skulle flytta."

Under regressionsperiodens senare del började på många håll det outtala-de kravet på deltagande att mjukas upp. När husbonden - arbetsgivaren och hans familj inte deltog, blev det i längden allt svårare att motivera, att de anställda skulle delta. Det hör med i den stora förändringen av det dagliga livet, som kan kallas privatiseringen och som mera skall beröras i det följande. En av dess konsekvenser var, att kyrkan mer och mer förlorade kontakten med stora grupper av församlingsinvånarna.

Mantalsförordningens § 5 gjorde det fullt möjligt att ordna flyttnings-anmälan helt på skriftlig väg. Husbonden eller tjänaren kunde ombesörja det. Deltagande i husförhör var inte nödvändigt för den sakens skull. Och oavsett om man flyttat eller ej skulle man mantalsskrivas. Det gällde för alla. Även den saken kunde ordnas på skriftlig väg. Det heter i § 6:7, att mantalsförteckningen skulle avlämnas skriftligen, "dock må allmogen och mindre skrivkunniga personer vid förrättningstillfället muntligen meddela sina uppgifter". Den senare möjligheten kom allt mindre till användning. Deltagandet sjönk men mantalsskrivningen skulle ske. En rimlig förklaring är, att man övergått till ett skriftligt förfarande. Den ständigt förbättrade läs- och skrivkunnigheten gjorde det möjligt. Privatiseringen har sannolikt även bidragit till en ökad olust att redogöra för sina privata förhållanden inför andra. Den tidigare naturliga gemenskapen ersattes av ett lika naturligt avståndstagande.

Eftersom den 24 okt. låg fast som flyttningsdag under hela perioden, har

det sannolikt i samband med mantalsskrivningen tillgått så att till mantalsförteckningen för hela det egna hushållet fogats prästbevis för nyinflyttade tjänare. Hur det än i detalj må ha varit med den saken, är det väsentliga att konstatera, att den skriftliga kommunikationen allt mer kom att ersätta den muntliga. Det förde med sig att det tillfälle man annars använt för muntlig redovisning, husförhöret, blev allt mindre aktuellt.

Det skall sägas, att det fanns en mellanform mellan ett mer eller mindre allmänt deltagande och en lika allmän frånvaro, och det var att åtminstone någon från varje gård infann sig på husförhöret för att meddela uppgifter. Så var det i (acc. 4860) V. Karup, (acc. 4854) N. Åkarp och (acc. 3946) Ilstorp. Dessvärre framgår inte, vem denne någon var. Man kan tänka sig, att det varierat men rimligt är, att det varit någon av husbondefolket, som väl haft bäst vetskap på området.²⁴

Det är i ljuset av övergången från muntlig till skriftlig kommunikation man får förklaringen till det odramatiska upphävandet av straffbestämmelserna 1888 (s. 32). I och för sig var de obsoleta långt tidigare.²⁵ Men som uppteckningarna visat var upphävandet inte detsamma som att husförhören upphörde plötsligt. De hölls långt in på 1890-talet och ofta längre. Men det är frivilligheten i deltagandet, som är den principiella skillnaden. Propositionen av den 31 dec. 1887 hade knappast kunnat framläggas, om deltagande i husförhör varit en nödvändig beståndsdel i mantalsskrivningens årscykel. Som visats kunde de fiskala intresserna tillgodoses på annat sätt. Formellt sett var det straffbestämmelserna från 1765 om försummande av katekesförhör, som upphävdes. Tar man det ad notam är det risk för att man blir blind för den historiska förändringens dynamik. På 1700-talet dominerade uppfattningen om enhet på religionens område som en integrerad del av enheten i samhället. Dissenterlagstiftningen visar, att målsättningen knappast var densamma 1888. Med upprättandet av tabellverket 1749,²⁶ blev statsmakternas intresse för husförhörlängderna i staddigt ökande grad rent skattetekniskt. När det intresset genom förbättrad administration och en alltmer allmän läs- och skrivkunnighet kunde tillgodoses utan deltagande i husförhör, upphörde för statsmakterna varje anledning att slå vakt om det. Redan tidigare hade man visat, att någon religiös enhet inte längre var något nödvändigt eller ens eftersträvänsvärt mål. Det är utifrån detta faktum att statsmakterna drog undan sin indirekta medverkan i husförhöret, man kan tala om att det "förkyrkligades". Fråga är om inte en förhoppning om just det resultatet kan, åtminstone till en del, förklara den vid första påseendet kanske något märkliga passi-

vitet och tystnad, som kyrkomötet iakttog i samband med upphävandet. Genom att inte väcka debatt och genom att inte rösta mot samtyckte kyrkomötet de facto till att godkänna, att ett väsentligt moment försvann, ett försvinnande, som också fick gränsen mellan kyrkligt och världsligt att framstå tydligare. Det var en gräns, som kom att markeras allt skarpare i allt fler sammanhang, ju närmare man kom sekelskiftet. Enhetskulturens upplösning blev samtidigt kyrkans tilltagande isolering.

Momentet ifråga var givetvis förändret av husförhörslängderna, som kommit att ta allt större tid i anspråk vid husförhören. Man skall då komma ihåg, att under regressionen var förändret av längderna ytterst ett fiskalt intresse. Men den ursprungliga anledningen till förändret av husförhörslängder enl. KL 1686 var en annan, nämligen den själavårdsmässiga. Kontroll av läskunnighet och förståelse hade ett pastoralt syfte. Med tiden hade det ursprungliga pastoralas syftet mer och mer kommit att uppblandas med ett fiskalt. Den processen tycks inte någon gång ha stött på något allvarlig motstånd från kyrkoledningens sida. Snarare medverkade den, vilket anmodan från 1803 (s. 98) ger exempel på, i den.²⁷ Läskunnighetsprövningen och förståelsekontrollen, i den mån den förekom, överfördes allt mer till skolan. Under regressionen var en detaljerad betygssättning på detta område mycket ovanlig (s. 82). Det man på kyrkligt håll hoppats på i samband med upphävandet 1888 har uppenbarligen varit att få muta in en pastoral "allmänning".

Det kunde någon gång förekomma, att det var klockaren och inte prästen, som förde husförhörslängden. Det finns tio belägg (11/25/81 p. 298ff.). Också bland dem lyser det igenom, att församlingsborna ofta höll i sär mantalsskrivningen (förskrivningen) och det egentliga husförhöret. Klockaren skötte mantalsskrivningen, innan man började, uppges det från (acc. 2955) Bösarp. I (acc. 2051) Lyngby började husförhöret sedan klockaren var färdig med mantalsskrivningen. I (acc. 1786) N. Åkarp skulle klockaren ha förskrivning, och då skulle åborna samlas en timme före husförhörets början. Återstående uppteckningar²⁸ gör inte samma distinktion men förbinder klart klockaren med mantalsskrivningen. Dessa tio belägg vore kanske inte mycket att ta upp, om det inte varit för ett speciellt påpekandes skull. Det återfinns i Wåhnlins handbok 1841 (s. 50) och lyder: "Kommunionslängden bör föras av klockaren; men husförhörslängden av prästerskapet, emedan de i den sistnämnda gjorda anteckningar om åhörarnas kunskaper och levnad m.m. icke hör till klockarens befattnings."

Icke förty har det gått att belägga fall, där klockaren och icke prästen fört husförhörslängden. Betygssättningen hade praktiskt taget upphört under regressionen. Inte heller tycks särskilt utförliga anteck-

ningar ha gjorts om församlingsbornas levnad utöver civilstånd, ev. sjukdomar, straff och konfessionella "avvikelser", t.ex. kommentaren baptist. Husförhörlängderna var m.a.o. inte längre det gedigna stöd för själavården, som de tidigare varit. Det gjorde, att det unikt själavårdande-prästerliga i dem tenderade att försvinna, och med det egentligen de principiella hindren för klockaren att ta befattning med dem. Det var heller inte i själavårdens tjänst utan i mantalsskrivningens klockaren förde pennen. I ett sådant sammanhang är det väsentliga, att uppgifterna är korrekta, inte vem som noterat dem. Men det var kyrkoherden, som hade det yttersta ansvaret för korrekta längder vid den egentliga mantalsskrivningen. Det måste ha rört sig om en delegering, något som visar på det förtroende prästen hade för klockarens kompetens på området.

Ännu en anledning till förhållandet kan vara periodens nattvardsemancipation, som på sina håll bidrog till att husförhöret blev ett led i nattvardsberedelsen men som också måste ha betytt, att klockarens uppgift i sammanhanget, att föra kommunionslängden, blev föga krävande med undantag för en eller möjligen två gånger om året. I en sådan situation kan det ligga nära till hands att låta klockaren föra husförhörlängden.²⁹

Genom att ifyllandet av de kolumner husförhörlängden upptog antingen bortföll (skola) eller kom att ordnas skriftligen (mantalsskrivning) får man säga, att husförhöret under regressionen i mycket hög grad kom att ändra karaktär. I klarhetens intresse måste framhåvas, att deltagandet ständigt sjönk, men det bidrog till att de som kom frivilligt fick vara med om ett mera kyrkligt husförhör, d.v.s. utifrån kyrkans egna intentioner, vilka ofta hade katekesförhöret som centrum. Och därifrån var övergången till bibelförklaringarna ett naturligt led. Så i regressionens slutfas var man paradoxalt nog tillbaka vid startpunkten. Den pastoral omsorgen, som i hög grad låg bakom tillkomsten av husförhören, vann under regressionens sista skede på nytt terräng, medan det under mellantiden varit mera tillbakaträngt men för den sakens skull ingalunda obefintligt. En avgörande skillnad vid innovationen resp. regressionen var, att i det senare fallet, var det inte kyrkan, som drev verket. Samhällsförändringar, över vilka kyrkan under senare delen av 1800-talet hade mycket litet inflytande, låg bakom. Kyrkans möjlighet låg i förmågan till anpassning, inte i egna initiativ. Det är vad som tycks ha föresvävat medl. av 1888 års kyrkomöte.

Den historiska processen är sällan enhetlig, d.v.s. att den är inte likformig och samtidig överallt. Så även om "förkyrkligandet" var ett tydligt resultat av händelseutvecklingen under regressionen, är det inte hela sanningen. Det fanns en motsatt tendens om än inte lika starkt uttalad, och

det var, att husförhören enbart användes för mantalsskrivningens syften, så att det i stället var de till den kristna tron kopplade momenten, som bortföll. Tendensen var jämförelsevis marginell men bör tas med här, om inte annat så för att belysa den mycket komplexa process, som regressionen innebar.³⁰

Metoden att få fram de olika momentens ställning under regressionen är i huvudsak jämförelsen mellan de positiva beläggen och deras inbördes ställning, proportionaliteten. De negativa beläggen hör inte till det material, som används för att bygga upp huvudlinjer, generaliseringar, men skall ändå tas med för att de kan belysa sådant, som annars inte kommit fram, tendenser o.s.v. Inte minst visar deras existens vilken oerhört svår uppgift historiska rekonstruktioner och analyser är.

Det finns 18 negativa belägg för förändret av husförhörlängd (11/25/81 p. 235ff.) Tolv av den anger tiden för husförhöret. I tio fall är det den normala tiden, hösten.³¹ Något svar ges i allmänhet inte på frågan varför man inte sysslade med mantalsskrivningsärenden. En enda gång nämns vad som kan verka vara en praktisk förklaring. Den kommer från kustförsamlingen (acc. 2960) Ö. Torp. Vid tiden för husförhöret var flertalet av församlingsborna i arbete på sjön. Men mantalsskrivningen skulle ordnas, så det verkar som om de negativa beläggen bestyrker de positiva i att visa den förändring, som innebar, att de fiskala åtgärderna mer och mer ordnades på annat sätt. I två uppteckningar, den ena från Hammarlunda (acc. 2957), den andra från Ö. Strö (acc. 2529) heter det, att prästen inte hade några kyrkoböcker med sig. De iakttagelserna visar, att uppdelningen mellan kyrkligt och fiskalt var fullständig.

De två återstående uppteckningarna med tidsangivelse leder in på ett nytt spår. Från (acc. 4477) Husie sägs, att husförhöret ägde rum i fastan strax före veckopredikningarna. Och i Vallkärra (acc. 2460) hade man husförhöret i april. Båda var prebendeförsamlingar. År 1888 kom C.G. Kock till Husie. Han var en liberal av samma sort som sin kyrkoherde P. Ek-lund.³² Vallkärra hade under perioden två kyrkoherdar: 1867-1900 M.G. Rosenius och 1902-1909 S. Herner.³³ För att gälla en prebendeförsamling knuten till universitetet innehade Rosenius kyrkoherdetjänsten ovanligt länge. Han var norrlänning och genom släktarv och uppväxt lågkyrkligt orienterad. Men i ett tjänsteförord ansåg C. Olbers honom vara renlärig. Efterträdaren Herner var liberalteolog, en hängiven lärjunge till P. Ek-lund och mycket nära vän med M. Pfannenstill.³⁴

Prebendekomminister under 20 år (1862-1882) var A. Kjellander. Han tillhörde den riktning, som fått sitt "sociala centrum" i EFS.³⁵ Om de efter-

följande komministrarna är det svårt att få fram någon distinkt teologisk positionsbestämning. Dock heter det om N. Groos, verksam 1897-1909, d.v.s. under Hernalders tid, att hans föräldrahem var präglad av EFS anda.³⁶ Liksom för Husies del måste det sägas, att det finns en klar teologisk samstämmighet mellan kyrkoherdarna och deras komministrar. Tydlig är den mellan Rosenius och Kjellander men den finns även mellan Herner och Groos i så måtto, att både lågkyrklighet och liberalteologi värjde sig mot en alltför fixerad dogmatik.

Det låter sig inte bevisas, men det är rimligt att föreställa sig, att anledningen till tidpunkten för husförhör i de båda församlingarna är, att man om än från något olika utgångspunkter velat slå vakt om husförhörets kyrkligt-kristna karaktär.

I varje fall bryter årstiden rytmen för husförhörets samband med mantalskrivningen. Och någon sådan förekom inte heller. Detta att förlägga husförhöret till våren och medvetet skilja det från mantalsskrivningen var vanligt i Göteborgs stift.³⁷ Det stiftets andliga karaktär med Schartau-väckelsen gjorde "lärares", prästen, till ende auktoritet i religiösa frågor, och på så vis blev husförhöret ett led i den kristna undervisningen.³⁸ Om de smärre ansatserna till åtskillnad var inspirerade av Schartau-väckelsen, som vid den tiden fanns i Lunds stift är vanskligt att säga.³⁹ Däremot går det att härleda åtskillnaden till biskop Thomanders visitationer. Han ville, att husförhöret och de till mantalsskrivningen hörande momenten skulle skiljas åt. Det är möjligt, att han även härvidlag känt sig inspirerad av Schartau (s. 59). Som framgått av det ovanstående kan man knappast säga, att Thomander lyckades fullständigt, men det går heller inte att hävda, att hans bemödanden blev utan resultat. Visitationerna är inte samtidiga, och därför går det inte att göra jämförelser över hela stiftet vid vissa årtal för att kunna utröna likheter och skillnader. Men visitationshandlingarna är ändå tillräckligt många och utförliga för att det skall kunna gå att rekonstruera förloppets huvuddrag.

Redan i 1860-talets visitationsprotokoll är det inte ovanligt med en uppdelning. Vid en prostvisitation i Gårdstånga 1868 uppger pastor, att förändringar antecknas före husförhöret på särskilda dagar. I Sövde och Blentarp hålls prostvisitation 1869. "Särskilda tecknamöten hållas om hösten strax efter den 24 oktober", skriver pastor i ämbetsberättelsen. Samma år visiterade kontraktsprosten i Oxie i Bjärshög. Förändringar och flyttningar och anteckningar i övriga ärenden "sker vid sammanträde med husbönderna i början av november månad innan något husförhör hålles", enl.

pastor.⁴⁰ Minst lika vanligt, och kanske rentav något vanligare, var det, att man behöll systemet med att anteckna flyttningar i husförhörslängden vid själva husförhören. Så gick det till i Arrie 1867, i Räng och Hammar 1864, Everlöv och Slimminge 1863 och S. Mellby och Vitaby 1866 liksom på många andra platser vid denna tid. I samband med prostvisitationen i V. Karaby och Saxtorp 1868 skriver pastor: "Innan förhören börjas antecknas förändringarna i husförhörslängden, som föranledas av flyttning."⁴¹

Vilhelm Flensborgs tillträde som biskop markerar i denna fråga ingen skillnad. Han uttrycker samma önskemål rörande husförhören som sin företrädare (s. 61), vilket är notabelt, då han inte alls i övrigt delar dennes teologiska och samhälleliga åskådning. Den uppdelning Thomander börjat med fortsätter utan några kvantitativt sett större förändringar. Vid prostvisitationen i Gårdstånga 1870 uppger man, att husförhören hålls före mantalsskrivningen. Prostvisitationerna i Röddinge och Ramsåsa 1873 och 1879 innebär ingen skillnad mot 1860-talets förhållanden. Detsamma gäller prostvisitationen i Sövde och Blentarp 1873. Bosarp och Strö visiterades 1877 av biskopen. Inga flyttningsanteckningar görs vid husförhören utan det sker "dels efterhand, dels en särskild dag före mantalsskrivningen", heter det i pastors ämbetsberättelse. Även i Konga och Ask noteras flyttningar vid andra tillfällen enl. uppgift av pastor vid prostvisitationen 1871. I samband med biskopsvisitationen i Mellby och Vitaby 1871 skriver pastor: "Vanligen någon tid före husförhören kallas församlingen till så kallade anteckningsmöten, då förändringar anmälas till blivande mantalsskrivningen."⁴² Men lika ofta håller man fast vid att ha mantalsskrivningens uppgifter som en integrerad del av husförhören. Så är det i Övraby och Benestad vid prostvisitationen 1873. Av ämbetsberättelsen till biskopsvisitationen i Ivö och Kiaby 1874 framgår, att förändringar antecknas, innan förhören börjar. På samma sätt går det till i Kristianopel enl. biskopsvisitationsprotokollet 1872. Tving och Eringsboda håller sig med samma system enl. ämbetsberättelsens uppgift vid biskopsvisitationen 1879.⁴³

Inte heller 1880-talet uppvisar någon skillnad. Dock måste det tillägget göras, att under detta decennium började deltagandet snabbt att reduceras. Det visar tydligt, vad som ovan hävdats, nämligen att husförhörens ställning i mantalsskrivningens tjänst blev allt svagare. I Dalköpinge skriver pastor i samband med biskopsvisitationen 1885, att förberedande teckning för mantalsskrivning, som uttrycket ofta är vid denna tid, hålls å särskild dag. I Fjellie och Flädie hålls också husförhör och mantalsskrivning i sär. Särskilda möten för flyttningsärenden hålls i Bara och Mölleberga enl.

prostvisitationens ämbetsberättelse 1884. I Harlösa och Hammarlunda håller man fortfarande i sär husförhör och mantalsskrivning vid prostvisitationen 1880. Likadant är det i Sövde och Blentarp. Pastor i Svalöv skriver i sin ämbetsberättelse till prostvisitationen 1884 om "särskilt för detta ändamål utlyst sammanträde inom den i lag föreskrivna tid, då sådan folkteckning bör äga rum."⁴⁴ Men liksom tidigare gjorde man på många andra håll allt samtidigt. I Arrie antecknades vid husförhören de inflyttade tjänarna, "som då avlämnar sedlarna" enl. uppgifter vid prostvisitationen 1887. Skanör är ett exempel på att man inte alltid gör som tidigare. 1871 uppgavs, att flyttningar antecknades i förväg, men enl. ämbetsberättelsen till prostvisitationen 1889 görs anteckningarna vid husförhöret. "På morgnarna varje dag görs anteckningar till mantalsskrivningen, därpå efter avslutad bön, anställes förhör .." står det i ämbetsberättelsen till biskopsvisitationen i Asmundtorp och Tofta 1884. I Övraby och Benestad görs allt vid husförhöret enl. prostvisitationshandlingarna 1885.⁴⁵

Bilden är splittrad. Det framgår ännu tydligare under 1890-talet och den därpå följande tiden, som kan behandlas som en enhet. Biskopsvisitationen 1903 i Trelleborg och Maglarp visar, att i Maglarp görs anteckningar, medan man enl. pastor endast håller kommunionförhör i Trelleborg. I Stävie hålls utöver husförhöret särskild "för-skrivning", som blir en allt vanligare term runt sekelskiftet, uppger pastor vid biskopsvisitation 1901. I Everlöv och Slimminge har man också en viss uppsplätning. I Everlöv äger mantalsskrivningen rum vid husförhör, däremot aldrig i Slimminge enl. prostvisitationshandlingarna 1897. I Bara och Mölleberga har man ända fram till prostvisitationen 1904 hållit i sär flyttningsanmälan och husförhör, men det året sker allt samtidigt. I Gårdstånga håller man sig 1908 enl. ämbetsberättelsen till prostvisitationen med särskild förskrivning. I Röddinge och Ramsåsa antecknas 1902 inte flyttningar vid husförhör. Det görs däremot 1910 enl. prostvisitationshandlingarna. I Sövde och Blentarp kommer 1922 enl. prostvisitationens handlingar endast de, som har flyttningsbetyg att lämna. Tidigare har visats, hur den avlägsnaste delen av Konga församling höll husförhör mycket längre än omgivningen (s. 71). Anledningen till det får en viss förklaring genom pastors ämbetsberättelse till biskopsvisitationen 1901. Han säger, att flyttningsanteckningar görs bara i de avlägsnaste delarna. "Eljest hålles förskrivningen i kommunalhuset å särskilda tider." I Svalöv ser pastor vid prostvisitationen 1890 husförhöret som ett tillfälle till kompletteringar. Vid uppropet finns möjlighet att göra anteckningar, "ehuru den egentliga s.k. förskrivningen för mantalsskrivningen äger rum å särskilt för detta ändamål i laga tid

utsatt sammanträde". I Övraby och Benestad fortsätter man liksom tidigare med att anteckna flyttningar vid husförhör enl. pastor 1885 vid prostvisitationen. I Förslöv och Grevie har man 1900 vid biskopsvisitationen det allt vanligare systemet med särskilda förskrivningar. I Vinslöv och Nävlinge är ordningen den, att förskrivningen kommer omedelbart efter husförhören. Så uppges det vid biskopsvisitationen 1905. I Ivetofta 1902 har man endast förskrivning enl. biskopsvisitationshandlingarna.⁴⁶

De förhållanden, som exemplen ovan försökt belysa, förklarar, varför förändret av husförhörlängden har en så jämförelsevis svag ställning under regressionen. Mantalsärendena ordnades ofta vid ett annat tillfälle än husförhöret. Men vare sig husförhör och förskrivning ägde rum samtidigt eller var för sig, sjönk antalet deltagare kraftigt och var i de allra flesta fall bara en liten minoritet av försmalingsmedlemmarna. Det förhållandet understryker ännu klarare, att skattskrivninguppgifterna sköttes på annat sätt. Samtidigt belyser de, att husförhörlängden inte längre hade någon större betydelse för själavården. Det visar sig även att i de fall husförhör och förskrivning ägde rum vid skilda tillfällen, var det knappast regel att ha husförhör på sommaren så som Thomander önskat. Visserligen förekom det, att husförhör ägde rum på sommaren (se nedan), men det vanligast har varit, att man höll husförhör och förskrivning med några dagars mellanrum på hösten.

I försöket att se på utformningen av den åtskillnaden i Lunds stift kommer den jämförande metoden oss till hjälp. Ser man på de tio församlingar (11/25/81 p. 104ff.), där det uppgivits, att husförhöret hållits på annan årstid än höstperioden, visar det sig, att det ofta är samma församlingar, som går igen, när det gäller uppgiften, att husförhör hölls två gånger om året.⁴⁷ Det innebär någon slags form av dubblering eller komplettering. Ser man på uppteckningarnas tidsangivelser, har man oftast hållit sig till halvårsintervall enl. vår-höst-rytmen.⁴⁸ Det sätt man avviker från flertalet har varit det "extra" husförhöret på våren. Till de 15 beläggen för husförhör två gånger per år bör läggas de elva, som mera allmänt talar om husförhör mer än en gång om året (11/25/81 p.75ff.). Ser man på dem sammantaget visar det sig, att förutom höst och vår var tiden kring jul inte alldeles okänd som tidpunkt för husförhör.⁴⁹ Dessvärre tiger källorna, när det handlar om ev. skillnaderna mellan de olika gångerna i husförhörets uppläggning, men just tystnaden på den punkten ger oss rätt att anta, att det gick till ungefär likadant varje gång.

När det gäller att hitta motivet för det andra årliga, i Lunds stift tämligen ovanliga, husförhöret, underlättas det i hög grad av den positiva

attityden till husförhöret, som flera sagesmän vittnar om. Till husförhören i (acc. 2291) Hurva kom mycket folk, och man tyckte inte illa om att delta. Eller som en annan sagesman (acc. 2107) därifrån säger, "...man var aldrig avogt inställd mot seden". Från (acc. 4233) Frillestad uppges, att det inte var något tvång att delta, men att prästen ju gärna ville ha med så många som möjligt.

Kapitel V. Deltagare och förhörda

1. De olika deltagarkategorierna

Åsikterna går isär vilka som deltog i husförhöret under dess sista decennier.¹ Förslagen till svar har varit många: endast ungdomar, bara gamla gummor, bara fattigt folk, alla deltog, man skulle vara konfirmerad för att vara med, barn, som knappast börjat skolan, deltog o.s.v. Svaren är ofta motsägelsefulla. Det är därför angeläget att försöka utreda vilka, som deltog i regressionskedets husförhör och vilka, som ev. inte gjorde det. Om det går att få fram åtminstone någorlunda heltäckande svar, borde det vara av stort värde. Dels kan deltagarkategorierna vara en nyckel till husförhörets utformning, dels kan det hjälpa till att belysa regressionsfasen ur mera renodlat sociologiska aspekter. Till dem kan bl.a. räknas någon form av samvaro i samband med husförhöret.

Ovan (s. 99) har redogjorts för anledningen till att tjänstefolket ofta deltog, men betyder det samtidigt, att de intog en särställning vad gäller att bli förhörda, d.v.s. blev de grundligare förhörda än andra deltagare? Man kan svara nej. Endast i tio fall finns belägg för att tjänstefolket skulle ha utgjort en speciell förhörsgрупп.² Svaret är ett memento i det att det påtalar nödvändigheten av att hålla deltagande och att bli förhörd i sär. Ofta innebar naturligtvis deltagande, att man även blev förhörd, men det behövde inte göra det.

Hur visste man var och när det skulle hållas husförhör?

Svaret kan enkelt sammanfattas: genom pålysning i kyrkan. Den saken får sägas vara väl belagd. Inte mindre än 264 sagesmän vittnar om det. De är så spridda i tid och rum, att man kan sluta sig till att pålysning överallt var det normala hela regressionsperioden ut (11/25/81 p. 269ff.). Om pålysningen på något sätt var knuten till den kungörelse om mantals-skrivning, som stadgades i SFS 1861:45 § 3 och som skulle uppläsas senast fjorton dagar i förväg, har inte gått att utreda. För den sakens skull är det inte orimligt att räkna med att så varit fallet. Den 24 okt. var flyttningsdag. Mantalsskrivningen skulle börja tidigast i mitten av novem-

ber och äga rum på tid och plats, som fastställts av länsstyrelsen (SFS 1861:45 § 1-2). Pastor var inkopplad på både husförhören och mantalsskrivningen. Det är med tanke på hur svensk förvaltning i allmänhet fungerar rimligt att räkna med att länsstyrelserna följt i stort sett samma kronologiska schema år efter år. Pastor bör sålunda ha haft ganska klart för sig under vilken period han har kunnat hålla husförhör och ändå ha tid för ev. justeringar av längden före den egentliga mantalsskrivningen. Men om han pålyst husförhör före eller efter det att han fått kungörelsen från länsstyrelsen är ovisst. Men i takt med att mantalsskrivningen även från församlingens sida blev skriftlig, betydde kopplingen allt mindre, även om man alltid får räkna med lokala variationer.

Eftersom varken frågan om ev. husförhörspälsalm eller frågan om hur det gick till vid husförhör direkt tar sikte på hur lång tid i förväg pålysningen ägde rum, är det ganska tunnsått med belägg. Det finns totalt 27, varav 22 uppger, att det pålystes en vecka i förväg (11/25/81 p. 283ff.). Dessa är tämligen jämt fördelade, och det är möjligt, att de trots sin fåtalighet uttrycker en spridd praxis. Intervalltiden mellan flyttning och mantalsskrivning ger begränsade möjligheter. Något inflytande på regressionsprocessen torde den ändå knappast ha haft. Av de fyra (den femte avser Växjö stift) som uppger, att det pålystes två veckor³ i förväg, är det endast en, som anger ett skäl (acc. 643). Och det är ett ganska självklart sådant: man skulle hinna läsa på.⁴

Ibland kunde det dyka upp ett alternativ eller komplement till pålysningen. Till den senare gruppen får räknas systemet med att sätta in annons i ortspressen. Det förekom i (acc. 4982) Helsingborg och (acc. 259) Karlshamn. Det är säkert inte en slump, att annonsering förekommer i städer. Där var husförhörens ställning avsevärt svagare än på landet. Annonseringen kan kanske ha varit en påminnelse till kyrkfolket men främst har nog syftet varit att försöka nå och intressera även andra för att delta. Slutsatsen måste dock bli, att den annonseringen praktiskt saknade effekt. Någon "nyrekrytering" att tala om förekom inte. Krafterna bakom regressionen lät sig varken bromsas eller försenas av annonser.

Ett alternativ till pålysningen kunde någon gång budskickningen vara. Antingen genom det ena eller andra sättet fick man veta, att det skulle vara husförhör i (acc. 2670) Snårestad. I (acc. 4258) S. Rörum pålystes visserligen på sedvanligt sätt, men mera originellt är det förfarande, som ledde fram till pålysningen. Av uppteckningen framgår, att husförhörs-seden höll på att försvinna i sagesmannens ungdom (f. 1879), men då var det så att den gård, som ville ha husförhör själv begärde det. Det i sin

tur ledde till pålysningen. Det är ett vittnesbörd om en positiv inställning under ett sent skede av regressionen. Det framgår även, att det efter husförhöret blev "ett riktigt gille". Det har varit ett arbetssamt företag att vara värdfolk. Det kan ha varit så, att frivilligheten visserligen existerat formellt, men reellt har man mycket väl vetat, när det var ens tur. Man kan t.ex. uttalat eller outtalat ha följt gårdsnumren eller någon annan praktisk indelning. Att i ett givet läge ställa sig utanför, att låta bli att ha husförhör, kan ha varit ett beteende, som haft sitt pris i störda sociala relationer, ett pris man sannolikt velat undvika att betala. Naturligtvis kan det tänkas, att man anmält intresse mera oorganiserat och spontant. Det viktigaste är dock att notera det ovanliga, att initiativet först kom från församlingsbornas sida och inte från prästens.⁵

Med undantag för några få alternativ eller kompletteringsformer var således pålysning det sätt, med vilket man kallades att delta. Till själva regressionsbegreppet hör, att några av de kallade inte kom och kanske inte ens hörde kallelsen. I vilken utsträckning de uteblev, blir en mätare på regressionens tempo.

För att komma underfund med det är avsikten att i det följande arbeta i stora drag sålunda: först ta fram de olika deltagarkategorierna förutom de tidigare behandlade tjänarna (s.99ff), deras omfattning och spridning, därpå se ifall de var föremål för förhör eller ej och som nästa moment se på uppdelning enl. ålder, civilstånd och kön. Detta sammantaget skall ligga till grund för bilden av regressionens husförhörsdeltagare. Det är samtidigt angeläget att om möjligt få fram en bild av den eller de ev. grupper, som inte deltog.

Den första gruppen är husbönderna. De deltog i husförhöret men nämns inte särskilt ofta som en särskild grupp, bara i 22 fall (11/25/81 p. 159 ff.). De är tämligen jämt spridda över stiftet. Åldersmässigt dominerar det äldre skiktet sagesmän (f. 1850-70-talen) över de yngre, som endast bidrar med fyra uppteckningar. Detta förhållande, dels det jämförelsevis fåtaliga ant. belägg, dels sagesmännens åldersfördelning, bestyrker ett påstående, som ofta möter i litteraturen, nämligen att bönderna vid denna tid alltmer fjärmade sig från den gamla bygemenskapen, till vars uttrycksformer husförhöret får räknas.⁶ Vid en genomgång av uppteckningarna visar sig, att husbönderna aldrig var ensam kategori vid husförhöret. Jämte dem deltog alltid minst en annan kategori eller grupp, oftast tjänarna. Någon gång kunde även socknens herrskap delta (t.ex. acc. 3342 Sturkö). Med tanke på att bönderna länge var kyrkfolkets "kärntrupper"⁷ hade det inte varit orimligt att förvänta sig, att husbönderna med familjer som ensam deltagargrupp höll

husförhör. Men så tycks inte alls ha varit fallet. Husbönderna upphörde tydligen ganska tidigt med att delta.

Nästa grupp, herrskapen, låter mera tala om sig. Det finns 14 uppteckningar (11/25/81 p. 209 f.), som påtalar deras deltagande och 37 (11/25/81 p. 211ff.), som redogör för frånvaro. Uttrycket herrskap hur vanligt det än må vara bland sagesmännen låter sig inte definieras med exakthet. Ändå kan man av sammanhanget utläsa, att det rör sig om socknens "societet", d.v.s. dess lilla men ledande skikt. Börd, rikedom och i viss mån högre utbildning är kriterier, som mer eller mindre automatiskt leder till den positionen.⁸ Det är en grupp, som får hållas åtskild från bondeklassen, även om man ibland genom näringsfånget kunde ha gemensamma intressen. Det var snarare volymen på verksamheten, som skilde dem åt. Men troligt är, att det inte heller alltid behövde vara någon större inkomstskillnad.

Gruppens spjutspets var utan tvekan adeln. Dess gamla önskan om att frigöra sig från det sedvanliga kollektiva kyrkolivet är välbekant. När det gäller adel och husförhör, kan man påminna sig den särbehandling av de "förnämre", som tidigt blev praxis, trots att lagstiftningen i princip hela tiden utgått från ett allmänt deltagande (s. 26 och s. 28). Det bärande motivet för särbehandlingen visar sig redan vid riksdagen 1689. (Pv P 1680-1714 s. 394) Det är, att man räknar med att medlemmarna av denna grupp kan skaffa sig kristendomskunskaper på egen hand eller i varje fall utanför kyrkans sedvanliga ramar. Bakom detta ligger ett visst mått av ståndstänkande. I varje fall är det intressant att notera, att husförhörets själavårdande aspekter, som annars omtalas vid denna tid, inte alls berörs.

I uppteckningarna står inte mycket om adeln, men de uppgifter som finns, är ändå belysande. "Adelsfamiljen i grannförsamlingen Örtofta kom inte till sitt husförhör," konstateras sakligt i (acc. 2513) L. Harrie. I (acc. 2998) Brunnby gick det till på följande sätt: socknens herrskap Gyllenstierna, Stiernstedt och Sjöcrona höll sig hemma. I stället hölls särskilda husförhör för dem. I folkstugan på Krapperup hölls husförhör. Adeln höll sig för sig själv men ignorerade ändå inte kyrkan, eftersom man hade eget husförhör. Har sagesmannen rätt, är detta en ovanlig mellanform.⁹ Folkstugan var till för de anställda, så husförhöret på Krapperup har helt säkert gällt enbart för dem. På likartat sätt kunde det gå till på andra håll. "I Krageholm samlades arbetarna på slottet; det fanns en sal där, som var inredd till kyrka. Grevens var dock aldrig med: de var alltid i Stockholm på vintern.", säger en uppgift från (acc. 3.506) Lövestad. Utan att själv delta har man även här sört väl för möjligheten att hålla husför-

hör.¹⁰ Grevefamiljens vistelse å annan ort vintertid verkar ingå i ett för den skånska lantadeln vid denna tid inte alldeles ovanligt mönster. Till en sådan livsföring är det mer än sannolikt, att husförhøret inte hørde. Fjärde och sista gången adeln mera deciderat förekommer i uppteckningarna är kanske den mest intressanta, därför att sagesmannens spontana reflektioner är belysande för hela situationen och inställningen. Han säger: "Grevens var dock aldrig där. De var ju av en annan klass än vi." Klass-tänkandet var lika självklart s.a.s. nedifrån och upp som omvänt. Att det till skillnad i klass hørde skillnad i livsföring och kontakter var närmast ett axiom.

Det visar sig även när man lämnat adeln och sysslar enbart med herrskapen. "Socknens herrskap plägade aldrig vara där. Det ansågs som självklart!" (acc. 2538 Genarp). Just denna självklarhet med vilken man noterar herrskapens frånvaro är slående vid en genomgång av uppteckningarna. Man förväntade sig inget annat. Det verkar ligga generationers erfarenhet bakom formuleringarna. Endast en gång motiveras i uppteckningarna frånvaron, och då sker det på ett sätt, som påminner om vändningarna vid riksdagen 1689. Från (acc. 3337) Fridlevstad sägs, att socknens herrskap var så lärda, att de inte behövde vara med på husförhör.

Av de 37 negativa beläggen dominerar inte oväntat de skånska. Endast tre kommer från Blekinge. Då det till herrskapsställningen är knutet en viss ekonomisk position, eller rättare sagt en viss ekonomisk ställning oftast var grunden för status som herrskap, är det självklart, att herrskap är vanligare i Skåne, eftersom detta landskap, i synnerhet Malmöhus län, uppvisar avsevärt bättre inkomstförhållanden än Blekinge (s. 36). Samtidigt visar det hela begreppets relativitet. Herrskapsställning är inte en gång för alla given utan bestäms i hög grad av den "sociala närmiljön". Således är det fullt rimligt att räkna med att det kan ha rått en viss skillnad mellan skånskt och blekingskt herrskap. För när det gäller de 14 beläggen för närvaro visar sig nämligen, att inte mindre än nio av dem kommer från Blekinge-församlingar. Antalet uppteckningar är lågt, men proportionerna dem emellan är helt säkert inte slumpmässig. Utifrån vad som nu är bekant får det betraktas som ett rent undantag, att herrskap i Skåne deltog i husförhör.¹¹ Men de skånska beläggen kommer från församlingar, där husförhøret hävdade sig väl över huvud taget.

Tre av de blekingska beläggen kommer från kusten, från ön Sturkö, och de övriga från Tving, Rödeby och Sillhøvda. En anledning till att herrskapen på Sturkö deltog var, att "de skulle hør på vad barnen skulle läsa" (acc. 3342)¹². Notisen visar dels att herrskapen var passiva, de var åhöra-

re, dels att barnen kunde delta. Men uppteckningen har mer att bjuda på, som visserligen inte berör herrskapsdeltagande men som ändå något belyser vad som tidigare påvisats, vilka konsekvenser för husförhören införandet av förhör i samband med konfirmation fick. Saken belyses bäst genom sagesmannens egna ord: "Han (prästen) var så beskedlig, att han släppte upp dem, som ingenting kunde till konfirmationen, och så fick de lova att gå på husförhör i stället. Men inte kom de inte." Husförhören kunde vara ersättning för eller komplement till konfirmationsundervisningen. Det i sin tur pekar på hur snarlika kyrkans olika förhör var. De konvergerar mer och mer. Husförhören kom ofta att ersätta kommunionförhören (s.94ff), men resultatet för regressionsperiodens del är ändå, att det är "nykomlingen" konfirmationsförhören, som odiskutabelt står starkast.

I Tving deltog herrskapen regelbundet (acc. 3347, 3644 och 3761). En anledning till det kan ha varit den, som en av uppteckningarna lämnar: "De fina ansåg sig väl kunna läsa och skriva, men de var ofta med ändå, för att de satt i kyrkorådet, och det skulle vara med vid husförhören" (acc. 3347). Med tanke på tidens rösträtts- och allmänt sociala förhållanden, är det knappast förvånande, att kyrkorådets ledamöter utgjordes av de "fina". Betydligt ovanligare är det ansvar man känt för kyrkan i det dagliga arbetet. Kanske har man också förstått betydelsen av sitt eget agerande som föredöme. Enl. uppteckningarna är det i varje fall mycket ovanligt, att kyrkoråden in corpore deltagit i husförhören under regressionen. Det är från (acc. 3761) Tving det enda belägget om böter för uteblivande kommer. Den försumlige kallades inför kyrkorådet.¹³ Över huvud taget får man vid genomläsning av de tretton uppteckningarna från Tving intrycket av en församling, som med större nit och allvar än på många andra håll försökte hålla liv i gammalkyrklighetens former.

I Rödeby kom alla, herre, tjänare, rik och fattig, till husförhören (acc. 3149). Även i Sillhövda deltog herrskapen (acc. 3340), men vad som är unikt därifrån är, att de kunde bli förhörda (acc. 3338). Viljan till gemenskap och social interaktion har tydligen varit större än viljan att markera social distans. Det pekar på att de sociala spänningarna måste ha varit tämligen små t.ex. jämfört med Skånes slättbygder. Men tolkningen måste ske med varsamhet, för inom samma pastorat som Sillhövda ligger Fridlevstad, där det var lika självklart, att herrskapen inte deltog.¹⁴ Även om det i detta arbete gäller att se förändringarna i ett övergripande perspektiv, kan man inte bortse från att det kan förekomma stora skillnader inom ett område.

Vilka gruppen barn innehåller är heller inte alldeles enkelt att fast-

ställa. För praktiskt bruk har uppdelningen gjorts så, att som barn klassas de före konfirmationen. Det är således den och inte uppnådd skolålder, som bildar gräns. Inte heller denna uppdelning är alldeles "vattentätt". Vid en analys av innehållet i KL kap. 2 § 9-10 visade det sig, att ungdomen innebar "barn, drängar och pigor" (s. 22). Under regressionen ansåg man däremot allmänt, att barn och ungdom var två olika grupper. Men naturligtvis kan gränsdragningen ha varit subjektiv. Det finns under regressionen endast ett ex. på det synsätt KL har. Det kommer från (acc. 2040) Bosarp, varifrån det heter, att de unga - alla tjänare och barn - kallades fram till altaret och blev förhörda.

Länge var det så att man som sex-åring debuterade på husförhöret.¹⁵ Då skulle barnen visa, vad de kunde, innan det var dags att inlemmas i den mera kollektiva kyrkliga verksamheten. Dels med tanke på folkskolans genom-brott, dels med tanke på kritiken mot kyrkans undervisning och det vikande stödet från föräldrarna, är det en väsentlig fråga att försöka utröna om och i så fall i vilken utsträckning barnen deltog i husförhöret under regressionen. Det finns 25 belägg för att de gjorde det (11/25/81 p. 189ff.).¹⁶

Bara en sexåring finns med och kommer från (acc. 689) Ö. Vemmerlöv. Det finns två femåringar, den ene från (acc. 3848) N. Mellby och den andre från (acc. 1843) Loshult, som fick läsa upp andra budet. Med tanke på den långa tiden mellan händelse och uppteckning kan man tänka sig smärre minnesfel, men de rubbar knappast det faktum, att barn deltog.¹⁷

Trots traditionen och lagens intentioner var barnens deltagande under regressionen mycket marginellt. Å andra sidan hade det varit felaktigt att hävda, att de aldrig var med. Denna markanta tillbakagång rörande barnens deltagande är ett väsentligt resultat att notera. Orsaken är säkert att söka på flera olika håll. Folkskolans tillkomst är en. Som nämnts var det ofta förknippat med svårigheter att få föräldrarna positiva till regelbunden skolgång för sina barn. I samma mån man lyckats med det har sannolikt föräldrarnas intresse att dessutom sända sina barn på husförhör sjunkit (s. 97). För utan tvivel har beslutet om deltagande eller ej legat hos föräldrarna, inte hos barnen. Man får även se frånvaron som en social protest i tidens anda men också som ett genombrott för privatisering och individualisering. Familjens angelägenheter skulle vara dess egna. Det var ännu ett tecken på enhetskulturens sammanbrott.

Endast nio uppteckningar berör uttryckligen frånvaron (11/25/81 p. 194 ff.). Det väsentligaste de kommer med är att ge belägg för att konfirmationen utgjorde krav för deltagande i husförhör. Om igen visar det sig,

hur ett nyinfört förhör genast påverkar ett äldre. Konfirmationen med anslutande förhör var reglerad i kyrkohandboken och räknades som gudstjänst, vilket bör ha givit den en starkare ställning i kyrkans liv än vad husförhöret hade.¹⁸ Genom den starka satsningen på konfirmationen underminerade kyrkan själv på sätt och vis husförhöret. Konfirmationsakten med anslutet offentligt förhör enl. HB 1811 får sägas vara en frukt av pietismen, men bakom tillkomsten av HB ligger även starka intressen av kateketisk natur. De pietistiska strömningarna med krav på barnens egen trosbekännelse började vinna terräng på bekostnad av ortodoxin med dess mera kollektiva kristendomstolkning. I den hade husförhöret sina andliga rötter, och den hade en stark motivering till iakttagandet av kyrklig sed.¹⁹ Det är intressant att iaktta, att pietismen, som saknar sådan motivering och i stället är negativ till eller avvisande mot yttre kyrklig sed i kraft av sin egen framgång är med om att skapa konfirmationsseden. Om pietismen i Sverige hade karaktär av protest, blev den i Danmark genom kungamaktens försorg den ledande riktningen i kyrkan. Denna riktning låg bakom konfirmationens införande.²⁰ Det skedde 1736 och genom förmedling av kontraktsprosten i Torna S. Schlüter blev ritualet känt i Sverige men kom att avvisas av prästeståndet.²¹

På 1800-talet fördes de pietistiska strömningarna vidare av väckelsen och liberalismens individualism. Rent psykologiskt tillkommer säkert även, att en rit-gudstjänst eller ceremoni av något slag - av de flesta upplevs som högtidligare, om de deltar endast en gång i sitt liv än om det är fråga om en årlig upprepning under säkert mindre högtidliga former. Förutom den starkare upplevda högtidligheten i riter av engångskaraktär, har just denna karaktär minskat motståndet mot att delta. En viss anspänning inför en engångshändelse kan sannolikt de flesta underkasta sig i synnerhet om visst ev. obehag kompenseras genom högtidlig inramning och statusuppflyttning (rite-de-passage-tanken). Något av detta tycks husförhöret under regressionen knappast ha kunnat bjuda på i rikare mått.

Den starka karaktären av nattvardsberedelse hos konfirmationen och det ovan berörda faktum, att husförhöret i hög grad trätt i kommunionförhörets ställe gör, att det för regressionens del går lätt att se kopplingen mellan konfirmation och husförhör. Men det är inte längre fråga om ett husförhör, där man med början som sexåring steg för steg får lära sig kristendomsstyckena utan det är ett husförhör huvudsakligen ägnat att kontrollera vad som i princip förutsätts bekant och inlärt. Det är egentligen först när husförhöret på sina håll börjar bli bibelförklaringar undervisningen och utvecklingen på nytt ges utrymme. Men då är det som sagt inte kateke-

sen utan Bibeln det rör sig om. Och egentligen knappast om husförhör (s. 138ff).

Barnen deltog i undantagsfall, men hur förhåller det sig med konfirmationen som gräns? Om det fåtal uppteckningar, som påtalat den gränsen har rätt, bör det visa sig på något sätt i materialet. Det finns 85 belägg för nykonfirmerades deltagande (11/25/81 p. 167ff.). Generellt uttryckt deltog de nykonfirmerade nästan lika flitigt som gruppen tjänare.²² Den åldersmässiga fördelningen är sådan, att de nykonfirmerade kan sägas ha varit deltagande under hela regressionsperioden. Överskådligast är att göra en kontraktsvis jämförelse mellan gruppen nykonfirmerade och vad som tidigare konstaterats om innanläsningen och fr.a. katekesförhøret. Dessa båda följde varandra ganska väl procentuellt sett (s. 87) och det kan förhoppningsvis rättfärdiga, att de ses som en storhet vid jämförelsen. När det gäller de nykonfirmerade kommer Medelstad främst med 11 (12,9%), därpå följer V. Göinge med 10 (11,8%), Frosta med 9 (10,6%), Ö. Göinge 7 (8,2%) och Torna med 6 (7,1%). Det är i stort sett samma Kontrakt, som hävdar sig väl hela tiden, men det finns ett anmärkningsvärt undantag, och det är Luggude. Kontraktets starka förhörstradition tycks inte främst ha burits upp av de nykonfirmerade (3 belägg 3,5%). Det visar, att under regressionsperioden behövde det inte vara tvångskommanderade nykonfirmerade, som höll husförhøret vid liv, en åsikt, som ibland framförts.²³ Att de nykonfirmerade inte behövde vara ensamma på husförhøren visar bl.a. ett uttalande från (acc. 426) Vittsjö, där det sägs, att både unga och gamla förhördes på katekesen, särskilt skulle de unga, som nyligen konfirmerats visa vad de kunde.

Biskop Flensburg kopplade vid prästmötet 1870 de nykonfirmerade direkt till husförhøret (s. 62) i det han förmodade och önskade, att deras närvaro skulle verka stimulerande på de övriga deltagarna. Det låter sig näppeligen bevisas, men mycket talar för att han låtit sig inspireras av föreliggande visitationsordningar. I prostvisitationsordningen 1849 hade biskop Faxé betonat, att kristendomsförhøret vid visitationen särskilt gällde årets nattvardsbarn. Biskop Thomanders ordning från 1863 förordar ett kristendomsförhör dels av de äldre i själva kyrkan, dels ett i koret med de två senaste årens konfirmander.²⁴ Närmare bestämt är det Thomanders ordning Flensburg försöker överföra till husförhøret.²⁵ Det är rimligt att anta, att ordningen med nykonfirmerade på visitationerna slagit så väl ut att det kunde vara värt att försöka det också i samband med husförhøret. Det var heller inte främst för att få fler deltagare utan för att vitalisera husförhøret Flensburg kom med sin rekommendation. Och så till vida

lyckades han som de nykonfirmerade verkligen var och förblev en väsentlig grupp under regressionen. Det var i stället andra, som föll ifrån.

Konfirmanderna eller rättare sagt de nykonfirmerade skulle stå i centrum inte bara vid sin egen konfirmation utan även vid husförhör och visitation av prost eller biskop. Att de gjorde det vid sin konfirmation är självklart och de hade länge gjort det vid visitationerna. Till detta läggs deras speciella medverkan vid husförhören. Även om de nykonfirmerade inte så sällan deltog i husförhör är det frågan, om inte denna "påлага" i det långa loppet motverkade sitt syfte. Det verkar som om man från stiftsledningens håll har velat dra nytta av den popularitet (i bemärkelsen deltagarfrekvens) konfirmationen otvivelaktigt åtnjöt²⁶ i sitt försök att bromsa husförets nedgång. Om stiftsledningen verkligen föresatt sig att rädda husförhöret via konfirmationen, var det en felsatsning. På sin höjd kan stiftsledningens åtgärd kanske på sina håll haft en kortvarig effekt. Uppenbarligen gjorde man inte klart för sig, att konfirmationen byggde på helt andra förutsättningar än husförhöret.

Ännu en grupp återstår att redovisa, nämligen obesuttna och torpare.²⁷ Problemet gäller främst gruppen obesuttna. Av uppteckningarnas skrivsätt framgår tydligt, att sagesmännen fått besvara frågan, om det fanns rotar för de obesuttna. Det är en i sammanhanget mycket intressant fråga, men dilemmat är, att den inte återfinns i frågelistan och att den bara ställs vid några tillfällen. Åtminstone kan kanske svaren säga något om de församlingar, varifrån beläggen kommer. För svar på frågan om rotar för obesuttna finns 27 belägg (11/25/81 p. 216ff.). Vad som omedelbart visar sig är, att samtliga besvarat frågan negativt, d.v.s. att rotar för obesuttna inte förekom. I och för sig hade det med tanke på det alltmer tilltagande motståndet och ökande frånvaron varit märkligt, om de hade funnits. Tanken på rotar för obesuttna strider mot hustavleideologin och enhetskulturen, som dock åt alla ville ge en bestämd plats inom samhällssystemet, och det gällde hela den sociala skalan uppifrån och ned. Inte ens kungen stod utanför. Sociala markeringar fanns visserligen, t.ex. kyrkbänkarnas indelning men därifrån till en ren särbehandling är det ett avsevärt steg.

Det steget kom ändå att tas men inte av kyrkan. Det steget var resultatet av det senare 1800-talets samhällsförändringar. Kampen om att upprätthålla husförhören var i stället från kyrkans sida ett försök att rida spärr mot de förändringarna. På personplanet tog de sig som visats uttryck i att den gamla gemenskapen bröts upp, livet individualiserades och privatiserades, och människor kom i stället att känna lojalitet mot olika grupper enl. en socio-ekonomisk indelningsgrund. Därav kommer betonandet av

termer som obesuttna och besuttna. Men det verkligt radikala steget kom, när de obesuttna inte längre fann sig i att enbart bli organiserade av andra utan organiserade sig själva för att kämpa för en bättre tillvaro. Men innan den kampen kom igång på allvar, hade husförhören praktiskt taget upphört att ingå i stiftets kyrkliga liv.

När det gäller belägg rörande obesuttna kommer de från områden, där husförhören stod jämförelsevis starkt. Folk gick m.a.o. förhållandevis allmänt. Just frånvaron av starka sociala och ekonomiska spänningar på en plats har gynnat husförhören.²⁸ Två uppteckningar från Felestad (acc. 3617 och 3618) uppger, att något herrskap inte fanns men heller inte några rotar för obesuttna. Det är värt att lägga märke till att det är sagesmännen, som själva gör den kopplingen mellan frånvarokategorierna. För dem tycks det finnas ett samband. Det är klart, att frånvaron av herrskap som normbildare, i allmänhet som inspiratörer för övriga att utebli, måste ha påverkat regressionens tempo. Övriga gruppers medlemmar har då sannolikt varit mer benägna att delta på traditionellt vis och viljan till och behovet av social markering uppåt resp. nedåt har inte varit lika uttalad. De obesuttna har på gammalt sätt deltagit utan någon markerad särställning.

De förhållandevis få beläggen för torparnas deltagande, 11 till antalet (11/25/81 p. 220ff.) har däremot kommit fram på samma sätt som flertalet grupper, d.v.s. att de är spontant omnämnda. Det rättfärdiggör den stiftsövergripande jämförelsen. Dessutom är det låga antalet belägg ett vittnesbörd i sig själv om att denna grupp inte var speciellt flitigt deltagande på husförhören. Till gruppen torpare har hänförts även statare och husfolk (backstugusittare). Därigenom blir de fåtaliga beläggen ännu pregnantare. Statarnas generella frånvaro från det kyrkliga livet är välbekant genom Berndt Gustafssons forskning.²⁹ "Ibland var några av statarna med.", sägs från (acc. 2523) Virke men f.ö. nämns inte mycket om denna för skånskt storlantbruk så betydelsefulla grupp.

2. Ålder, kön och civilstånd

De i rubriken nämnda indelningsgrunderna är inte lika hårt och direkt knutna till den sociala positionen, som flertalet av de ovan genomgångna grupperna är det. Ser man först på beläggen för mest yngre deltagare (11/25/81 p. 200ff.) och därpå de för mest äldre, är det låga ant. belägg markant (11/25/81 p. 203ff.) i båda fallen.³⁰ För mest yngre är det elva och för mest äldre tio. Det är ett notabelt resultat. Om det varit så att en viss ålderskategori dominerat, borde det ha givit genomslag i uppteckningarna, i synnerhet om man betänker hur noggrann man i övrigt ofta varit att redo-

göra för deltagargrupper, utformning, lokal, traktering o.s.v. Åldersindelningen var uppenbarligen inte något markant förhållande under regressio-
nen. Visst förekom ålderskategorisering som deltagarkriterium men avsevärt
oftare gjorde den det inte.

Beläggen med mest yngre visar rätt tydligt genom uttryckssätten, att
förhållandet med mest yngre var något ganska nytt. Tidigare hade flera
grupper och kategorier varit med men upphört med det. "Det var bara de
yngre, som gick. Folk i allmänhet kom ej.", heter det från (acc. 2380)
Igelösa. Från det närbelägna (acc. 2540) Vallkärra belyses förändringen
ännu tydligare: "I äldre tid deltog alla. I min tid var det mest ungdom
med." Ungdomens egen entusiasm för saken var inte alltid så stor. I (acc.
1287) Osby hörde det till att de unga skulle gå, men föräldrarna fick köra
iväg dem.

Ser man på kategorin mest äldre är det viktigt att notera, att det står
mest och inte enbart eller endast. Flertalet uppteckningar visar, att även
andra deltog. Däremot står de äldre utan den jämförande relationen mest i
uppteckningar från (acc. 5288) Flädie, (acc. 3269 och 4507) Landskrona och
(acc. 4512) S:t Ibb. De är m.a.o. den enda deltagarkategorin. Landskrona
är den enda stad det gått att få grepp om ur denna synvinkel med uppteck-
ningarnas hjälp. Även om det hade behövts fler belägg för att man skulle
kunna vara helt säker, ger det ändå ett tydligt exempel på att i en stads-
kultur var det de gamle, som bar upp husförhöret under dess allra sista
tid. Den ena sagesmannen (acc. 3269 f. 1873) säger, att husförhöret förde
en tynande tillvaro under hennes ungdom.³¹ Den andre sagesmannens (acc.
4507 f. 1875) pekar på orsakerna. Han säger, att när föreningarna kom och
föreningslivet blomstrade, så blev det upphällning på hela det kyrkliga
livet. Det fanns inget intresse kvar hos folket. Det omdömet är allmängil-
tigt i sin tidstypiskhet. Det visar individualismens genombrott i det
sociala livet. Ett av det gamla samhällets kollektiva uttrycksformer, det
kyrkliga livet, kunde inte längre hävda sig, när människor kunde låta sina
subjektiva intressen kanaliseras i föreningslivet.

I (acc. 3948) Silvåkra möter det vanliga förhållandet med konfirmationen
som villkor för deltagande i husförhöret. Det heter, att de äldre och de
unga, som konfirmerats fick vara med. Ordvalet låter antyda, att det var
en förmån. Den inställningen får sin förklaring av uppteckningens fort-
sättning, där det heter, att förhöret nog inte var så viktigt, "men många
gamla som inte så lätt kunde komma till kyrkan, fick i alla fall ett Guds
ord". Efteråt drack man kaffe och pratade med varandra "och det var nästan
viktigare". Husförhöret som något efterlängtat för dem, som genom kropps-

lig skröplighet hade svårt att delta i det vanliga gudstjänstlivet, är en kanske bortglömd aspekt, men i detta fall kommer den fram.³² Betänker man även, att förhöret var nedtonat och det allmänmänskliga behovet av samvaro tillgodosågs, är det lätt att förstå sagesmannens uttryckssätt.

Varken mest yngre eller mest äldre dominerade som deltagarkategorier, men hur förhöll det sig med kvinnorna? Om deras nit i det kyrkliga livet har mycket ordats i den folkliga traditionen, och enl. vissa uppgifter och rykten var det de, som var husförhöret trogna i det längsta.³³ När det gäller att försöka utröna, hur det verkligen var, möter genast något, som falsifierar allmängiltigheten hos talet om att mest kvinnor deltog, nämligen de få beläggen. Från hela stiftet är det endast 13 (11/25/81 p. 206 ff.). Så man kan lugnt säga, att kvinnorna lika lite som kategorierna mest yngre resp. äldre dominerade under regressionen. Det finns likväl uppteckningar, som visar kvinnorna inte bara som den dominerande utan ibland även som den enda kategorin. Genom att ta del av några kan man samtidigt notera de något skiftande anledningarna till kvinnornas deltagande.

I (acc. 3413) Malmö Caroli ägde husförhören rum på f.m. Följaktligen kom inga herrar, heter det. Endast intresserade kom. Och man får väl tillägga endast intresserade ur den kategori, som hade möjlighet att komma, d.v.s. främst hemmafruar. I (acc. 5136) V. Hoby hölls ibland husförhören i hemmen som alternativ till skolan, och då bjöds på kaffe med dopp. "Var det kaffe kom en massa gummor." Den sociala samvaron, som följde på husförhöret, har lockat även här. Det har varit ett välkommet avbrott i ett ofta hårt och enahanda vardagsarbete.³⁴

"Det var ganska vanligt att hustrurna svarade för sina män, något som pastor godtog.", heter det från (acc. 2511) Borlunda. Där höll man på att åtminstone någon skulle representera varje gård eller hushåll. Ofta blev det hustrurna, och därigenom kom kvinnorna i majoritet. Intressant är anmärkningen, att pastor godtog systemet. Bakom anas en viss resignation. Men även kvinnorna kunde upphöra att gå, och med det upphörde husförhöret. I (acc. 2613) L. Harrie kom inte många, nästan bara några "fruntimmer". Förhöret gick knaggligt, "men det var i alla fall roligt. Men förhören dog ju bort så småningom, då det inte kom några längre."

Några uppteckningar visar fram även andra deltagare än kvinnorna, oftast konfirmander. "Där var mycket folk, men det var mest fruntimmer och konfirmander, som gick dit.", sägs från (acc. 3681) Falsterbo. I (acc. 3909) Stehag ville gummorna gärna ha hjälp av konfirmerade barn, som kunde viska till dem. Pigor och barn satt längst fram, "de förmögna bondgummorna ville gärna dölja sig. De satte sig längst ner. Eljest var det tvärt om. Då

ville de synas." Frånsett ev. pojkar i gruppen konfirmerade barn är mans-könet helt frånvarande. Givande är sagesmannens iakttagelse, att rädslan att visa okunnighet väger tyngre än viljan att markera sin sociala position. Samtidigt låter den förstå, att prästen inte strikt följer husförhörslängden vid förhöret. Då hade man knappast kunna gömma sig. Och ett så konsekvent genomfört förhör av kvinnorna, medan männen saklöst uteblev, hade sannolikt motverkat sitt syfte. Från (acc. 4461) Helsingborg kommer uppgifter, som är intressanta inte främst därför att de talar om "gamla gummor" utan därför att de belyser den syn på prästen och hans ämbete, som vid denna tid höll på att bryta igenom. Tidigare hade prästen som representant för överheten haft en självklar position. Nu började individualistiska, psykologiska och subjektiva bedömningar att betyda allt mer för synen på prästen. Husförhören blev allt sällsyntare, "och över allt mindre allvarliga. Ibland kom bara ett par gamla gummor dit. Det var ju inget tvång, och folk lät bli att gå dit, om de inte ville. De tänkte väl att 'prästen är inte snällare han än vi'." Bildligt talat plockades prästen ner från sin piedestal, och det är inte så konstigt, eftersom han i folkets ögon blev sinnebilden för hela den samhällssyn och det samhällssystem, som skapat och länge burit upp husförhöret.

Åldersfördelningen bland de tretton är ganska jämn. Den vägen går det inte att ringa in någon speciell period av regressionen utan resultatet får sägas representera hela perioden. Denna genomgång av uppteckningarna visar, att det möjligen finns en viss grund för talet om kvinnodominansen, men den är oerhört mycket mindre spridd än vad som ofta gjorts gällande. Det finns en handfull belägg på att kvinnorna dominerade vid husförhören, men de jämförelsevis fåtaliga uppgifterna tillåter ej att dra några allmängiltiga slutsatser.

En annan möjlighet att talet om den allmänna kvinnodominansen i all sin felaktighet kan ha blivit så spridd är, att man gjort sig skyldig till ett anakronistiskt tänkande. I dagens svenska kyrkoliv torde det utan tvekan vara så att kvinnorna dominerar, om man bortser från förrättningarna och deras deltagare. Men det har inte alltid varit så. Med hjälp av några internationella utblickar och jämförelser skall detta påvisas. Ovan har berörts hur det ansågs höra till "borgerlig anständighet" att delta i åtminstone en nattvardsgång årligen. Till det kan läggas ett regelbundet deltagande i gudstjänstlivet över huvud. Det hörde helt enkelt till att husfadern med sin familj infann sig i kyrkan till högmässan och intog sina givna bänkplatser. Detta beteende hade inte eller behövde åtminstone inte ha något med tro i pietistisk bemärkelse att göra. Inte heller gjorde det

någon principiell skillnad mellan könen. Anledningen till deltagande var i stället främst att slå vakt om sin sociala respektabilitet. Att få den bekräftad har att göra med människans identitet och förmåga att inordna sig i ett givet mönster. Så var det i det viktoriaiska England³⁵ och så var det i det oscariska Sverige. Det hörde helt enkelt till god ton att gå i kyrkan. Men även det synsättet skulle komma att förändras. Både den svenska och den anglikanska kyrkans ideal var byn med dess sociala gemenskap, men i båda länderna fick man erfara, hur idealet upplöstes och ersattes med ett klassamhälle med dess motsättningar och spänningar.³⁶ Åt det kunde kyrkan i resp. land i stort sett inte göra någonting, bara försöka anpassa sig till de nya villkoren. Till det kom i båda länderna kampen mot den del av väckelsen, som innebar en emancipation från kyrkolivet. Mönstret är likartat, men händelserna utspelar sig i allmänhet 20-30 år tidigare i England. I lantbruksdistriktet s. Lindsey insåg prästerna, att de förde en ojämn kamp. Omkring 1870 började de i stället helt inrikta sig på dem, som var lojala mot kyrkan. Och det är nu den markanta könsskillnaden kommer fram, för resultatet blir fler kvinnor och färre män i gudstjänsterna, d.v.s. fler kvinnor än män håller fast vid det kyrkliga livet.³⁷ När gudstjänstlivet inte längre ger "utdelning" i form av socialt anseende, kort sagt är överflödigt bland kriterierna för ett respektabelt liv, är det i högre grad kvinnorna, som blir kvar. Deras bevekelsegrunder är uppenbarligen att söka på annat håll.³⁸ En likartad förändring ägde rum också i Sverige och kanske speciellt starkt i Lunds stift med sina starka sociala spänningar. Men naturligtvis senare, eftersom den sociala och ekonomiska förändringen ägde rum senare än i England.

1890-talet var det decennium, då husförhöret upphörde i stor skala i Lunds stift och decenniet dessförinnan var den stora nattvardsemancipationens tid, även om Lunds stift klarade den förhållandevis bra. Men det betydde inte, att deltagarantalet i de allmänna gudstjänsterna samtidigt föll lika drastiskt. För fortfarande hörde det till i varje fall på landet (statarna i stort sett undantagna) att delta i gudstjänsterna.³⁹ Och det kom det att göra åtminstone lika länge som husförhöret pågick i stiftet och ibland mycket längre. Som vanligt måste de lokala olikheterna beaktas.⁴⁰

Den väsentliga slutsatsen för Lunds stifts del är, att kvinnorna som dominerande grupp i det kyrkliga livet måste anses härröra från en period efter husförhörets regression. Kanske kan man säga, att i samband med det överflyttades kraven på social respektabilitet från deltagande i de allmänna gudstjänsterna till deltagande i förrättningar, alltså en klar re-

duktion. Långt in på 1900-talet var det för flertalet närmast en självklarhet att på det sättet begagna sig av kyrkans tjänster.

Nästa undersökningsobjekt blir könsindelningen. Av praktiska skäl är det lämpligt att samtidigt ta upp vad som gått att få fram om gifta och ogifta, eftersom uppteckningarna rörande dessa tre indelningskategorier ofta har ett naturligt samband. Det visar sig främst däri, att för giftas deltagande finns 15 belägg (11/25/81 p. 153ff.) och för ogiftas 20 (11/25/81 p. 156ff.) men att inte mindre än 13 av dem är gemensamma, d.v.s. innehåller uppgifter om både giftas och ogiftas deltagande. Antalet sagesmän, som tar upp civilståndet blir ingalunda 35 utan endast 22. Könsuppdelningen kommer på ett självklart sätt in i sammanhanget, eftersom ett par av de sagesmän, som talar om gifta och ogifta även tar upp den aspekten. För könsindelning finns 10 belägg (11/25/81 p. 197ff.).

I (acc. 3687) V. Klagstorp, (acc. 5382) Kyrkoköpinge och ibland i (acc. 1109) Starby hölls husförhör särskilt för män och kvinnor. I (acc. 4270) Tygelsjö hölls de äldre samman, medan pojkar och flickor hölls åtskilda. Civilståndet kunde ha konsekvenser för förhårets omfattning. "Man fick läsa katekesen både utantill och innantill, d.v.s. de gifta fick blott läsa innantill." (acc. 870) Dalby. I (acc. 2040) Bosarp var det bara de gifta, som "gick fria" från förhör. Från (acc. 173) Ramdala kommer en uppteckning, som visar vad en långt driven åtskillnad mellan gifta och ogifta kunde leda till. "Vid husförhöret hörde prästen de konfirmerade, varvid de ogifta fick kunna sitt utantill, medan de gifta fick läsa innantill. Många äldre ogifta fasade därför för dessa förhör. De utsattes nämligen för sina jämnåriga, gifta kamraters spefulla anmärkningar, för att de ännu fick hålla på att lära sig katekesen utantill."

Det är vanskligt att se något system i kraven på gifta resp. ogifta. Både kraven och själva uppdelningen verkar totalt betingade och bestämda av prästen. Men förhållandena var tämligen marginella under regressionen, d.v.s. uppdelningen efter kön och/eller civilstånd var inte vanligt förekommande.

Sammanfattningsvis kan följande sägas. Tjänarna deltog tämligen flitigt, förmodligen med anledning av husförhårets knytning till in- och utflyttningar. De nykonfirmerade var med i tämligen stor utsträckning och barn mera sällan. Herrskapen deltog ibland men höll sig för det mesta undan, ett mönster, som husbönderna tog över mer och mer. En och annan torpare kom, men det var mera undantagsfall. Detta resultat räcker inte för att man med säkerhet ska kunna peka ut en eller ett par grupper som tyngdpunkt. Men om beläggen adderas blir summan 252. De utgör sammantagna grund för

slutsatsen, att deltagandet i hög grad var blandat eller om man hellre vill säga det, allmänt. Det förhållandet stärks närmast av att det inte heller har gått att finna ålder, kön eller civilstånd som utslagsgivande mer än i några enstaka fall.

Dessbättre finns möjlighet att nyansera analysen genom kodning av uppgifterna om allmänt deltagande förekommit eller ej. Det resultat man då får fram används som korrektiv och komplement till analysen. Själva uttrycket "allmänt deltagande" används i enlighet med uppteckningarna i följande betydelser. I första hand åsyftas en kvantitativ bestämning synonym till flertalet eller de flesta. I andra hand kommer betydelsen, att flertalet grupper eller kategorier lät sig representeras mer eller mindre manstarkt. Distinktionen och prioriteringen är värda att lägga märke till, eftersom de båda betydelserna kan men inte behöver uppträda tillsammans. Dessutom skall tilläggas, att visst inte alla sagesmän använt just uttrycket allmänt deltagande utan några andra har förekommit. Vad som då ägt rum är att det uppfattats som en synonym och kodats som allmänt deltagande. Häri ligger likväl en viss risk för felskattningar men knappast av den omfattningen, att helhetsbilden skulle kunna bli allvarligt rubbad av dem.

För allmänt deltagande finns inte mindre än 169 belägg (11/25/81 p. 171 ff.). Till det kan läggas 26 belägg för allmänt deltagande men uppdelat på yngre resp. äldre (11/25/81 p. 185ff.). Mot detta kan ställas 73 belägg för att allmänt deltagande inte förekom (11/25/81 p. 180ff.). Utifrån dessa fakta behöver man inte vara alltför djärv för att säga, att det allmänna deltagandet var långt mycket vanligare än man kanske väntat sig. Ställer man upp en rangordning för kontrakt med allmänt deltagande resp. icke allmänt deltagande visar sig, att i båda grupperna leder Rönnebergs med 15 belägg (8,9%) för deltagande och 7 (9,6%) för icke-deltagande. Det skulle ligga nära till hands att föreställa sig, att beläggen motsade varandra och därför inte skulle kunna vara korrekta. Men de är tämligen korrekta. Det sammanhänger med att det rör sig om en så pass stor enhet som kontraktet. Inom denna i och för sig överskådliga enhet kan många olika förhållanden ha varit rådande. Vid den aktuella tiden hade Rönnebergs nio pastorat 15 församlingar eller socknar. Socknen var det enhet, som föll sig naturlig för folk i allmänhet att tänka i, när det gällde kyrkliga sammanhang. Men inte ens socknen räckte alltid i husförhörssammanhang. Den kunde i sin tur delas upp i rotar. Med det kommer man upp i ett högre antal än 15. Det som belagts är egentligen något självklart, nämligen att på olika håll rådde olika förhållanden. Det kan också uttryckas så, att Rönnebergs kontrakt är ett ovanligt bra exempel för den, som vill studera

hur olika förhållandena kunde vara inom ett tämligen begränsat område under regressionen. Tar man fram de yngsta sagesmännen, som uppgivit allmänt deltagande, visar det sig, att fyra är födda i intervallet 1880-84 och en 1885-89. Flertalet kommer från Källs-Nöbbelöv.⁴¹ Där hade man inte roteindelning utan hela socknen samlades på en gång. Sagesmännen är enstämmiga i talet om allmänt deltagande. En säger dessutom, att "s.k. finare folk" var med (acc. 3621), en annan, att det inte "funnits några herrskap precis här i socknen" (acc. 3620). Sannolikt har båda rätt. Uttryckssätten vittnar snarast om de subjektiva kriterierna, ett problem, som tidigare berörts. Käll-Nöbbelöv är en till ytan tämligen liten församling. Hela socknen har haft husförhör samtidigt.⁴² Man skulle kunna tänka sig, att en liten socken gynnade husförhöret. Så är inte nödvändigtvis fallet. Även Glumslöv är en liten församling med husförhör för hela socknen på en gång (acc. 3001). Därifrån vittnar emellertid uppteckningarna om ett tidigt vikande husförhör. Snarare är den sociala homogeniteten eller omvänt uttryckt frånvaron av splittrande spänningar mellan olika grupper en faktor att räkna med. Befolkningsstorleken verkar inte i sig själv vara av avgörande betydelse.

Tidigare har i tabellform presenterats decennierna för husförhörets upphörande (Bil. 5). Rönnebergs har intervallet 1911-20. Den uppgiften kommer inte från sagesmännen enbart utan även av pastor, som i ämbetsberättelsen till prästmötet 1912 skrev om Källs-Nöbbelöv: "Husförhör hållas i sedvanlig form, emedan man visat sig obenägen för ifrågasatt ny form." Vad ny form står för är omöjligt att veta, men man kan på goda grunder anta, att det avses övergång till bibelförklaringar. Till prästmötet 1919 meddelar emellertid pastor, att husförhör hållits till för tre år sedan, men sedan inställts av brist på åhörare. Här är ett belysande exempel på vad som skulle kunna kallas konservatismens paradoxalitet. Dels bär den upp husförhöret förhållandevis längre genom sin inneboende strävan efter kontinuitet, dels är den genom sin avvisande hållning till alla förändringar med om att tänja ut seden till den gräns, bortom vilken all förnyelse är omöjlig. Därför blir avslutningen ofta så plötslig och tvär som det visat sig i Källs-Nöbbelöv.

Ser man vidare ut över kontrakten försvinner genast det jämviktsläge, som fanns i Rönnebergs. Frosta har 13 belägg (7,7%) för allmänt deltagande och endast ett för icke deltagande (1,4%). Därefter följer Oxie med 12 (7,1%) för och två för icke-allmänt deltagande (2,7%) och Luggude med 11 (6,5%) resp. fyra (5,5%). Ö. Göinge och Medelstad kommer jämsides med 10 var (5,9%). Ö. Göinge har två för icke-allmänt deltagande (2,7%) och Me-

delstad ett (1,4%). Tätt därefter följer jämsides Skytts och Torna med nio (5,3%). Skytts saknar belägg för icke-deltagande och Torna har sju (9,6%). Utgår man i stället från beläggen för icke-allmänt deltagande kommer Torna främst. Därefter följer Vemmenhög med sex (8,2%), så Bjäre med fem (6,8%) och Luggude, S. Åsbo och V. Göinge med vardera fyra (5,5%). Sammanfattningsvis kan man konstatera, att flertalet belägg för allmänt deltagande finns från kontrakten i västra och mellersta Skåne och från Ö. Göinge och Medelstad. I kanske oväntat hög grad kan det allmänna deltagandet knytas till de västskånska lantbruksområdena.

Förutom Rönnebergs hade bl.a. Torna, Vemmenhög, Bjäre och Luggude goda markeringar för icke-deltagande. Därför är det inte korrekt att påstå, att det allmänna deltagandets tyngdpunkt var i västra Skåne. Det var samtidigt där det allmänna deltagandet inte förekom. Det är tydligt, att i stiftets folkrikaste och mest tätbefolkade del kunde under regressionen situationen för husförhåret växla högst avsevärt med förhållandevis små avstånd. Däremot är goda belägg för allmänt deltagande inte detsamma som att husförhör nödvändigtvis pågått längst just i det kontraktet. Ett visst samband finns mellan allmänt deltagande och decenniet för upphörande, men allmänt deltagande är ensamt ingen garanti för sent upphörande. Man hade kunnat förvänta sig ett allmänt spritt deltagande i det för konservatism ansedda s.ö. Skåne. Men så är ingalunda fallet. Beläggen för både allmänt deltagande resp. icke-allmänt deltagande är fåtaliga. Så har t.ex. Ingelstad endast två belägg för deltagande men ändå upphör husförhåret inte förrän 1911-20. I både Ljunits och Herrestad och Albo och Järrestad pågår det till 1900-10. Det klarar sig fullt ut lika länge där som på andra håll men alls inte med det allmänna deltagandets stöd. Men människor har uppenbarligen deltagit. Det är här man får räkna med de olika möjligheter de ovan behandlade grupperna och kategorierna ger.

Att med bestämdhet socken för socken ange regressionstidens deltagare låter sig näppeligen göras. Däremot kan man räkna med att bilden klarnar något, när vi snart går över från deltagargrupper- och kategorier till förhørsgrupper, d.v.s. de grupper som deltog och förhördes.

På lång sikt var naturligtvis husförhårets öde beseglat i och med att det allmänna deltagandet upphörde. I det ligger själva regressionsförloppet. Frånvaro från husförhör var inget ovanligt före 1888.⁴³ Det var heller inte det allmänna deltagandet, som höll husförhåret vid liv under dess sista tid. Uttryckt i sociala, ekonomiska och ideologiska termer splittrades samhället, vilket gav husförhåret svårigheter. Det är tydligt, att den kyrkliga seden åtnjöt stöd längst hos bondebefolkningen.

3. De olika förhørsgrupperna

Det råder diskrepans mellan tjänarnas deltagande och de förhör de deltog i, 96 resp. 10 belägg (11/25/81 p. 163ff och p. 304ff). Deras förhållandevis omfattande deltagande hade till största delen samband med deras flyttningar (s. 99). En nästan lika stor grupp deltagare var de nykonfirmerade, 85 belägg. När det gäller de nykonfirmerade som förhørsgrupp finns 44 belägg (11/25/81 p. 307ff.). Därav verkar det rimligt att påstå, att deltagande och förhör inte behövde sammanfalla. Men det finns vissa strukturlikheter, som kommer fram vid jämförelse mellan gruppen som deltagare resp. förhörda. I båda fallen kommer Medelstad först följt av V. Göinge. På samma plats som V. Göinge kommer vad beträffar förhörda Vemmenhög. Därefter kommer Frosta och Ö. Göinge i båda fallen. Dessa kontrakt är de, som mera markant ger utslag. Därför kan man vara benägen att tro, att deltagande nykonfirmerade i allmänhet även blev förhörda åtminstone i de nämnda kontrakten. Lika markant är, om man börjar i motsatt ända, avsaknaden av belägg från vissa kontrakt. Sålunda saknas belägg från Bara, Ljunits och Herrestad, Luggude, Villands, Gärds och Östra kontraktet för nykonfirmerade som förhørsgrupp. Dessutom saknas belägg från Skytt, Bara och Östra kontraktet vad beträffar nykonfirmerades deltagande över huvud. Ännu mer belysande men samtidigt mera svårttolkat blir det, när man jämför resultaten med det allmänna deltagandet. Vad beträffar det kom Rönnebergs främst. Den profilen följer inte alls de nykonfirmerade vare sig som deltagare eller förhørsgrupp. Längre fram visar sig dock vissa likheter. Frosta har ett gott allmänt deltagande, vilket inkludera de nykonfirmerade, Oxies goda allmänna deltagande slår knappast igenom vid jämförelsen med de nykonfirmerade, även om de som förhørsgrupp visar vissa markeringar i Oxie. Luggude ligger nära Oxie rörande allmänt deltagande men i det kontraktet saknas belägg för de nykonfirmerades förhör. Även deras deltagande är måttligt. Däremot är det ett tydligt samband mellan allmänt deltagande och de nykonfirmerades deltagande och förhör. I V. Göinge är det låga tal för allmänt deltagande, medan de nykonfirmerade är en markant grupp. I de kontrakt där de nykonfirmerade deltog, blev de även förhörda.

Däremot är det allmänna deltagandet inte alls lika starkt kopplat till utformningen av "konfirmandprofilen". Likhetera gäller främst Frosta, Ö. Göinge och Medelstad. I V. Göinge deltog och förhördes de nykonfirmerade flitigt och i Vemmenhög var de helt tydligt en särskild förhørsgrupp. Allmänt deltagande kunde förekomma utan att konfirmanderna var med eller blev förhörda som t.ex. i Rönnebergs eller det allmänna deltagandet kunde vara mindre vanligt, medan de nykonfirmerade både deltog och blev förhörda.

Allmänt deltagande och nykonfirmerade är inte nödvändigtvis beroende av varandra. De kan förekomma samtidigt men långt ifrån alltid är så fallet. Varje kontrakt uppvisar sin särart. Vad man däremot generellt kan fastslå är, att om allmänt deltagande och/eller de nykonfirmerade kan beläggas, är det i kontrakt, där husförhöret förekom förhållandevis länge, d.v.s. minst till 1900-10 och ofta längre. Å andra sidan måste det noteras, att Österlenkontrakten Albo och Järrestad och Ingelstad saknar båda dessa faktorer, men ändå pågår husförhöret till efter sekelskiftet. Varken allmänt deltagande eller nykonfirmerade är tydligen nödvändiga. Vad som håller husförhöret vid liv i stället är vänskligt att säga.

Det är nu lämpligt att försöka se, om biskop Flensburgs rekommendationer från 1870 haft någon omedelbar genomslagskraft.⁴⁴ Dessvärre är sagesmännen med uppgifter om nykonfirmerade som förhørsgrupp i allmänhet för unga för att kunna ha någon personlig erfarenhet av om så varit fallet. Däremot är det fullt tydligt, att de nykonfirmerade som deltagare är ett bruk långt äldre än Flensburgs rekommendationer. Det nya, som han vill, är att man skall dra nytta av de nykonfirmerades kunskaper till hela församlingens uppbyggelse. Allmänt deltagande förekom länge på sina håll, men det finns ingenting, som pekar på att Flensburgs rekommendation skulle ligga bakom det förhållandet. Snarare måste det bli äldre och mera djupgående faktorer, som får hjälpa till att förklara saken.

Uppteckningarnas uppgifter grupperar sig i två ungefär lika stora grupper, även om gränsen dem emellan inte går att dra skarpt. Den ena visar fram de nykonfirmerade inte bara som förhørsgrupp utan som den enda deltagargruppen, den andra visar fram de nykonfirmerade som särskild förhørsgrupp men som en deltagargrupp bland flera andra. Några uppteckningars innehåll kan hjälpa till att markera varje grupps karaktär och särprägel. För att börja med den förstnämnda gruppen, så heter det från (acc. 4319) Husie, att till husförhöret skulle särskilt de, som konfirmerats året innan, komma. Katekesförhöret inskränkte sig till buden. Från (acc. 1022) Fjelie: "Vi unga åtminstone skulle gå på husförhör, i varje fall på husförhöret efter det vi konfirmerats." I (acc. 4485) Ö. Sallerup skulle en gång om året all konfirmerad ungdom till husförhör, där de frågades på det de lärt sig under konfirmationstiden.

Ser man på den andra gruppen, kan man börja med (acc. 4278) Bedinge. Därifrån lämnas en originell motivering till varför endast konfirmander blev tillfrågade. "Det var inget riktigt förhör, det var i stort sett bara vi som då var konfirmander som fick frågor, och inga andra hade kunnat svara på dem, för frågorna var konstiga och helt byggda på vad han brukade

gå igenom av katekesen i konfirmationsundervisningen." I (acc. 5241) Röstånga frågade prästen helst dem, som blivit konfirmerade de senaste åren. Alla som var konfirmerade blev förhörda på katekesen och fick läsa innantill i (acc. 3954) Stiby. I Osby (acc. 1329) blev förutom de nykonfirmerade de nyinflyttade noga förhörda.

Det är tydligt, att det mellan grupperna inte går att se någon skillnad på art och grad av frivillighet resp. obligatorium. Snarare kan man kanske, med den förenkling generaliseringen inbjuder till, säga, att medan gruppen nykonfirmerade både som deltagare och förhörda var tämligen oföränderlig, var det runt omkring gruppen förändringarna ägde rum, d.v.s. övriga grupper var rörliga med högre eller lägre fart bort från husförhörsdeltagande. V. Göinge och Vemmenhög är bra exempel på det.

Det förhållandet blir tydligare, om man går vidare och ser på ungdomen som förhörsgrupp. Det enda rimliga är att uppfatta gruppen nykonfirmerade som en underavdelning till gruppen ungdom. Den gruppen låter sig inte inringas vad deltagande beträffar. Först när det blir fråga om förhör framträder den tydligt med 43 belägg (11/25/81 319ff.), alltså praktiskt taget på samma nivå som de nykonfirmerade. Sagesmännens ålder skiljer sig inte markant mellan grupperna. Det som däremot skiljer dem åt är de kontrakt, som saknar belägg. Det stöder tanken på att man måste se de båda grupperna som delar av en större enhet, skilda åt främst genom det skiftande språkbruket hos sagesmännen. De kontrakt, som saknar belägg för nykonfirmerade är Bara, Ljunits och Herrestad, Luggude, Villands, Gärds och Östra kontraktet. När det gäller ungdomen som förhörsgrupp blir det Skytt, Vemmenhög, Frosta, Färs, Albo och Järrestad och Gärds.⁴⁵ Endast en dubbling förekommer, Gärds. Uppenbarligen har nykonfirmerade - ungdomar spelat en mycket liten roll där vid det egentliga förhöret. Men just sättet på vilket kontrakten kompletterar varandra från resp. grupp ger fog för åsikten, att grupperna får ses som en enhet.

Om någon skillnad skall framhävas mellan grupperna, är det den, att ungdomen enl. sagesmännen i långt fler fall var en deltagargrupp bland flera andra. Om man håller ihop nykonfirmerade - ungdomar som en enhet i förhörs-sammanhang, var det något vanligare, att fler än nykonfirmerade - ungdomar deltog. Men om det berodde på Flensburgs initiativ är mera än tveksamt. Snarare får det ses som en yttring av att regressionen kunde ha olika tempo på olika håll. Det var som sagt mer rörligheten hos de övriga grupperna, som angav tempot. Som vanligt får några av beläggen hjälpa till att belysa satsen.

I (acc. 4658) Svedala konstaterar en sagesman förvånat: "Underligt nog

var det alltid den yngsta, som skulle svara." I (acc. 1302) Ask fick alla ungdomar ledigt kvällen före för att läsa på katekesen, för den skulle kunnas riktigt. Katekesfrågorna riktades i (acc. 4458) Farhult mest till de unga, medan de gamla slapp frågor. I (acc. 109) Glemminge gällde bibelläsningen alla, men därutöver hördes ungdomarna på katekesen. Det är rimligt att utsikten att slippa bli förhörd gjort människor mer benägna att gå på husförhör. Och till en tid kan det ha haft effekt, men alla räddningsförsök var förgäves. Mot sig hade de övermäktiga krafter. Regressionen var egentligen samhällsförändringarnas murbräcka rakt in i kyrkans liv.

Förhörgruppen de äldre har endast 14 belägg (11/25/81 p. 311ff.), vilket gör den till en förhållandevis liten grupp. Sagesmännen pekar emellertid på vissa förhållanden på ett enstämt sätt. Först skall sägas, att de i allmänhet tillhör ett något äldre åldersskikt än tidigare nämnda grupper. Det som kommer fram är fr.a. innanläsningen. Det var den, som var det centrala vid förhör av de äldre. Från (acc. 2111 och 2638) Lyngby berättar två uppteckningarna, att förutom katekesförhör förekom innanläsning för de äldre. De var inte så förfarna i det som de yngre, som hade bättre färdigheter på området. I (acc. 2041) Bosjökloster fick de gamle mest läsa innantill. Det kunde vara svårt nog med den tidens skolunderbyggnad. "Vid förhöret på Katekesen blev man framkallad till prästen. Åtminstone de äldre fick även läsa innantill ur Bibeln." I (acc. 2539) Nosaby förekom innanläsning blott för de äldre, som fick läsa något kapitel ur Bibeln.

Uppteckningarna pekar på något väsentligt, nämligen att läskunnigheten inte spreds så snabbt och allmänt efter 1842. Sagesmannen från Bosjökloster pekar själv på den svaga punkten, den bristfälliga skolunderbyggnaden. Husförhöret behövde inte inskränkas till att vara kontroll. Det kunde även bli undervisningstillfälle. Katekesen var inte samma problem, eftersom den ofta traderades muntligt. Ingenstans finns heller belagt, att katekesförhöret skulle vara det centrala vid förhör av de äldre. Innanläsningen var vanlig under regressionen (s. 83). De äldre som särskild förhörsgrupp har naturligtvis långt ifrån burit upp den omfattande verksamheten. Snarare har deras antal varit i ständigt dalande. Däremot har bruket med att alla deltagare förhördes på lika fot förekommit förhållandevis länge. Men siffrorna talar sitt tydliga språk. Katekesförhöret stod starkare än innanläsningen under regressionen (s. 87). Men så länge de äldre var med i större omfattning, var innanläsningens plats i husförhöret säkrad.

Avslutningsvis skall beröras inte en grupp utan ett förhållande, nämligen det, att vem som helst fick svara. Det finns 28 belägg för det (11/25

/81 p. 314ff.). Systemet med att vem som helst fick svara gick i Växjö stift under benämningen slutförhör eller det allmänna förhöret.⁴⁶ Men där byggde det på att man dessförinnan förhört barn och ungdom. Ingenting pekar på att det skulle haft någon motsvarighet i Lunds stift. Att vem som helst fick svara får i stället ses som ett rent regressionsförhållande. Prästen har slängt ut frågor i förhoppning om att någon kunnat och velat svara. Det har inte föregåtts av förhör av någon viss grupp.

I (acc. 4477) Husie räckte den som kunde upp handen. I (acc. 4579) Fosie gick prästen fram och tillbaka i gången och frågade ur katekesen. De flesta kunde svara, men det var inte tvunget att man gjorde det. En fråga ställde prästen i S. Sandby (acc. 5514) inte direkt till någon utan vem som ville fick svara. I (acc. 4582) N. Vram med samma system tillägger sagesmannen, att det inte var så strängt. I den lilla reflektionen ligger faktiskt ett konstaterande av att prästens och kyrkans situation blivit mycket förändrad på kort tid, från krav och fordran till förhoppning och vädjan. I (acc. 4782) Mjällby var det för det mesta katekesfrågor det handlade om, men i (acc. 4981) Frillestad läste prästen ur Bibeln och förklarade det lästa. Sedan frågade han på detta och vem som helst fick svara. Förfarandet är närmast att kalla för bibelförklaring med inströdda frågor, eh inte ovanlig övergångsform.

Dessa belägg påvisar den mycket friare stämning, som ett husförhör under regressionens sista fas kunde ha. Men inte heller det kunde hålla det vid liv. Initiativet låg inte längre hos prästen utan hos församlingen, och den ville i det långa loppet inte alls bli förhörd. Och därför uteblev den till sist, när ingen kunde tvinga den att komma. Vad som dessutom bör noteras är, att med ett system som detta var en ordnad betygssättning omöjlig. Dels fanns det ingen möjlighet till jämförelse och därmed till rättvisa, dels var det nog inte många som svarade, om de visste att svaret skulle betygsättas.

4. Förberedelse och skam

Det finns 34 belägg för att förberedelser förekom (11/25/81 p. 48ff.) och 37 för att dessa dessutom var grundliga (11/25/81 p. 54ff.). Vad som kommer fram av dessa sammanlagt 71 belägg skall relateras till uppgiften om att okunnighet var skamlig, för vilket det finns 27 belägg (11/25/81 p. 59ff.) för att söka utröna, om det finns något samband.

Slås den kontraktssvisa redovisningen ihop för kodningen av förberedelser och grundliga sådana visar sig, att V. Göinge kommer högst med 8 belägg följt av Luggude med 7 och Oxie med 6. Om beläggen från Oxie är att säga,

att det inte bara här utan i de flesta kodningssammanhang i mycket hög grad kommer från ett enda pastorat, Tygelsjö och V. Klagstorp. Skulle man tänka bort detta enda pastorat, som hela tiden ger Oxie så höga värden, skulle det på ett helt annat sätt ansluta sig till den allmänna bilden i området. Strax efter Oxie kommer Ö. Göinge med 5. Därefter är det en jämnt fallande skala ner till Ljunits och Herrestad, Harjager och Östra kontraktet, som har vardera ett belägg. För någon form av förberedelse saknas belägg från Rönnebergs, Albo och Jerrestad och Listers och Bräkne.

Resultatet visar klara likheter med vad som kom fram rörande katekesförhöret. I båda fallen ligger Luggude och V. Göinge högst. För katekesförhöret ligger Ljunits och Herrestad och Albo och Järrestad lägst. Det sistnämnda kontraktet saknar belägg för förhör och det förstnämnda har bara ett enda. Detta samband räcker för att visa, att där man i stor omfattning bedrev katekesförhör, förberedde man sig också för dem. Slutsatsen är knappast överraskande, även om det är en fördel att kunna belägga sambandet. Mera komplicerat blir det, när man skall se på innanläsningen. Där toppar Medelstad följt av Frosta och därefter Oxie, Luggude och V. Göinge på lika fot (s. 83). Det stämmer inte omedelbart med förberedelsernas gruppering. Medelstad har mycket måttliga 3, Frosta 4 och Oxie 6, Luggude och V. Göinge som nämnts 7 resp. 8. Ordningen verkar vara upp- och nervänd. Ju färre belägg för innanläsning, desto fler för förberedelse. Någon parallell till katekesförhöret kan sålunda inte dras. Förhållandet får ändå sin förklaring. Det visar sig nämligen vid genomgången av uppteckningarna, att det i de allra flesta fall rör sig om att förbereda katekesen. Bara någon enstaka gång framgår det, att man också förbereder innanläsningen. Så heter det från (acc. 1664) Örkened, att man vid beskedet om kommande husförhör fick brått att läsa katekesen och stycken ur NT och en "grund", som man använt under lästiden.

Vid inget tillfälle har innanläsningen varit ensamt förberedelsemoment. Förberedelserna är alltså i hög grad knutna till katekesförhöret. Detta hade fler belägg än innanläsningen under regressionen. Men olikheten är inte så stor, att den förklarar den stora skillnaden i förberedelser. I stället får man tänka sig, att medan katekesförhöret förbereddes, blev innanläsningen i takt med den ökande läskunnigheten och utvalda förhörsgupper alltmer rutinbetonad, d.v.s. det var en färdighet man behärskade utan särskilda förberedelser. Liksom vad beträffar katekesförhöret ligger Ljunits och Herrestad i botten vad beträffar innanläsningen. För förberedelser finns bara ett belägg. Albo och Järrestad saknade helt belägg. Ingelstad hade fyra, en måttlig siffra.

Innan inställningen till okunnighet tas upp, skall några exempel belysa, hur man förberedde sig. "Man fick allt lära sig katekesen och vad man läst under konfirmationstiden.", heter det från (acc. 1917) Hardeberga. Hänvisningen till konfirmation och lästid har mött flera gånger tidigare. På det sättet blev konfirmationen ett uttryck för omfattningen och kravet vid husförhör, som på ett sätt blev en slags upprepad konfirmation. Till en del kan den hänvisningen hjälpa till att förklara innanläsningens något svagare ställning vid jämförelse med katekesförhöret. Det senare hörde med vid konfirmationen men inte det förra.

I (acc. 38) Kõnga läst man på en vecka före som till examen. I (acc. 400) Oderljunga hade tjänarna betingat sig rätt till en förmiddag fritt för att läsa på. I (acc. 456) Nosaby minns en kvinna, att när hon var liten, kunde husets drängar, en del i 30-årsåldern, sitta runt ett bord och läsa katekesen och farfadern hjälpte dem. I (acc. 653) V. Klagstorp läste alla noga på, och tjänstefolket brukade bli förhört av husmodern. Förhållandet att tjänarna fick ledigt för att läsa får inte missförstås och tolkas som om de vore de enda, som blev förhörda. Det var de som visats inte, men däremot var de en grupp, som fick utbe sig ledighet för att ha tid att studera. Den rätten kunde husbondefolket bevilja sig själv. Systemet med att husbondefolket förhörde tjänarna kan ses som ett utslag av allmän hjälpsamhet men bör nog snarare tolkas som en yttring av den gamla tanken, att husbonden hade ansvar för sitt folk även i dessa frågor. Om tjänstefolket inte kunde, var det inte endast deras eget fel utan även husbondens, som försummat sina plikter. Trots att hustavlan tagits bort ur katekes och psalmbok levde dess ideologi kvar länge på många sätt.

I Ingelstads kontrakt tycks rädslan ha varit förhärskande. I (acc. 2467) Benestad var man alltid väl förberedd, men folk var rädda. Hos en del hade rädslan stegrats till en "rent panisk förskräckelse!" Från (acc. 4155) Spjutstorp uppger sagesmannen, som varit med på ett husförhör, att han var så rädd, att han "läste igenom hela katekesen. Ibland fick prästen sina frågor så illa besvarade, att det bara blev skoj av det." Katekeskunskaperna har inte alltid varit så 100%-iga. I min ungdom var husförhören frivilliga och ägde rum i skolan, uppges från (acc. 4246) Svensköp. De äldre arbetade mycket med sina "läxor" för att kunna svara riktigt. Hela katekesen skulle kunnas utantill, och man läste alltid Svebilii katekes före husförhöret. En annan uppteckning från (acc. 4245) Svenstorp berör en väsentlig sak. Det heter, att kyrkoherde Brorström var en gemytlig man, medan däremot dennes företrädare pastor Holm var "rysligt sträng" och att det var hans skuld, att folk inte gick allmänt till husförhör. Liksom fle-

ra gånger tidigare belyses de psykologiska faktorernas stora betydelse.

Skam och skamlighet kan som moraliskt omdöme dels avse halten av en viss gärning, dels sättet att bemöta den, som begått handlingen i fråga. Det är den senare betydelsen, som avses här. Eftersom skam har med moral att göra sammanhänger graden av skam direkt med graden av moraliskt ogillande. I bondesamhället var det skamligt att föda barn utom äktenskapet⁴⁷ men också att vara okunnig på husförhöret. Men gradskillanden i synen på skammen i de båda fallen torde vara uppenbar. Likheten består i att man med hjälp av olika åtgärder ville återföra "den felande i konformitet med normerna".⁴⁸ Förutom varningar och förmaningar kunde för husförhörets del även tillgripas enskilt förhör och nattvardsavstängning (s. 94). När konformiteten inte längre är för handen förändras också synen på okunnigheten som skamlig. Straff och sanktioner inte bara gjorde något. De sade även något om det samhälle, vari de verkade. De symboliserade dess struktur.⁴⁹ Förändras den, förändras också synen på skam och straff.

De psykologiska och moraliska faktorernas betydelse bör beaktas när det gäller att se på uppfattningen, att okunnighet var skamlig. Det anmärkningsvärda är, att förberedelsen och okunnigheten som skamlig tycks stå i ett omvänt förhållande till varandra. Så har V. Göinge, som låg högst med förberedelser, inget enda belägg för att okunnighet var skamlig. Och Luggude har endast ett. Den förhållandevis starkaste uppfattningen om okunnigheten som skamlig återfinns i Ö. Göinge med fem belägg för förberedelser mot fyra för okunnighet. Men anmärkningsvärd är skillnaden i toppen. Det faller sig naturligt att söka förklaringen i psykologiska termer. De noggranna förberedelserna har motiverats av en positiv attityd till husförhöret. Bevekelsegrunden för förberedelser har inte varit rädslan att få sin ev. okunnighet uppfattad som skamlig. Att få människor att förbereda sig i en tid, när åtminstone de facto frivilligheten rådde, tyder knappast på motvilja och avståndstagande. Naturligtvis måste i detta resonemang betydelsen av social homogenitet och därav följande social kontroll beaktas, men det finns egentligen ingenting, som kan förklara, att den skulle ha varit större i V. Göinge och Luggude än på många andra håll. Ekonomiskt verkar olikheten mellan de båda kontraktet slående. V. Göinge representerar en typisk småbrukarbygd, medan lantbruket i Luggude ofta är av helt annat format. Möjligen kan det bero på att båda hör till väckelsebygden, men mot det talar väckelsens ogillande av katekesen, som var det väsentligaste vid husförhöret. Resonemanget kan kanske ändå ha fog för sig, om man delar upp det stegvis. Det är rimligt att tänka sig att väckelsen för att nå framgång måste anknyta till en kristen referensram av något

slag, i de allra flesta fall en sådan, som kyrkan försett människor med. Väckelsen var ett erbjudande till den enskilde om ett "bättre" kristet liv än hon hittills haft. I Lunds stift anslöt sig förhållandevis få till väckelsen, dock proportionellt sett fler i dess norra del än i dess södra. Kanske är det därför inte alldeles fel att i norr räkna med ett allmänt sett större intresse för kunskap om kristna ting, som också fått utslag i förberedelser till husförhöret.

I inte mindre än åtta kontrakt saknas belägg för att okunnighet var skamlig.⁵⁰ I (acc. 2382) Lockarp var det så att om man inte kunde svara, fick man "stå där med skammen". "Katekesen skulle kunnas, annars fick man skam!" sägs från (acc. 1833) Lomma. I (acc. 4424) Viken var det en väldig skam för unga människor att inte kunna. Idylliskt klingar beskedet från (acc. 97) Loshult. Även där gällde det att komma igenom med hedern i behåll. I god tid började man läsa katekesen, stycke för stycke. På kvällarna på senhösten höll modern förhör vid spinnrocken med tanke på det kommande förhöret. Även kyrkliga förtroendeuppdrag kunde ha sina konsekvenser. Det heter från (acc. 5299) Gustav Adolf: "Däremot minns jag, att vi alltid fick ledigt dagen innan husförhöret, när jag efter konfirmationen var hos min farbror och tjänade. Det var meningen, att vi då skulle läsa på, så att farbror slapp skämmas för oss vid husförhöret. Han var nämligen kyrkvärd."

Avslutningsvis kan vad som kommit fram i detta avsnitt jämföras med vad som gäller för bibelförklaringen (s.138ff), som blev husförhörets fortsättning i den mån det blev någon sådan alls. Ser man på de kontrakt, som saknar belägg för bibelförklaring som fortsättning eller övergång. och samtidigt på dem, som saknar belägg för att okunnighet var skamlig, ser man att belägg i båda fallen saknas för Vemmenhög, Harjager, N. Åsbo och Östra kontraktet. Med undantag för Harjager, där husförhöret upphörde under perioden 1900-10, upphörde husförhören i dessa kontrakt redan på 1890-talet. De har dessutom tämligen få belägg för förberedelser, Harjager och Östra kontraktet ett var och de övriga två var. I kontrakt med dålig förberedelse och utan någon negativ värdering av okunnigheten finns i allmänhet heller inte förutsättningarna för att bedriva husförhör, den nödvändiga positiva attityden är av olika skäl inte för handen. Man "drar inte ut på" husförhöret i tiden, innan det ev. ersätts med bibelförklaringen, utan man låter husförhöret upphöra på ett jämförelsevis tidigt stadium.

Kapitel VI. Husförhör - bibelförklaring

Det ligger i sakens natur, att gränsdragningen mellan husförhör och bibelförklaring inte kan göras exakt, men med sagesmännens hjälp bör vi kunna belysa processen i stora drag. Tidigare har berörts att bibelförklaringen blev en fortsättning av husförhöret eller fungerade som en övergångsform.¹ En anledning till omöjligheten att dra skarpa gränser är den varierande terminologin bland sagesmännen. Därför måste man i det följande se mera på det egentliga innehållet och mindre på benämningarna.

Det finns 37 belägg (11/25/81 p. 40ff.), som uppger bibelförklaringen som fortsättning på eller övergångsform till husförhöret. Till det skall läggas de 13 (11/25/81 p. 45ff.), som säger, att husförhöret egentligen var bibelförklaring. När man ser på den första gruppen gäller det alltså att försöka ringa in förändringsprocessen och se, om den kan vara till någon nytta vid gränsdragningen. Innan man gör det, måste man med tanke på det ganska låga antalet belägg, totalt 50, konstatera, att det knappast var regel, att husförhöret omedelbart övergick till att bli bibelförklaring. I så fall borde antalet belägg varit större.²

Biskop Billing skriver i sin ämbetsberättelse till prästmötet 1900 (s. 4): "Då nu i de flesta pastorat dubbla högmässor hålles och följaktligen bibelförklaringarna i allmänhet måste förläggas till vardagar, så röner också dessa ej sällan tämligen ringa deltagande." År 1906 skriver han (s. 5): "Enligt de avgivna ämbetsberättelserna hålls bibelförklaringar i de allra flesta pastorat. Undantagen bör bli allt färre."

Det är värt att notera ordningen med dubbla högmässor som förklaring till det sjunkande deltagandet. Då bibelförklaringen ägt rum i omedelbar anknytning till högmässan, har naturligtvis församlingen deltagit i den, vilket onekligen givit fler deltagare än separata bibelförklaringar. Parallellen till husförhöret är tydlig. Det är riktigt, att det omkring 1906 blev ett intensifierat intresse för bibelförklaringar från församlingsbornas sida. Det förhållandet satt i relation till regressionens slutdecennium i de olika kontrakten visar, att bibelförklaringen inte kan sägas generellt omedelbart ha avlöst husförhöret. Intresset för bibelförklaringarna kunde hålla i sig mycket olika. I t.ex. (acc. 1429) S. Mellby var det slut just 1906. Från (acc. 5288) Flädie visas dels hur förhören fanns till 1895, dels hur den nye kyrkoherden, som tillträdde 1903, i stället höll bibelbetraktelser. Här finns ingen kontinuitet utan en nyansats, knuten till prästbyte. I (acc. 649) Vanstad höll den nytillträdde kyrkoherden husförhör 1894, men därefter enbart bibelförklaringar, som ägde rum ända till 1920.

Övergången från husförhör till bibelförklaringen kan knappast kallas undantag. Proportionerna visar i stora drag, att kyrkans undervisningsformer med undantag för konfirmationen fick allt svårare att hävda sig. Går man noggrant igenom de 37 beläggen och försöker strukturera dem, blir resultatet två jämnstora grupper. I den ena är övergången ett etablerat faktum,³ i den andra förekommer förutom bibelförklaringen någon form av förhör (innanläsning och/eller katekesförhör).⁴ Endast ett exempel finns på att husförhör och bibelförklaring var två olika förhörstillfällen. Belägget kommer från (acc. 4212) Billinge (gäller eg. Ottarp, varifrån sagesmannen flyttade 1915). Prästen gick omkring i gårdarna och höll katekesförhör. Att det rör sig om husförhör är otvetydigt. Dessutom höll han bibelförhör i kyrkan eller prästgården.

Jämför man åldersfördelningen mellan grupperna finns inga noterbara skillnader på ett undantag när. Det gäller fem uppteckningar i gruppen med både förhör och bibelförklaring, där sagesmännen är markant äldre än de övriga. Det gäller (acc. 2945 f. 1858) Torrlösa, det ovannämnda från Billinge (f. 1863), (acc. 2809 f. 1864) Mörarp, (acc. 4810 f. 1868) Bårslöv och (acc. 431 f. 1864) N. Åkarp. Innehållsmässigt skiljer de sig däremot inte från de övriga. Anledningen till att de uppmärksammas särskilt här är, att det inte verkar alldeles orimligt, att det är ett äldre skikt av bibelförklaringar, som visar sig. Med det avses då de bibelförklaringar, som prästerna förklarade sig villiga att hålla vid förfrågan av biskop Thomander vid prästmötet 1858.⁵ Om det stämmer, har de bibelförklaringar, som då initierades, kommit att sammansmälta med husförhören, åtminstone vid vissa tillfällen. M.a.o. en förändring mycket snarlik den, som visat sig för kommunionförhörets del. Ytterligare ett incitament för denna förändring är förhållandet, att förhör och bibelförklaring förekommer tillsammans. Det är osannolikt, att det till ett redan befintligt förhör, i synnerhet ett katekesförhör, som var kritikens och motviljans huvudsakliga föremål, lagts en bibelförklaring, när man betänker, att syftet var att dämpa kritiken och få församlingsborna att delta. I vilket fall som helst är det lättare att räkna gruppen med övergång till nyansatserna inom bibelförklaringens område. Det är nyansatsen, som är viktig att markera i detta sammanhang. När bibelförklaringarna dyker upp under regressionsperioden, rör det sig inte om något egentligen nytt, endast om en nyansats. Det gör, att gränsdragningen blir en i det närmaste omöjlig uppgift.

Jämfört med husförhöret utgör bibelförklaringen en försvagning av en konfessionellt uppfattad kristendom. Om det har stiftsledningen helt säkert

varit medveten, även om det inte går att finna ett direkt uttalande i saken. Kanske har man ställt förhoppningar till konfirmationsundervisningen om att den skulle ge mera renodlade evangelisk-lutherska kristendoms-kunskaper. Å andra sidan kommer man inte ifrån, att det helt säkert ofta var de dåliga katekeskunskaperna vid husförhören, som föranledde prästerna att alltmera börja kommentera och förklara, ett förhållningssätt som närmast obemärkt gled över i bibelförklaringen. Dessa ofta dåliga katekeskunskaper visar även, att det ofta kritiserade katekestragglandet i skolorna var på upphållningen. Som berörts ville man också från skolhåll komma bort från konfessionella särmeningar. Och tidsandans uppfattning om kristendomen betonade känsla och inlevelse, inte faktakunskaper enl. katekesens uppställning. Detta förklarar till en del den popularitet bibelförklaringen åtnjöt till en tid. Samma förändring har tidigare dokumenterats på ett annat sätt, nämligen Bibelns starka övertag över katekesen som läsebok under regressionen (s.85f).

De 37 beläggens kontraktsvisa fördelning är tämligen jämn med en viss topp för Medelstad. Mera ger då en jämförelse med de kontrakt, som saknar belägg över huvud taget. Det är Skytt, Bara, Vemmenhög, Ljunits och Herrestad, Harjager, N. och S. Åsbo, Villands, Gärds och Östra kontraktet. I sex av dem upphör husförhöret redan på 1890-talet (Skytt, Bara, Vemmenhög, N. Åsbo, Villands och Östra kontraktet). I kontrakt representerade med belägg är det endast i Onsjö och Bjäre husförhöret upphör under samma period. Med N. Åsbo som förbindelse utgör de tre en kil ner i ett område med en i övrigt senare regression. Anledningen till det är svår att veta, och sannolikt beror det på flera samverkande orsaker. En av dem kan möjligen vara, att det rör sig om ett ekonomiskt mellanområde mellan de allmänt sett fattigare skogsbygderna och västra Skånes rika lantbruksdistrikt, kontrakten längs Öresund. Denna inklämdhet mellan två så olika områden kan ha framkallat en önskan om att markera sin självständighet, d.v.s. rikedom. Och under regressionen skedde det, som det visats, genom att man uteblev från husförhöret samtidigt som man knappast hade tjänstefolk i större omfattning att kommandera i sitt ställe. Det var nämligen vad de verkligt väl-situerade i sydvästra Skåne kunde göra, och det är en avgörande skillnad. Ville människor inte delta i husförhör för att markera sin sociala position, sin uppfattning att vara höjda över kyrkliga påbud, låg det en latent negativism i luften, fanns det heller knappast några förutsättningar att få igång bibelförklaringar i stället för husförhör. Att delta skulle vara att radera den självständighet man slog vakt om. Hur det än må förhålla sig med detta resonemang, kan man efter en jämförelse mellan

kontrakt med belägg resp. utan slå fast, att i den förra gruppen klarade sig husförhöret i allmänhet längre, även om Oxie visar att det inte nödvändigtvis måste vara så. Det är inget anmärkningsvärt, eftersom uppteckningarna visar, att det i flertalet fall funnits ett fungerande husförhört att anknyta till och successivt låta övergå till bibelförklaringar. Dessa förutsättningar har inte funnits eller varit svaga i de kontrakt nämnda ovan, som saknar belägg. Bibelförklaringen har fått draghjälp av husförhöret i den bemärkelsen, att bibelförklaringen fått träda i husförhorets ställe. Problemet är fortfarande svårigheten att dra exakta gränser mellan dem. Det rör sig i de flesta fall om överlappning. Någon exakt definition av bibelförklaring går heller inte att få fram. Läs-kunnighetsprov, katekesförhör och förändret av husförhörs-längder hörde till husförhöret. Fr.a. de båda förstas ersättning med prästens utläggning i form av bibelförklaring är en markant skillnad, och som det visats hade förändret av längderna på vissa håll bortfallit dessförinnan. Men denna övergångsprocess har tagit sig många former. Ofta har det varit så att någon eller några och ibland prästen själv har läst ur Bibeln, och därpå har det förklarats av prästen, som ibland slängde ut ströfrågor. Det är det sistnämnda, som mer än något annat markerar övergången. Om det under husförhörets tid varit bruk att alla, åtminstone i en viss grupp, skulle förhöras, blev det under glidningen mot bibelförklaringen mer och mer slumpmässighet genom karaktären av ströfrågor samtidigt som frivilligheten både i krav på svar och deltagande över huvud starkt markerades.

Att kontraktet utan belägg stod svagt över huvud taget, kan man finna genom att se på värdena för dels allmänt deltagande, dels för de nykonfirmerades deltagande. Vad det förstnämnda beträffar uppvisar dessa kontrakt medelmåttiga eller låga siffror, och när det gäller de nykonfirmerade saknar Skytt, Bara och Östra kontraktet belägg, medan de övriga sju har tämligen låga värden. Man kan således säga, att där den kyrkliga förhörstraditionen var svag, fanns det heller inte några särskilda förutsättningar för bibelförklaringar. Därför skall heller inte bibelförklaringens betydelse som ersättning för och i viss mån räddning av husförhöret över-skattas.

Någon gränsdragning i tiden mellan husförhör och bibelförklaring går det till följd av materialets beskaffenhet och den terminologiska oklarheten inte att göra. Vad som däremot kan påvisas är en gränsdragning i rummet för bibelförklaringens spridning, som får sägas stå i klart beroende av husförhörets allmänna ställning i området. Kontrakt utan belägg blir m.a.o. i stort sett områden utan bibelförklaringar. Formen förändras

men kontinuiteten måste finnas för att förändringen skall komma till stånd. Annars blir det som det visat sig avbrott och upphörande.

De 13 beläggen, som säger, att husförhöret egentligen var en bibelförklaring är så få och spridda, att de knappast hjälper till att öka klarheten i gränsdragningen. Snarare får man se dem som ett komplement till det sagda och låta några av uppteckningarna belysa förändringarna. Ordet egentligen är ett uttryck för en bedömning från sagesmannens sida. Därför skall man inte förvånas över ett och annat belägg från kontrakt, som saknade sådant för fortsättning eller övergång. Så heter det från (acc. 2516) Remmarlöv, att det var mer bibelförklaring än förhör. I (acc. 4188) Äsp-hult var det knappast något förhör alls utan mest en gammal kvinna, som pratade. Sagesmannens slutsats blir: "Det var alltså närmast en sorts bibelförklaring." I (acc. 5577) Hörja uppger en sagesman f. 1873, att han själv aldrig varit med om husförhör men om bibelförklaring i skolan. Men eftersom det inte var obligatoriskt dog också den ut så småningom. Det är anmärkningsvärt med en så pass gammal sagesman, som ger en sådan uppgift. Ytterligare två belägg kommer från Hörja, och de kan hjälpa till att "ge kött på benen". Den ena (acc. 5579) uppger, att prästen läste och förklarade sedan det lästa i gott och väl en halv timme. Han slängde ut ströfrågor för att se efter, att deltagarna inte sov. Den andre (acc. 5578) uppger detsamma om än utan detaljer och säger, att ströfrågor gavs för kontrollens skull. Men om den förres uppgift stämmer, har det knappast varit inför en andäktigt lyssnande skara prästen har haft att förklara bibeltexterna. Även i (acc. 3951) Ö. Sallerup gav prästen ibland frågor för att se, om församlingen var med och förstod. I (acc. 4451) S. Åby förekom enl. en sagesman f. 1893 inte husförhör, däremot bibelförklaringar i skolsalen med "försök" till samtal. Det är inte utan att biskop Flensburgs skrivsätt från år 1870 gör sig påmint. Ströfrågorna och "samtalen" visar, att nya pedagogiska strömningar faktiskt fått vissa nedslag i kyrkan. Vissa präster försökte undervisa intresseväckande och att anpassa undervisningen till församlingens förutsättningar. Till det är ströfrågorna en hjälp. I (acc. 4460) Farhult hade frågorna t.o.m. blivit retoriska. Prästen svarade själv på dem.⁶ Men som bekant försvann i många fall frågorna helt och hållet. Det är lättare för vår tid med dess överblick än för de 13, som på egen hand fått bestämma sig för om de varit med om husförhör eller bibelförklaring. Det är tydligt, att just frånvaron av frågor är det, som ibland fått dem att tveka.

Kapitel VII. Lokalen

Något lagtekniskt sett rätt eller fel rörande lokal finns inte under regressions-skedet. Däremot kan man säga, att en flerhundraårig praxis pekar på hemmen, gårdarna. Att det är rätta platsen tvekar biskop Flensburg inte om, då han 1870 skriver, "att där husförhören blivit förlagda till kyrkan eller skolhuset, det borde vara av största vikt, att de återföras till sin rätta plats - hemmet". Yttrandet visar dels att man börjat hålla husförhör i kyrkor och skolor, dels att det är något negativt för husförhören. En likartad bedömning gör Hilding Pleijel, när han skriver: "Kritiken mot husförhören växte och deltagandet minskades alltmera ju längre tiden led. Detta blev i synnerhet fallet, när husförhören flyttades från hemmen till skolsalen eller till sockenkyrkan."² Det är tydligt, att bägge bedömde flyttningen från hemmen som ödesdiger för husförhören. Med det som fond skall vi gå till uppteckningarna och se på flyttningarna, deras omfattning, vilka byggnader det gäller och försöka utröna orsakerna till flyttningen och om möjligt sätta in detta i ett större perspektiv. Kodningen rörande lokal har gjorts utförlig för att olika flyttningar skall framgå.³

För fullständighetens skull skall ett par mindre vanliga lokaltyper behandlas. Först gäller det kommunalrummet eller kommunalsalen, som den ibland kallas. Det finns 18 belägg (11/25/81 p. 132ff.) för att den kom till användning. Det är m.a.o. ett ganska ovanligt ställe att hålla till på, men där det skedde verkar det inte ha varit knutet till regressionsprocessen. Normalt har kommunalrummet varit inrymt i skolan.⁴ Men ibland har det varit en fristående byggnad kallad kommunalhus eller kommunalstuga.⁵ Från (acc. 1424) S:t Olof heter det: "På Österlings tid hölls husförhör i kommunalrummet."⁶ Han utnämndes 1883 till komminister, sagesmannen är född 1865 och vill kanske med sitt yttrande markera en flyttning, men det är inte säkert. Ännu ovissare är varifrån flyttningen i så fall skulle ha ägt rum. Klart besked på den punkten lämnar ingen. Spridningen är inte sådan, att man kan peka ut en viss trakt eller vissa kon-trakt.

Under rubriken Annan lokal har samlats 24 belägg (11/25/81 p. 136ff.). Till den rubriken har hänförts lokaler, som inte gått att ta in under någon annan rubrik men som kommit till regelbunden användning och därför utgör en liten del av regressionstidens förhållande. Pastorsexpeditionen var sällsynt som lokal, men i (acc. 3649) Malmö Caroli kunde det förekomma. På en och annan plats kunde det hända, att man höll till i prästgården. Uppteckningarna betonar då frivilligheten och den goda stämningen. Det

heter t.ex. från (acc. 4211) Fulltofta, att det var roligt att visa, vad man kunde. Därifrån sägs även, att det var på kyrkoherde Cruces tid man höll till i prästgården.⁷ Denne utnämndes 1878, vilket låter ana, att man tidigare hållit till någon annan stans. Prästgården som husförhørslokal får nog sägas vara ett regressionsfenomen om än inte så spritt. Sockenstugan låg nära till hands och ibland kom den också till användning.⁸ Uppteckningen från (acc. 4584) Skabersjö upplyser om att tidigare höll man till i gårdarna. Tidpunkten för bytet är både där och på andra håll omöjlig att bestämma, men rimligt att tänka sig är att sockenstugorna kommit till användning i den takt de byggdes.

Vissa lokaler är svåra att definiera närmare. Från (acc. 4320) Hyby heter det, att många samlades i en sal och från (acc. 1818) Kyrkheddinge, att man samlades i samma sal, som konfirmationen ägt rum i. I (acc. 2529) Ö. Strö höll man till i konfirmandsalen. I (acc. 2666) Hjärnarp användes ett särskilt gammalt hus bredvid kyrkan. Om det avser sockenstugan eller ej går inte att avgöra. En sagesman från (acc. 3245) Simlinge kommer med en ovanlig typ av uppgift genom att ange Vemmenhögsgården.⁹ Från (acc. 561) Augerum talas om kommunalhemmet. Om det skall ses som en variant av kommunalhuset är ovisst.

Det torde utan vidare kunna sägas, att hemmet, gården, var husförhörets klassiska plats utan att man för den skull kan hävda, att hemmet alltid och överallt kom till användning. För hem finns 261 belägg (11/25/81 p. 110ff.). Det kan jämföras med 223 för skola (11/25/81 p. 119ff.). Till det bör rätteligen läggas de 72 beläggen för flyttningen hem - skola (11/25/81 p. 141ff.), eftersom skolan i båda fallen är lokalen, som används vid de sista husförhören. Det gör sammanlagt 295. Kyrka har endast 60 (11/25/81 p. 128ff.) och 21 för flyttningen hem - kyrka (11/25/81 p. 145ff.), alltså sammanlagt 81. Till det kommer så 75 belägg för andra former av ändringar (11/25/81 p. 148ff.)¹⁰ liksom de tidigare behandlade 24 beläggen för annan lokal. De 75 är så blandade, att man inte entydigt kan ange någon "slutlokal". Däremot är materialet sådant, att man för praktiskt bruk kan säga, att knappt två av tre husförhör under regressionen hölls i någon annan lokal än hemmet. Det gör det knappast befogat att säga, att hemmen övergavs under denna period, även om trenden bort ifrån hemmen till andra lokaler är tydlig nog. Å andra sidan skall man komma ihåg, att två lokaltyper används i långt högre grad än några andra, nämligen hem och skola. Dessa är inbördes ganska likvärdiga. Skola väger t.o.m. något tyngre, om man inkluderar flyttningarna. Sannolikt ger det en ganska rättvisande bild av att det främst är till skolan vandringen

från hemmen gått.

Kyrkan har inte varit något konkurrenskraftigt alternativ med sina totalt 81 belägg. Det kan kanske först verka något förvånande, när man betänker, att regressionen också var en tid med betydande kyrkobyggnation och om- och tillbyggnader av kyrkor. En möjlig förklaring skulle kunna vara, att flyttningen till skola resp. kyrka inte varit samtidig utan att flyttningen till kyrka skulle ha ägt rum senare och därför givit färre nedslag i uppteckningarna. En jämförelse mellan sagesmännens åldersfördelning procentuellt sett visar inga skillnader, som är så markanta, att de kan tas som inteckning för någon tidsskillnad. I stället får man på goda grunder räkna med att övergången till skola resp. kyrka skett ungefär samtidigt.

I detta sammanhang infinner sig en mängd frågor: Varför flyttade man eller varför lät man bli att flytta? Vad eller vem avgjorde det och vad berodde det på om man flyttade till skolan eller kyrkan? Något orsakssammanhang bör finnas, eftersom det är ytterst osannolikt, att man utan anledning börjat flytta i hela sittfeten.

Man kan börja med att se på vad flyttningen till kyrka och vad kyrkobyggnationen betytt. Uppgifterna om ny-, om- och tillbyggnader är hämtade ur en stiftsmatrikel från 1955.¹¹ Om- och tillbyggnad har oftast inneburit, att korsarmar och ev. mer tillbyggts, vilket givit kyrkan nytt utseende och fr.a. ökat antalet platser.¹² För att kunna jämföra byggnationens omfattning i de olika kontrakten har ant. kyrkor dividerats med ant. socknar i kontraktet. På så vis får man fram hur mycket av byggnationen, som faller på varje socken. För att verkligen försöka begränsa sig till regressionen har gränsen satts mellan 1860 och det decennium kontraktets sista hushör är belagt (bil. 5). Resultatet låter sig bäst presenteras i tabellform, en för nybyggnation och en för total byggnation. En jämförelse tabellerna emellan ger en möjlighet att få en uppfattning av ny- resp. ombyggnad.¹³ I vissa fall, t.ex. Onsjö, sammanfaller nybyggnationen med den totala byggnationen, och i det stora hela är det inga väsentliga förskjutningar mellan tabellerna. Dels av det skälet, dels därför att om- och tillbyggnaderna i allmänhet var så omfattande används endast tabellen total byggnation. Tabellens resultat kan enkelt uttryckas så att i varannan församling i Ingelstad, Harjager och Vemmenhög byggdes eller ombyggdes en kyrka. I S. Åsbo var det ännu lite mer byggnadsverksamhet. Men sedan kan vi följa en sjunkande skala ner till Ö. Göinge, Bara, Torna, Luggude, Villands och Bjäre, där detsamma kan sägas om i stort sett var femte församling.

Det gäller nu att försöka se om denna åtminstone på sina håll omfattande byggnadsverksamhet har något samband med att husförhör hölls i kyrkorna, d.v.s. om en ny- eller ombyggd kyrka var incitament till flyttning. De totalt 81 beläggen, som utpekar kyrka, är ojämnt fördelade. Oxie toppar klart med 20 (14+6)¹⁴, därefter kommer Torna med 11 (9+2), Lugggude med sex och N. Åsbo med fem. På dessa fyra kontrakt samlar sig gott och väl hälften av beläggen. Med utgångspunkt i dem kan det vara på sin plats att försöka utröna, om det har något samband med byggnationen. Oxie kontrakt har som vanligt "onormalt" höga tal. I Tygelsjö fick man ny kyrka 1905. Flera sagesmän födda under 1880-talets senare hälft uppger kyrkan som lokal (acc. 3050, 3686, 4270 och 4535). En annan (acc. 3049) säger: "I äldre tid hölls husförhören på gårdarna, sedan i kyrkan, där socknens folk samlades gruppvis." Den äldste sagesmannen från (acc. 2386 f. 1860) Tygelsjö omnämner också flyttningen men anger dessutom ett skäl för den. Man fann det helt enkelt för "omständligt" att vara i gårdarna och flyttade därför till kyrkan. Man kan säga, att kyrkbygget ligger rätt i tiden, men ingen sagesman låter antyda något om dess avgörande betydelse. Den enda förklaring, som ges, är av utpräglat social natur. I V. Klagstorp, som fick sin kyrka 1885, tycks kyrkan ha varit den givna platsen (acc. 653, 3687, 3688 och 4273). Men sambandet låter sig mera anas än bevisas. I Hököpinge, där kyrkan stod färdig 1873, är sagesmannen för ung för att veta något om flyttningen (acc. 3536 f. 1888). Eskilstorps kyrka byggdes 1874, men när den togs i bruk för husförhör går inte att klarlägga, bara att sagesmannen född 1867 uppger, att man alltid höll till där (acc. 656), och det låter rimligt, om man sätter konfirmationen som gräns. Då har man i varje fall börjat använda kyrkan senast omkring 1881. Fosie kyrka fick korsarmar 1896. Det heter, att husförhören gick runt på gårdarna, men att Pihl brukade ha förhör i kyrkan (acc. 4579). Han utnämndes 1891 och verkar vara den, som tagit initiativ till flyttningen. Om den å andra sidan har samband med ombyggnaden är vanskeligare att veta. Lockarps kyrka ombyggdes 1896. Flyttningen från gårdar till kyrkan verkar de tre sagesmännen överens om (acc. 2382, 2943, och 3656). Tack vare att en av dessa (acc. 2943 f. 1874) svarat ganska utförligt, får man vissa ledtrådar. Han säger, att han inte var konfirmerad så länge husförhören hölls i hemmen. Det ger en gräns omkring 1888. Dessutom tillägger han, att det var prosten Löfvengren, som alltid höll förhören i hemmen men att de därefter moderniserades och förlades till kyrkan. Löfvengrens efterträdare var just Pihl. Alltså finns det här inget omedelbart samband mellan ombyggnaden och flyttningen. Kontraktets sista belägg (acc. 3541) V. Ingelstad har

inget samband med något kyrkobygge.

De nio uppteckningarna från Torna representerar sju församlingar. Endast i en av dem, Odarslöv (acc. 5238), är det fråga om byggnation, för där byggdes kyrkan om 1862.¹⁵ Här kan det knappast talas om något samband mellan byggnation och flyttning. I stället har äldre kyrkor tagits i bruk. Det intrycket förstärks av tabellen om total byggnation, där Torna hör till de minst byggande kontrakten. Anmärkningsvärt är det också, att ingen av de kyrkor, som byggdes under perioden V. Hoby 1886, Flädie 1888 och N. Nöbbelöv 1901 alls berörs.

Luggudes sex uppteckningar kommer från sex församlingar. Endast en av dem har sysslat med byggnation, Helsingborgs Gustav Adolf, som fick kyrka 1897. Men det är en smula speciellt, eftersom det rör sig om en nybildad församling.¹⁶ Inte heller här framträder något tydligt samband. Luggudes byggnadsaktivitet ligger på samma nivå som Tornas. Men det kan noteras, att Vålinge fick sin kyrka 1855 och Höganäs sin 1854, f.ö. inrymt i ett gammalt spinneri. Och över huvud taget förekom omedelbart före regressio- nen en ganska omfattande byggnadsverksamhet i kontraktet. Samma sak kan iakttas på flera andra håll, t.ex. i Albo och Järrestad, där Gladsax (acc. 2492) fick korsarmar 1857 ungefär samtidigt som Ö. Nöbbelöv (acc. 4718) fick det eller från Bjäre, där Förslövs kyrka (acc. 4263 och 5093) byggdes 1850 samtidigt som den i Grevie (acc. 4265) byggdes om grundligt. Vid alla dessa tillfällen har kyrkan kommit till användning men inte förrän långt senare.

N. Åsbos fem belägg representerar endast två församlingar, Örkelljunga och Rya.¹⁷ Rya fick sin kyrka 1875. Den äldste sagesmannen uppger (acc. 4681 f. 1868), att husförhör hölls i kyrkan under hans tid. Eftersom han bara var ungefär sju år, när kyrkan stod färdig, är det omöjligt att avgöra, om den omedelbart togs i bruk för husförhör. Utifrån vad som tidigare kunnat konstateras, kan det däremot hållas för mindre sannolikt.

Sammanfattningsvis måste man konstatera, att det knappast finns något samband omedelbart mellan byggnation och bruket av kyrka för husförhör. Inte förrän efter viss tid börjar kyrkorna tas i bruk för detta ändamål. Man har i allmänhet inte varit alltför trångbodd, där man dittills hållits, d.v.s. i hemmen. Andra faktorer har utlöst flyttningen. En bestickande tanke, som visserligen inte låter sig ledas i bevis men som ändå kan vara av värde är, att en anledning till flyttningen till kyrkan var att husförhöret som det visats inte så sällan kommit att överta kommunionförhörets funktion. Och kommunionförhörets plats var i kyrkan. M.a.o. har det inneburit, att man stannat kvar i kyrkan men upphört att samlas i gårdarna

samtidigt som en för församlingen mer eller mindre medveten sammansmältning ägt rum. Men man får nog tänka sig flera samverkande orsaker. Dessa kanske kommer i dagen, när det nu är dags att se på de andra lokalerna.

För att ge relief åt det främsta målet för flyttningen, skolan, kan det vara lämpligt att först behandla hemmen (11/25/81 p. 110ff.). De 261 beläggens åldermässiga fördelning visar klart, att även om hemmen som plats för husförhören volymmässigt gick tillbaka, pågick husförhören där minst lika länge som på andra håll. I den bemärkelsen behöll hemmen sin position. Liksom fallet var beträffande kyrka visar beläggen även här en viss koncentration på somliga kontrakt. Torna och Medelstad svarar för flest. 23 var, och 21 var har Luggude och V. Göinge. Ett medelmåttligt ant. har t.ex. Villands med 10 och lägst kommer Albo och Järrestad med tre. Koncentrerar man sig på tyngdpunkten, de fyra förstnämnda kontrakten, ser man, att kyrkobyggnationen i samtliga var tämligen låg. Det kan vara anledning att fråga sig, om man höll till i hemmen av den anledningen. Förmodandet får ytterligare styrka av det förhållandet, att i de kontrakt, där man byggde flitigast (S. Åsbo, Ingelstad, Harjager och Vemmenhög) uppvisar ganska låga tal. Men fullständig klarhet når man först, när man kunnat ta del av proportionerna för skolans del. I varje fall kan man konstatera, att med undantag för Torna ligger de tre kontrakten i topp både för innanläsning och katekesförhör (s. 83 och s. 87). Det gör det möjligt att räkna med att ett kvarstannande i hemmen även hade ett konserverande inflytande på utformningen av själva husförhöret. Däremot tycks det inte ha varit av avgörande betydelse för det allmänna deltagandet (11/25/81 p. 171ff.). För tre av kontrakten är talen medelmåttiga och för V. Göinge låga, 3 (1,8%). Folk har alltså inte fortsatt att gå i större omfattning bara av det skälet, att man höll till i hemmen. Inte heller kan man säga, att husförhören fortlevde längre i dessa kontrakt än i andra. Med undantag för Medelstad, som höll på längre, upphörde husförhören åren 1900-10. På sina håll hade det slutat tidigare men på flera andra, t.ex. i Gärds, höll det på längre. Hemmen som husförhörslokal har alltså knappast varit av den ödesdigra betydelse, som man ibland velat göra gällande. Men för att komplettera bilden av vad lokalen betytt eller inte betytt skall skolan tas upp till behandling.

Vad som först lätt kan konstateras vid jämförelse mellan sagesmännens ålder för hem resp. skola är dels, att det finns en icke obetydlig överlappning, dels att skolans sagesmän därutöver representerar ett något yngre skikt än hemmens. Det bestyrker vad som redan visats, nämligen att hemmen till en del behöll sin plats under regressionen men att det sam-

tidigt ägde rum en alltmer markerad flyttning. Det är så självklart, att det knappast behöver nämnas, att en flyttning förutsätter något att flytta till. Och i varje fall för Skånes del fanns tidigt goda möjligheter till det. Redan 1839 fanns i 433 församlingar 473 fasta skolor. De 39 församlingar, som saknade skolor, låg huvudsakligen i Blekinge. Även efter folkskolans formella genomförande fortsatte byggnationen i stor skala, och sannolikt har bl.a. de 1865 upprättade normalritningarna ytterligare stimulerat till upprättandet av skolbyggnader. Den av riksdagen 1858 beslutade småskolan behövde också utrymme.¹⁸

En översikt över läget i stiftet 1868 visar, att man fortsatt att bygga skolor i stor omfattning. Då fanns 609 fasta folkskolor och 517 småskolor. Till det bör för överblickens skull läggas de 68 ambulerade folkskolorna.¹⁹ Ambulerande skolor har uppfattats som ett provisorium eller bristfenomen, och flertalet återfinns också mycket riktigt i stiftets fattigare delar. När det gäller det exakta antalet skolbyggnader har det visat sig vanskligt att få besked.²⁰ Men även utan ett exakt antal att hänga upp saken på kan man konstatera, att tiden omedelbart före den egentliga regressionen var en tid med stor aktivitet, när det gällde att uppföra skolbyggnader. Eftersom elevantalet anges finns en möjlighet att räkna ut "skolstandarden" vid denna tid, d.v.s. ant. elever per skolenhet. Resultatet presenteras bäst i tabellform.²¹

När regressionen står för tröskeln är det mycket olika sörjt för skolstandarden på olika håll i stiftet. Bara, Vemmenhög och Frosta har det bäst ställt. Oxies höga tal hänger säkerligen samman med att inom kontraktet ryms det snabbt växande Malmö. Det har uppenbarligen redan då varit svårt att hålla jämna steg med det ökande behovet. Men den verkliga försämringen av skolstandarden kommer i Blekinge. I synnerhet i Lister och Bräkne har man ändå stor hjälp av ambulerande skolor. För att profilera bilden kan det vara bra att påminna om att de fyra kontraktet med störst byggnation av kyrkor (S. Åsbo, Ingelstad, Harjager och Vemmenhög) också hör till dem med högst skolstandard 1868. Samtliga hör hemma i rika lantbruksbygder. Uppenbarligen rör det sig om fyra kontrakt, där det funnits vilja och pengar för den offentliga byggnationen. Men något givet samband är det inte, för Bara med sin höga skolstandard har ingen speciellt omfattande kyrkbyggnation.

Eftersom distinktionen folkskola - småskola är oklar vad beträffar lokal och man oftast i olika verk uppger endast folkskola, skall vi fortsättningsvis hålla oss till den. För proportionaliteten torde det inte innebära någon avgörande förändring. Det är möjligt att följa den kontrakts-

visa förändringen under regressionen med hjälp av en matrikel²² för att se läget inför 1890-talet, på många håll husförhårets sista decennium. De kontraktswis framräknade siffrorna visar, att tillskottet av folkskolor efter 1868 i Malmöhus län är jämförelsevis ganska måttligt. I Kristianstads län har man gjort stora ansträngningar i N. Åsbo, som fått 13 nya skolor, i Ö. Göinge med 16 nya och V. Göinge med 9 nya. Även Blekinge har gjort mycket stora ansträngningar, men 1896 är läget fortfarande det, att man har 20 ambulerande skolor mot 98 fasta. Kristianstads län har 283 fasta och 15 ambulerande och Malmöhus län har 442 fasta folkskolor. Det gör sammanlagt 823 fasta skolor.²³ Blekinge lyckas aldrig under regressionen att komma upp i samma proportioner mellan skola och befolkningsunderlag som Skåne. Blekinge är under denna period ett utflyttningsområde men har ändå en viss befolkningsökning (s. 36). Men det görs stora ansträngningar för att förbättra skolstandarden, och man är inte utan framgång.²⁴ Trycket på skolväsendet har faktiskt ökat, eftersom man i allmänhet först klarat av skolplikten, innan man gav sig iväg. De som reste var i aktiv ålder och ofta ensamstående (s. 37). Att skolan måste ha blivit en tung post för hemmavarande och skattebärande i det fattiga Blekinge säger sig själv. I Kristianstads län sker under perioden avsevärda förbättringar.²⁵ Till en del kan det nog förklaras av att länet efter 1881 fick vidkännas en viss befolkningsminskning (s. 36). Malmöhus län med sin kraftiga befolkningsökning lyckas med knapp nöd eller inte riktigt behålla sin skolstandard.²⁶ Det trots att det överallt byggdes folkskolor i stor omfattning.²⁷ Till det kan läggas ett visserligen okänt men inte obetydligt antal småskolor.²⁸ Det som sammanfattningsvis kan konstateras är, att ganska snart under regressionen fanns mer än dubbelt så många skolhus som kyrkor, ett inte oviktigt förhållande, när det gäller flyttningen.

När det gäller flyttningen från hem till kyrka har det visat sig, att den inte hade något direkt samband med byggnadsåret utan i allmänhet ägde rum en viss tid därefter. Vad beträffar motsvarande flyttning till skolorna är läget något sämre, dels därför att heltäckande matrikel för byggnadsåren saknas, dels därför att sagesmännen endast i undantagsfall uppger tidpunkten. I stället får man försöka hjälpa sig fram med indicier. Och den tyngst vägande är nog sagesmännens åldersfördelning (11/25/81 p. 119ff. och p. 141ff.). Den borde genomgående ha representerat ett äldre skikt, om flyttningarna ägt rum i omedelbar anslutning till byggnationen, eftersom man känner periodens omfattande skolbyggnadsprogram. Lika lite som för kyrkans del kan man för skolans säga, att blott och bart befint-

ligheten av en skollokal var nog för att utlösa en flyttning. Men med ett så stort material och på så förhållandevis svaga grunder går det inte att vara alltför kategorisk. Som bäst kan man fånga huvudfråan men får naturligtvis tänka sig en del vid sidan om den. Så heter det från (acc. 2996) Brunnby, att skolan byggdes 1868 och att man dessförinnan hållit till i de stora hemmen. Sagesmannen låter förstå, att man flyttade så fort som möjligt. Men ser man vidare bland uppteckningarna om flyttningar till skolan (11/25/81 p.141ff.) är det sällsynt att stöta på detta klara samband.²⁹ Representativ för uttryckssättet är en sagesman från (acc. 2048) Igelösa: "I äldre tid minns jag att man hade husförhören i hemmen, en gång på varje ställe. Senare förlades alla husförhör till skolan." Denna typ av uttalanden är svåra att exakt tidsbestämma. Däremot finns det en och annan uppteckning, som visar, att flyttningen var ett regressionsfenomen. Från (acc. 3622 f. 1884) Källs-Nöbbelev: "I min barndom hölls husförhören i de olika hemmen. -- Mot slutet av 1890-talet började man ha husförhören i skolan." Från Rödeby heter det, att på Flyborgs tid (s.111 not 4) hölls husförhör i gårdarna. Men så småningom blev det allt färre deltagare, och husförhören förlades till rotens skolhus.

Sammanfattningsvis får man nöja sig med konstaterandet, att flyttningen ägde rum stegvis under perioden. Liksom vad gällde för hemmen finns det vad beträffar skola vissa kontrakt, som ger markanta utslag. Slås skola ihop med flyttning hem - skola får Skytt summan 27 belägg, Färs 24 och de tre på andra kanten blir Östra kontrakten med fem, Onsjö och Ljunits och Herrestad med vardera tre. Om en graderad skala för samtliga kontrakt görs upp och kopplas till resp. kontrakts slutdecennium för husförhör visar sig tydligt bristen på samband. Ett flitigt bruk av skollokalen har inte på något iakttagbart sätt påverkat husförhörets livslängd. I Skytt upphörde det redan på 1890-talet, men det gjorde det även i Onsjö med endast tre belägg. Samtidigt fortsätter det i Färs med 24 belägg till 1900-10, men det gör det också i Ljunits och Herrestad med dess tre. Med dessa fakta för ögonen går det knappast att säga, att ett flitigt bruk av skolhusen för husförhör varit av någon avgörande betydelse, varken positiv eller negativ, för deras livslängd. I sammanhanget kan man dra sig till minnes Onsjös 17 belägg (6,5%) för hem, en god siffra, men icke förty upphör husförhören på 1890-talet. Över huvudtaget tycks inte lokalen under regressionen ha haft den avgörande betydelse, som man velat tilldela den.

Skolstandarden har räknats fram inte bara för att få besked om ant. elever resp. ant. skolhus utan för att få en uppfattning om undervisningsnivån. Det vanligaste har varit en lärare per skola, även om skolor med mer

än en lärare började införas under regressionens senare del.³⁰ För att läraren skulle ha möjlighet att klara av sina stora klasser användes ofta lancaster-systemet, som gick ut på att de äldre eleverna biträdde läraren vid undervisningen av de yngre. De undervisande eleverna kallades då monitörer.³¹ Systemet var emellertid på avskrivning under regressionsperiodens senare del.

År 1904 när husförhöret i Lunds stift på flera håll upphört och på andra låg i dödsryckningar, var skolstandarden i stort sett oförändrad sedan 1868, även om de olika länen varierade något. Det har sagts, att Lunds stift i skolhänseende tidigt intog en rangplats, som det kom att behålla.³² Att stiftet tidigt intog en rangplats torde vara ovedersägligt, men kom det att behålla den? Ett enkelt sätt att få svar på den frågan är att se på den samtida situationen i fr.a. Växjö stift. Det visar sig då, att Växjö stift vid samma tid har 86, ett värde helt i nivå med Lunds. Däravande Kalmar stift får 94 (hela länet med Linköpings stifts del inräknad har 87). Hallands län får 100, något sämre än grannarna.³³ Dessa siffror gör det omöjligt att hävda, att Lunds stift fick behålla sin rangplats. Snarare kan man säga, att Växjö stift i stor stil knappade in på sin sydlige grannes försprång. Från blygsamma 21 skolor 1839 tar man klivet till 325 år 1904. Stiftsgränsen har alltså knappast varit någon gräns för omsorgen om skolan.³⁴ Detta leder i sin tur till en väsentlig slutsats, nämligen att skolstandarden inte var av omedelbart utslagsgivande betydelse för husförhörets regression. I så fall skulle husförhöret i Växjö stift ha uppvisat en regression snarlik den i Lunds stift. Men man vet, att husförhöret i Växjö stift blev avsevärt mera långlivat,³⁵ egentligen mera långlivat än vad Lunds stifts "försprång" i skolstandard hade kunnat förklara.

Ser man till det egentliga undersökningsområdet, Lunds stift, visar sig om igen samma sak. Om skolstandarden varit av utslagsgivande betydelse, borde husförhören ha upphört tidigast i Kristianstads län. Så är ingalunda fallet.³⁶ Husförhöret där visar inga tendenser att upphöra tidigare. Skolstandarden ensam kan knappast sägas ha påverkat regressionen.

Skolstandard och användning av skollokaler för husförhör får inte förväxlas. Skolan var det utan jämförelse viktigaste målet för flyttning. Det går däremot inte att säga, att någon viss deltagargrupp syntes mer i skolan än någon annan.³⁷ Förklaringen till varför skolan blev det stora flyttningsmålet är vid närmare eftertanke både enkel och lättförklarlig. Att skolorna så ofta förekom, sammanhänger rimligtvis med att de var så många jämfört med andra flyttningsmål. Som genomsnitt för regressio-

nen kan man säga, att det fanns gott och väl dubbelt så många skolor som kyrkor. Man har i många fall fått närmare till skolan än till kyrkan. Från (acc. 4219) Vånga sägs, att deltagarna samlades i skolan, för den fanns i närheten. I (acc. 3407) Kristianopel höll man för det mesta till i Eriksholms skolhus, för prästen hade inte så långt dit.

Regelmässigt fanns en kyrka per socken, men i en socken kunde finnas mer än en skola.³⁸ I detta sammanhang får skiftena sin betydelse (s. 38). I och med att de genomförts kunde man inte längre tala om kyrkan mitt i byn av den enkla anledningen, att något självklart centrum inte längre existerade.³⁹ Kyrkan var inte längre bebyggelsens självklara mittpunkt. Vid uppförandet av skolor var det lättare att ta hänsyn till den nya fördelningen av befolkningen inom socknen. Bokstavligt talat låg det ofta närmast till hands att flytta skolan.⁴⁰

Med hjälp av detta kvantifierbara material har det lyckats att i stora drag utreda var man höll till, vart man flyttade o.s.v. Svaret på varför denna process kom igång över huvud taget har ännu inte givits. Skall svaret stå att finna, måste man söka det under den sammanfattningsrubrik, som brukar benämnas samhällsförändringen och som kan delas upp i praktiskt taget hur många underrubriker som helst beroende på hur djupt man kan och vill borra. Den underrubrik man nu lämpligen bör stanna inför är privatiseringen, som något berörts ovan. Den kunde ta sig många olika former. Avståndet mellan husbonde och tjänare ökade genom olika åtgärder som kontantlön, folkstugor o.s.v.⁴¹ Man var angelägen om att markera sin sociala position. Ett sätt att markera den var att utebli från husförhåret. På ett ofrivilligt sätt kom privatiseringen att ökas ytterligare genom skiftena. Det sociala avstånd bönderna hade till sina anställda kom att få sin motsvarighet i rummet mellan dem själva. Till privatiseringen hör att slå vakt om sig och sitt, en konsekvent individualism. När människor fjärras alltmer från varandra blir de helt naturligt mindre benägna att upplåta sina hem för andra, allra helst för sådana, som de betraktade socialt underställda dem själva.⁴² En följd av denna nya inställning blir, att hemmet inte längre är husförhårets självklara plats. Den som inte längre ville vara med i rotens hävdvunna rundgång mellan gårdarna kunde saklöst låta bli, och i ökande takt var det fler och fler, som inte ville. Enhetssamhällets ideal präglade inte längre människors tankar och beslut. Det är belysande, att i en tid av privatisering och individualism flyttar man från privata lokaler, hemmen, till offentliga, skolor och kyrkor. Enhets-samhällets kyrka i Sverige tog sin början med KL 1686, enväldigt utfärdad av kungen och fick sin sista kronologiska utpost i den lundensiska hög-

kyrkligheten, som format enheten till en organism, därtill inspirerad av hegeliansk filosofi (s. 65). Men, och det är det viktiga, det var inte i ett samhälle präglad av de tankarna man flyttade utan i ett alltmer liberalt och individualistiskt. Det nya och avgörande momentet, som tillfördes kyrkolivet vid denna tid var frivilligheten. Ända sedan reformationen hade kyrkan i Sverige kunnat uppträda stödd på lagstiftningen och statens hela maktapparat. När staten plockar bort stöttan lagen, "faller" kyrkan. Av egen kraft kan den kyrkliga enheten inte bestå. Om och om igen upprepas i uppteckningarna som förklaring till att husförhören upphörde, att de var frivilliga och därför dog ut med tiden.⁴³ Kyrkan kunde inte längre ställa villkor och krav utan fick se i ansiktet, att en ny tid stod för dörren eller redan inträtt. Så vare sig man var bonde med en gård att upplåta eller inte, blev man angelägen om att markera sitt fria val. Men man upphörde inte tvärt att komma. På sina håll deltog man både länge och allmänt. Det skall nu undersökas, om det har något att göra med den samvaro, gillen och liknande, som på sina håll kunde höra till husförhören.

Kapitel VIII. Traktering och deltagare

Gillen förekom inte endast i samband med husförhören utan även i anknytning till andra kyrkliga förrättningar som bröllop, kyrktagning, dop och begravning. Vid t.ex. kyrktagningen hörde Skåne och Blekinge till de områden, där man inbjöd flest gäster. Det var släktingar, grannar och vänner. Ibland deltog också prästen och kantorn. På den skånska slätten var det inte ovanligt med upp till 150 gäster. Det kunde förekomma, att gästerna själva fick ha förning med sig. Men maträtterna skilde sig i allmänhet inte åt vid gillen i samband med olika förrättningar. Ofta nämns olika slags stek, gröt och soppor. Vid slutet av 1800-talet och början av 1900-talet kunde det förenklas därhän, att man enbart drack kaffe i hemmet efter kyrktagningen.¹ Likheter med förändringarna vid husförhöret är slående (se nedan).

Gillet eller kalaset, som det ofta kallas, har 91 belägg (11/25/81 p. 249ff.).² Att det serverades kaffe efter husförhöret har 69 sagesmän uppgivit (11/25/81 p. 254ff.), kaffe före är ovanligt och har endast 4 belägg (11/25/81 p. 261f.), och för någon annan form av traktering finns 7 belägg (11/25/81 p. 263f.). Mot dessa sammanlagt 171 belägg står de 84, som utsäger, att ingen traktering alls förekom (11/25/81 p. 265ff.). Det är först med den omredigerade LUKA 1-frågelistan från juni 1965 en direkt fråga ställs: "Förekom kalas i samband med husförhöret?" Denna klart ut-

sagda fråga blev emellertid av mycket liten praktisk betydelse, eftersom det vid det tillfället endast återstod ett par procent av alla uppteckningar att göra (03/06/81 p. 11). Dessförinnan hade sagesmännen spontant fått berätta om husförhören. Som nämnts är det mycket större sannolikhet att folk redogör för vad de varit med om än om något, som inte ägt rum. Av den anledningen är det fullt rimligt att tänka sig att frånvaron av traktering varit långt vanligare än vad som kan beläggas. Det stora "gapet", d.v.s. flertalet sagesmäns tystnad på denna punkt blir annars svår-förklarlig.

Kalasens givna plats var gårdarna, hemmen. Något annat har inte stått att finna och hade f.ö. varit anmärkningsvärt. Fördelningen av belägg för kalas är sådan, att tre kontrakt markerar sig över de andra. Det är Ö. Göinge och Östra kontraktet med vardera 10 och Medelstad med 14. Dessa tre svarar för en dryg tredjedel av samtliga belägg. Deras motpol är Ljunits och Herrestad och Bjäre, som saknar belägg. Eftersom kalas och hem hör ihop, kunde man kanske spontant få för sig, att beläggen för kalas och hem som plats för husförhör (11/25/81 p. 110ff.) skulle uppvisa klara likheter. Så är inte fallet. Förklaringen är tvåfaldig. Den ena är, att man ofta kunde hålla till i gårdarna utan att det förekom något kalas eller annan traktering.³ Att man höll till i hem medförde inte automatiskt kalas. Efter förhöret fick i stället var och en gå till sitt, som det ibland heter i uppteckningarna (t.ex. acc. 2377 Gärdslov). Detta system var vanligare i västra och sydvästra Skåne än på andra håll i stiftet. Från Blekinge finns endast ett belägg (acc. 2340 Kyrkhult). Detta stämmer med vad man tidigare funnit. I stiftets rikaste del är den sociala splittringen också starkast och därmed benägenheten att fjärra sig från andra. För den ekonomiska möjligheten att ställa till med gille har knappast varit mindre, snarare tvärt om.

Den andra förklaringen är, att man ofta höll till i gårdarna även när trakteringen var inskränkt till kaffe.⁴ Den formen verkar ha varit mera jämnt spridd över stiftet. Att dricka kaffe får anses som en förenkling eller reduktion av kalaset. Man vill gärna ha kvar samvaron men drar sig av olika skäl, inte minst ekonomiska, för att ställa till med kalas. Jämförs sagesmännens ålder i gruppen med kalas med den för kaffe efteråt, är den senare något yngre. Det stöder tesen, att kaffet kommit att avlösa kalaset. Det är genomgående så att en flyttning från hem till någon annan lokal innebär, att kalasen upphör.⁵ I (acc. 4859 Vittsjö) var ingen särskilt glad över att ha husförhör hos sig, för det innebar, att åtminstone de förnämre av deltagarna skulle ha mat. Vanligt folk klagade hos prostén,

så ibland fick han ändra ställe. I (acc. 1659) Örkened skulle traktering förekomma. Därför fanns det bönder, som inte ville ha husförhören hos sig. När folk på (acc. 3341) Sturkö inte längre ville ha husförhör i sina hem, fick prästen hålla dem i skolhuset. Anledningen var, att det var dyrt med husförhör. Det kunde gå på en 40-50 kronor.

Bilden vore inte korrekt, om inte sagesmän med en motsatt inställning fick komma till tals. "Det var en ära att ha husförhören hos sig.", ansåg en sagesman i (acc. 4710) Hörup. Som någon slags belöning slapp gårdens folk att läsa vid förhören. I (acc. 4495) N. Strö hölls efter förhören ett stort kalas, som värden skulle stå för. "Då tävlade man om att överträffa varandra." I denna tävlan kan ha legat en önskan om att erövra en social position, att visa att man hörde till dem, som hade råd med ett kostbart kalas. En sådan tävlan kan mycket väl äga rum inom en socialt homogen grupp och eggas kanske av att skillnaderna mellan individerna är så små, att man med en kraftansträngning verkligen har möjlighet att visa framfötterna. Den sociala homogeniteten gör ju att denna anspänning inte omedelbart verkar nedbrytande på seden. Det är först när åsiktsförskjutningarna inom gruppen blivit så stora, att man drar åt helt olika håll, seden hotas.

I (acc. 3962) Stoby mödade man sig om att göra fint inför husförhören. Då skurades golv och väggar och färskt enris lades på golven. I (acc. 2614) Reslöv var husförhören en högtidsdag. Den förberedde man noga på det kulinariska området. "Jag minns än, vilken kalasmat vi därhemma bjöd på de två gånger vi hade husförhören hos oss. Då vankades det köttbullar och bruna bönor och så sviskonsoppa."⁶

I skolorna förekom ingen traktering av något slag. För det mesta begav man sig direkt hem efteråt men i ett och annat fall gjorde man på annat sätt. I (acc. 2051) Lyngby kunde det någon gång hända, att det blev kaffe efteråt. Sannolikt har det då serverats hemma hos någon av deltagarna. I (acc. 2523) Virke ordnade man det på det viset, att de som bodde i byn bjöd de inresta på kaffe. På sina håll har man gjort försök att hålla kvar en mer eller mindre otvungen samvaro trots husförhorets flyttning till skolan.

En del har ordats om trakterings, i synnerhets gillet, stora betydelse som "lockbete", och det är belagt i uppteckningarna, att så verkligen varit fallet, men knappast i den omfattningen, att frånvaron av traktering innebar uteblivet husförhör. Frånvaron av traktering får snarare ses som ett symptom på den förändrade attityden mellan människor och i viss mån till kyrkans verksamhet. M.a.o. är det djupare liggande förändringar, som

är regressionens drivkrafter. Orsaken är en ny samhällsuppfattning med därav följande nya värderingar, verkan är nya umgängesformer både till vardags och fest. Om det tidigare gällt att ingå i en tämligen statisk grupp på en given plats, gällde det nu snarare att markera sitt avstånd från den, sin nyvunna position.

"Husförhörskalasen, som var obligatoriska, var mycket uppskattade.", sägs från (acc. 4529) Räng. I (acc. 4516) Norrvidinge var det husförhör och påföljande gille. Därför var husförhöret välbesökt. I (acc. 2560) Emis-löv kom de flesta.

Kalas på en viss plats behövde visst inte betyda kalas för alla husförhörsdeltagare. Långtifrån alla var välkomna överallt eller blev ens bjudna. Husförhörsgillet deltagare kunde skiktas efter olika grunder: kön, civilstånd, social ställning, ålder och ekonomisk position. Alltsammans är egentligen en provkarta på bondesamhällets egen hierarki, eller om man så vill klassamhälle, under regressionsperioden. Detta nya klasstänkande slog igenom ungefär samtidigt som perioden började.

Ungdomen tycks fr.a. i sydvästra Skåne ha uteslutits från kalas.⁷ I (acc. 4318) Husie gick det till så att ungdom och tjänare fick komma på e.m., då middagen redan var över. I (acc. 3224) V. Ingelstad samlades ofta de äldre till en måltid, när ungdomen gått hem. "Efteråt var det ofta kalas för de gamle.", sägs i (acc. 1957) Everlöf. I (acc. 1114) S. Sandby gick det till sålunda: "De vuxna samlades vid 2-tiden och höll till klockan 6. Sen hölls kalas. De unga fick blott kaffe, som dracks innan prästen kom." Det enda nordskånska belägget kommer från (acc. 4854) N. Åkarp, där det sägs, att efter förhöret fick småbönder, drängar och pigor gå hem, medan prästen, klockaren och storbönderna stannade på mat. Denna skiktning mellan små- och storbönder är något, som ofta markeras.

Det vanliga har nog varit, att både män och kvinnor deltog i kalasen, men ibland hände det, att kvinnorna blev utan middag. "Mannarna bjöds efteråt på gille.", uppges från (acc. 1837) Tottarp. Männen i (acc. 645) Ullstorp blev bjudna på mat, men kvinnorna fick gå hem, även om det ibland hände, att de dessförinnan bjöds på kaffe. I (acc. 4825) Förkärle fick alla kaffe först, därpå var det förhör. Sedan trakterades mat och dryck men endast för herrarna. Damerna fick gå hem. Drycken i detta fall har sannolikt till en del utgjorts av brännvin.

Inte heller skiktning efter civilstånd har varit särskilt vanlig, även om det förekommit. "Efteråt förekom kalas men endast för de gifta!" enl. en sagesman från (acc. 2113) Svedala. Något liknande har gällt i Billinge (acc. 4213): "Lantbrukarna med fruar fick middag efter. Alla fick kaffe

innan."

Den stora och avgörande skillnaden gick dock mellan dem, som i folkmun kallades de förnämre och alla andra. I denna förnämitet innefattades en ledande ekonomisk och social position, i varje fall på det lokala planet. I (acc. 2611) Borlunda var prästerna stränga. "Och det gällde storgubbarna med, men de skulle sedan på gille tillsammans med prästen, så de kanske kom gärna ändå." Och i (acc. 2614) Reslöv: "Sedan efter förhöret var det stort kalas för prosten och de store i församlingen och så goda vänner förstås." I (acc. 1954) V. Karaby gällde kalaset blott de förnämre. Husmän var aldrig anmodade att delta. I (acc. 4925) Perstorp bjöds det allmänt på kaffe, "och var det ett fint ställe fick prästen och de mera förnämra middag". Från (acc. 4563) Ö. Sönnarslöv kommer en uppteckning, som knappast gör någon hemlighet av urvalskriterierna för en middagsinbjudan. "Om man var på en gård, blev de duktiga bjudna. Men man gick mer efter penningkistorna." I (acc. 3414) Ramdala var det så att bonden, som hade läsmöte,⁸ ställde till kalas för prästen, klockaren och de förmögna. De fattiga fick gå, när kalaset började. I (acc. 1646) Nättraby var man generös med kaffet, men middagen var förbehållen prästen, klockaren och "högheterna" i övrigt.

De framtagna exemplen torde vara tillräckliga för att visa, vilken social skiktning, som fanns under regressionsperioden. Det var i sig inget nytt. Skiktningen hade alltid funnits. Men det nya är, att den accentuerades fr.a. genom att samhällets mellangrupper blir måna om att markera sin position. Man kan säga, att mönstret blir finmaskigare än tidigare. Genom lagstiftning hade dessa mellangrupper fått en om än begränsad ny religiös och ekonomisk frihet. Den senare var helt enkelt nödvändig för att lantbrukets produktion skulle kunna ökas. Men den förde också med sig att olika grupper fick sina särintressen att bevaka. Grupperna kom att fjärmas från varandra. Husbonde och dräng såg inte på arbetsuppgift och resultat på samma sätt. Enhetssamhällets "enhetssyn" försvann. Detta statiska samhälle avlöstes av ett expansivt och rörligt. Därför var man inte lika angelägen om kontakter utanför arbetet. Det är vad bl.a. exemplen med kalasen visat. Och det är det ledande skiktet, som anger tonen, som bestämmer vilka som får och inte får komma. Denna bondesamhällets exkludering av vissa människor, främst de i tjänarposition, innebär ett markant avståndstagande från vissa församlingsbor. Bevekelsegrunderna har säkerligen varit nog så krassa. Man har kanske hyst en i och för sig välgrundad misstanke om att de fattigare inte skulle ha någon möjlighet att bjuda igen. Det går inte att finna mycket om vad de tyckte om behandlingen,

även om de utåt sett fann sig i den. Men på lång sikt måste den räknas som en verklig regressionsfaktor. Den nya tidens strömningar måste förr eller senare ha trängt ner även till tjänstefolket. Husbönderna kunde inte behålla dem för sig själva och räkna med att deras tjänstefolk fortsatt skulle bete sig som på hustavleideologins tid. Att år efter år vägas och befinnas för lätt måste med tiden ha fött en reaktion, en motvilja mot hela systemet och därmed med lagens hjälp 1888 om inte förr lett till avståndstagande.

Kalaset initierades av en kyrklig handling, husförhören. Men av uppteckningarna att döma har det knappt haft någon betydelse. Deltagarna har snarare betraktat det som en fristående fortsättning. Husförhörsgillet tycks ha varit som vilket kalas som helst. Anmärkningsvärt är det, att ingenting pekar på att prästerna allmänt reagerade mot detta. Som det visat sig har de snarast låtit sig väl bekomma, medan många av deras församlingsbor fick ge sig av.

Kapitel IX. Prästen och hans betydelse

1. Prästen och trakteringen

Under 1700-talet försökte myndigheterna med föga framgång att begränsa husförhørsillena.¹ Under 1800-talet nämns präster, som av olika skäl gördetsamma. Någon större nit på den punkten verkar som sagt inte ha varit för handen i Lunds stift under regressionen. I allmänhet har prästerna själva deltagit och sålunda sanktionerat ordningen. Men det finns dock två belägg för motsatsen, båda från Blekinge.² Från (acc. 3410) Kristianopel berättas: "Kyrkoherde Möller hade till en början husförhör i gårdarna. Men han tyckte ej om, att det skulle vara traktering. Därför bestämde han, att det skulle hållas i skolorna." Möller utnämndes 1884. Kyrkoherde Rönbeck i (acc. 1161) Kyrkhult, utnämnd 1865, gillade inte, att man skulle bjuda mat i gårdarna vid förhören. Därför höll han dem i skolorna.

Kristianopel var känt som en tummelplats för all slags separatism, när Möller kom dit. Hans andliga läggning var rakt motsatt församlingens, och med tiden blev han alltmer "stockkonservativ" i teologiska, kyrkliga, sociala och politiska frågor.³ Rönbeck deltog livligt i det kyrkliga och kommunala livet. Onykterhet ogillade han men också goodtempleri, för vilket han inte kunde finna något bibliskt stöd. Inte heller uppskattade han lekmannaverksamheten, och sektväsende avskydde han direkt. Han uppskattade däremot ett patriarkaliskt och enväldigt styrelsesätt.⁴ Det har således inte rört sig om pietistiskt orienterade präster, som funnit kalasen för

världsliga för att passa i sammanhanget. Men i varje fall för Rönbecks del vågar man nog räkna med att det har rört sig om ett utslag av nykterhetsvård.

Fattigdom och superi var ett större problem i Blekinge än i Skåne. Visserligen var många präster i stiftet vid denna tid gripna av nykterhets-saken i Wieselgrens anda men långt ifrån alla. Det är knappast någon asketisk prästtyp, som träder fram i uppteckningarna. I (acc. 285) Kropp hölls husförhören i hemmen på prosten Ohlsons tid (1850-86). Han ville ha det så, för han var glad i mat, och folk blev tvungna att bjuda. I (acc. 3505) Sövestad höll man till i gårdarna, "och då festades värre både av präst och församlingsbor". En sagesman från (acc. 4486) Gryt har hört av sin far, att det efteråt var stort kalas med mycket mat och brännvin, "och prästen var inte sämre än de andra karlarna till att dricka".

Alldeles oavsett deltagarnas uppförande får man säga, att om det förekom någon form av traktering, deltog prästen i den. Ofta rörde det sig om stillsamma kaffebjudningar, och då var deltagandet mera allmänt än vid kalasen.⁵ På så sätt gynnade denna enklare form av samvaro gemenskapen.

En annan form av traktering av prästen var, att denne ensam eller ev. med klockaren, som ibland deltog, bjöds på mat eller kaffe. Ibland har den ordningen säkert haft sin grund i att prästen var på resande fot runt i rotarna. Det hände, att han och klockaren fick övernatta, därför att det var lång väg till prästgården (acc. 1986 Vittsjö). I (acc. 5012) L. Slåg-arp trakterades prästen med kaffe, men i (acc. 5013) Skegrie fick han mat. Kommunalnämndens ordförande i (acc. 4587) Ö. Klagstorp stod för prästens middag. Och i (acc. 755) Kvidinge turades man om att bjuda prästen. Det hörde till i (acc. 5573) Nävlinge, att endast prästen skulle ha middag. I (acc. 3643) Fridlevstad skulle prästen alltid ha kaffe hos lärarna på de olika skolorna.⁶ Och i (acc. 4364) Tving var det en annan betrodd man, nämndemannen, som såg till att prästen fick middag. Allt detta visar, att fränsett vilken uppfattning människor hade om husförhöret fortsatte de att behandla prästen med viss aktning och respekt. Som visats kunde umgänget bli positivt eller rent av hjärtligt, om präst och församlingsbor kom bra överens. Men motsatsen finns också väl dokumenterad.

2. Församlingens inställning till präst och husförhör

Församlingsbornas syn på prästen och deras uppfattning om stämningen vid husförhör skall behandlas med hjälp av uppteckningarna. I (acc. 2143) Skivarp var kyrkoherde Hallberg den siste, som höll husförhör (utnämnd 1884). Om honom sägs det, att han aldrig var oresonlig. En annan sagesman

(acc. 2112) från samma plats säger också, att Hallberg var omtyckt, och "därför var ingen rädd för att gå!" Rätt mycket folk gick på husförhör i (acc. 2107), "ty man var aldrig avogt inställd mot seden". I (acc. 2378) Hurva, där rätt mycket folk deltog, hade man en inställning, som man delade med många. "Folk tog alltid förhören med jämnmood!"⁷ Men även i Höör kunde entusiasmen vara större (acc. 2328): "Själv tyckte jag alltid att det var intressant och roligt att gå, och detsamma tyckte nog de flesta."

Det skall sägas, att i de allra flesta fall då människor uttalar sig positivt och pekar på någon form av traktering, är det mycket ovanligt att nattvardsavstängning förekom. Ofta uppger man i stället, att något sådant aldrig ägde rum. En sådan sak bör ha befrämjat den positiva attityden och stämningen under förhöret liksom viljan att avsluta med någon form av otvungen samvaro, i de flesta fall kaffedrickning. I (acc. 2373) Blentarp var folk aldrig rädda för husförhöret. Många kom, och skolan var fullsatt. Kalasen hade däremot upphört, när husförhöret flyttades. Detta visar, att kalasen inte var en nödvändighet för att folk skulle komma. I (acc. 2114) Torrlösa blev ingen avstängd från nattvarden för sin okunnighets skull. Det hände bara vid frånvaro. "Folk tyckte det var roligt att vara med, ty prästerna var aldrig kitsliga eller oresonliga."

Vad sedvänjor och tradition betyder ges ett exempel på från (acc. 4232) Bårslöv. Sagesmannen uppger, att han själv tyckte det var intressant och han brukade kunna. Huförhören var frivilliga, men flertalet gick, "för det var man vad vid". I (acc. 3052) Kverrestad tyckte folk om att samlas till husförhör och tog det gemytligt. Om den gemytliga kyrkoherde Brorström i Svensköpp och hans rysligt stränge företrädare har redan talats liksom att denna stränghet var orsak till att folk inte allmänt gick på husförhör (s. 135). Tydligare kan knappast prästens betydelse markeras. Det är han, som anger tonen, ställer kraven och bestämmer inriktningen. I de ovan nämnda exemplen har han gjort det på en positivt sätt. I dessa och liknande fall kan man inte kalla prästen för en regressionsfaktor. Men även de negativa reaktionerna kunde komma fram.

I (acc. 4482) Tygelsjö förhördades endast de ogifta, och de var rädda. I (acc. 2051) Lyngby var förhören "aldrig väl sedda". "Man var alltid rädd för att man ej skulle klara sig!", heter det från (acc. 2041) Bosjökloster. Prästerna var stränga och fordrande i (acc. 2046) Gårdstånga. "Man var aldrig rädd för husförhören utan tog dem mest som ett nödvändigt ont och var därför mest likgiltig för dem.", uppger en sagesman i (acc. 1951) Lyby. Husförhörets misslyckande kan knappast bli större än när människor inte ens har ett negativt laddat engagemang i form av rädsla utan endast

är likgiltiga. Rädd var man inte i (acc. 1987) Brandstad, även om "prästen kunde vara nog så sträng". I (acc. 2056) Veberöd gick alla, men "man uppfattade husförhören som ett nödvändigt ont". I (acc. 3051) Dagstorp gick de kunniga gärna. "De andra tyckte inte något vidare om att komma. De betraktade husförhören som något ganska överflödigt." Man var rädd, men det gick inte att skolka, heter det från (acc. 2801) Kropp.

Det är värt att lägga märke till hur olika frånvaro uppfattades under perioden. På vissa håll kunde man saklöst utebli, på andra gick det inte för sig. Det får ses som ett utslag av olika styrka hos den sociala kontrollen, vilken är beroende av bygdens allmänna attityd till husförhöret.

I (acc. 3244) Rörum gick det strängt till med tillrättavisningar. Vi var "bangna" säger sagesmannen, men: "Mig satte de inte åt så farligt, för jag hade inte gått så länge i skolan." Här framskymtar även husförhörets funktion av kontrollinstans av skolundervisningen.⁸ I (acc. 4054) Tryde var det strängt i sagesmannens barndom. En sagesman från (acc. 4051) Rya, som inte själv varit med, har hört talas om att prästen var "krånglig" mot dem han hyste agg till. Och han tillägger: "Så var det ju tradition till den verkan det hava kunde." I (acc. 3700) Tjörnarps var folk rädda för husförhöret, och de bestods med tillrättavisningar, när de svarade fel. När det var dags för husförhör i (acc. 3962) Stoby kom prosten, "annars kom han minsann inte," uppger en kvinna, som hört det av sin mor. Förhöret var strängt. "Många förstod inte, vad de rabblade upp på husförhören." Folk tröttnade på tingens ordning, "och det var inte många som gick på husförhören, sedan de blivit frivilliga".

I (acc. 3414) Ramdala deltog man inte allmänt, för många vågade inte gå, eftersom de inte kunde läsa. I (acc. 3759) Lösen har sagesmannen hört av sin far, att det skulle vara så mycket folk som möjligt från gårdarna vid husförhören. "Endast de som inte hade någon större katekeskunskap, fick då stanna hemma och sköta om ladugården." Man låter de mindre kunniga stanna hemma och förser dem dessutom med giltigt förfall. Djuren behövde alltid passning. Inte heller i (acc. 3410) Kristianopol gick mycket folk. De var rädda för att läsa. Det var här kyrkoherde Möller stoppade kalasen.

Hans och andra prästers sätt att vara har betytt kolossalt mycket. Lika väl som det funnit präster, som kunnat och velat bygga upp en positiv atmosfär vid husförhöret, har det, som det visats, funnits andra, som genom sitt förhållningssätt skapat motvilja, rädsla och vantrivsel. Det har knappast befrämjat husförhöret. Men vare sig prästen varit positiv eller negativ får det inte överskattas. Även om alla präster varit aldrig så positiva och välvilliga, hade regressionen kommit i alla fall. Möjligen

har prästerlig välvilja fördröjt den något, men det är knappast märkbart. Jämförs tiden för upphörande på olika håll finns ingen iakttagbar skillnad. Kanske kan man säga, att de förhållandevis få, som kom, fortsatte lite längre än vad de skulle ha gjort med en annan typ av präst. Redan vid denna tid hade stora befolkningsgrupper fjärrat sig från det regelbundna kyrkliga livet, att prästen som person knappast berörde dem. För den som nästan ändå aldrig gick till nattvarden, var hot om avstängning knappast verkningsfullt.

Däremot får man väl säga att olika prästers sätt att vara förutom de rent individualpsykologiska aspekterna var en provkarta på olika förhållningssätt inför en ny tid. Denna nya tid kodifierades i lagen, som inte längre tog samma självklara hänsyn till kyrkan och enhetssamhället, en tid där människors relationer i hög grad kom att bestämmas av deras ekonomiska förhållanden. Människor fick känna av en viss frihet att ordna sina egna liv. I kyrkligt sammanhang blev det i hög grad frihet från, inte till. Och en kyrka som så länge och så självklart sett staten som sin bundsförvant, hade ingen beredskap för den nya tiden. Den stod hjälplös, d.v.s. de enskilda prästerna stod hjälplösa. Några uppmuntrande ord då och då från biskopen och vid prästmötena hjälpte inte mycket. Var och en fick försöka hitta sitt förhållningssätt på det lokala planet. Det är vad exemplen ovan velat belysa. En del trodde på öppenhet, sänkta krav, inte minst i katekeskritikens tid och till en del lyckades de genom att omforma husförhören till bibelförklaringar, som åtminstone ibland till en kortare tid vann en viss popularitet, men även de upphörde ofta snart.

Den andra inriktningen, att försöka få tiden att stå stilla, får väl sägas mera överensstämma med den lundensiska högkyrklighetens ideal. Prästerna höll fast vid kraven och uppträdde som auktoritativa ämbetsmän med krav på lydnad och respekt. De föll inte till föga för katekeskritiken utan ansåg det viktigare än någonsin att slå vakt om en luthersk kristendomsuppfattnings elementa. Till en tid lyckades de, åtminstone så länge de kunde påräkna en äldre generations lojalitet, en generation fostrad i samma anda som de själva. Men det blev en uppehållande strid följt av en ofta tragisk reträtt. Segern var lika avlägsen som enhetssamhällets ideal. Därför skall man inte se dessa prästers agerande främst som uttryck för maktlystnad. Snarare som exempel på vad som kan hända med människor, som kommer i kläm i samhällsförändringen och inte kan eller vill orientera sig i de nya sammanhangen.

Utan minsta tvekan är det de liberala tankarnas och idéernas genombrott på 1800-talet, som gav husförhören nådastöten. Beveklsegrunderna var po-

litiska, inte religiösa. Tidigare ansåg man, att enhet i religionen var nödvändig för att upprätthålla den politiska enheten.

Det senare 1800-talets liberala samhälle hade inte den uppfattningen. Tron var inget nödvändigt sammanhållande band. Kyrkans roll i samhället förändrades. Husförhöret sattes på undantag, och 1888 upphörde som vi sett statsmakterna att vidare bry sig om det. Skulle det leva vidare, fick det göra det av egen kraft. Och den kraften saknades i Lunds stift med dess stora sociala och ekonomiska skillnader. Lite tillspetsat kan man säga, att stiftets rikedom blev husförhörets öde. I fattiggare mera homogena bygder som t.ex. Växjö stift klarade det sig bättre.

Däremot vore det anakronistiskt att skylla den socialdemokratiska agitationen för husförhörets regression. När den var praktiskt taget fullbordad, hade socialdemokratin knappast fått fäste på stiftets landsbygd.⁹ Det var först i städerna socialdemokratin rotade sig.

Som visats enade kyrkans svårigheter inte prästerskapet i stiftet. Det bidrog till en ytterligare försvagning av kyrkans situation.

En kyrka med en historia och tradition som den svenska kunde inte självständigt avgöra kursen. Det var hela tiden ytterst statsmakten, som genom lagstiftningen gjorde det. Då hjälpte det inte mycket, att präster och biskopar gärna velat ha kvar husförhöret. När den liberalt färgade lagstiftningen skall tillämpas i ett samhälle med stora inbyggda spänningar, utlöses dessa i sin fulla kraft.¹⁰ På det viset försvann husförhöret i Lunds stift.

Slutsatser

När det gäller husförhörets innehåll och plats i det kyrkliga livet har framgått, att lagstiftningen enbart inte ger ett uttömmande svar. Denna inkl. den kyrkorättsliga delen är ett styrinstrument för att frammana önskad beteenden och stävja oönskade genom olika straff- och sanktionsbestämmelser.

Det går inte att automatiskt dra någon slutsats om ett visst beteendes förekomst utifrån det faktum, att en viss lagregel formellt är giltig. Det är ingen garanti för efterlevanden, och dessutom kan lagar efter kortare eller längre tid bli obsoleta. För husförhörets del visar det sig tydligt genom att åtskilliga församlingsbor uteblev från det utan att drabbas av de straffbestämmelser, som formellt upphävdes 1888. Upphävandet var statsmaktens godkännande av ett redan mycket spritt beteende. Det får i sin tur sättas i samband med det senare 1800-talets liberala lagstiftning.

Då de grundläggande bestämmelserna om husförhöret i KL formellt fortsätter att gälla efter 1888, uppstår ett slags konkurrensförhållande mellan olika lagar, där statsmakten själv avgör vilka som skall ha företräde. Normalt blir det de yngsta. De äldre försvinner genom att de blir obsoleta. Det är om man så vill ett direkt uttryck för samhällsförändringen. Under 1800-talet visade statsmakten i allt högra grad, att den inte uppfattade sin målsättning som identisk med kyrkans. Det är en avgörande förändring för den svenska kyrkan. Dittills hade ringa skillnad gjorts mellan storheterna kyrka och stat. Det var utifrån av staten utfärdade lagar och med statens stöd kyrkan verkade. Från kyrkligt håll blev man i det uppkomna läget ofta angelägen om att den enheten skulle bevaras. Ideologiskt och organisatoriskt fick den inställningen sin främsta företrädare i den lundensiska högkyrkligheten, även om det fanns vissa kyrkomän, som såg något positivt och riktigt i den ökande klyftan mellan stat och kyrka. Thomander får i Lunds stift räknas som den mest prominente företrädaren för den riktningen.

Ideologiskt tog sig den lundensiska högkyrkligheten främst uttryck i organismtanken. Den gick ut på att stat och kyrka var en oskiljaktig organism. Angrepp på endera blev angrepp på helheten. Det var därför ett fast utmejslat kyrkobegrepp var en nödvändighet i denna enhetskyrkliga inriktning, som förutom statens vikande stöd kämpade mot olika spiritualiserande tendenser inom kyrkan.

Prästerskapets teologiska inriktning har naturligtvis varierat, men det torde vara korrekt att säga, att flertalet präster under regressionen stod i något slags positivt förhållande till den lundensiska högkyrklighetens teser. Som katekesfrågan visat, kunde man f.ö. vara mycket liberalt inställd i övriga dogmatiska frågor. Denna uppbindning till högkyrkligheten är sannolikt en grund till talet om prästernas konservatism. Men på det hela taget var den lundensiska högkyrklighetens kamp förgäves, när det gällde att bevara enheten kyrka - stat. Men mycket av idealen överfördes gradvis i Billings folkkyrkotanke.

Vad det ytterst handlade om var ett sammanbrott för den sedan reformationen troget traderade hustavleideologins treståndslära. Det var den högkyrkligheten ville slå vakt om och helst bevara. Hustavlans uppläggning, teologi och samhälleliga förutsättningar var sådana, att den för att kunna fungera och vara meningsfull förutsatte de tre ståndens medverkan. Det som hände var att överhetsståndet successivt drog sig ur och lagstiftningsvägen gjorde det allt lättare för hushållsståndet att göra det. Kvar stod ett ensamt lärostånd, d.v.s. prästerna. Under sådana förhållanden

rasade hela konstruktionen. Det kan sammanfattas så att det på liberalismens grund framväxande samhället kastade av sig det föregåendes teologiska motivering. Visserligen var Oskar II den siste krönte svenske kungen, men tanken på kungamakten av Guds nåde var vid den tiden praktiskt taget överspelas. Den föreställningen var däremot ett bärande element i samhällsuppfattningen vid tillkomsten av KL 1686, som bl.a. innehåller husförhårets lagtekniska reglering.

Vad som låg mellan dessa tillfällen var ett genombrott för individualismen på den gamla kollektivismens bekostnad. 1700-talets upplysnings-tänkande medförde en utvecklingsoptimism, som dithills varit okänd. Det medförde en tilltro till den enskilde individens förmåga att påverka och förändra och ett fjärmande från tanken på gudomlig inspiration och legitimation av styrelseskicket. Detta fördes vidare i 1800-talets libelism med dess fokusering av individen. Pietismen blev kanalen för detta tänkades religiösa utformning.

Husförhåret kunde under tidernas gång utformas olika utifrån olika synsätt och förutsättningar, men det kunde inte fjärmas hur långt som helst från sina förutsättningar utan att gå under, m.a.o. upphöra. När möjligheterna till omtolkning och förnyelse var uttömda fanns ingen annan utväg. Man måste ha blick för växelspelet mellan själva husförhårets förändring och det omgivande samhällets. Det sammanhänger med funktionsteorins tes om att det som saknar funktion upphör att finnas. Husförhåret lika lite som någon annan sed gav sig själv en funktion. Den kom med bruket. Detta kunde i och för sig ha olika bevekelsegrunder. Husförhåret upphörde att finnas, därför att den samhällssyn, som bar upp det, också gjorde det. Ett på en kollektiv samhällssyn uppbyggt husförhåll fyllde ingen funktion i ett samhälle baserat på liberala och individuella värderingar. Att syssla med kristna ting eller ej blev i allt högre grad ett avgörande för den enskilde. Då kyrkan som helhet var uppbyggd med kollektivet som förutsättning, kom detta nya synsätts genombrott att innebära svåra påfrestningar för kyrkan. Så småningom försökte man med hjälp av folkkyrkotanken att komma till rätta med dem.

Det är den övergripande och tyngst vägande förklaringen till regressionen. Men man kan inte bara säga, att husförhåret försvann därför att tiderna förändrades. Trots den lundensiska högkyrklighetens kamp får en viss del av ansvaret sägas falla på kyrkan själv. Av ämbetsberättelser och andra källor att döma verkar kyrkoledningen så låst i sin egen uppfattning, att den saknar vilja eller förmåga till analys av förändringens orsaker. Ännu mindre finns någon beredskapsplan att tillgå. Man beklagar

sig över tidens otro och kyrkokritik på ett sätt, som vittnar om hur ovan man egentligen är vid den nya situationen, då man inte längre självklart kan samverka med staten och påräkna dess stöd utan är utelämnad åt sig själv. Det är först med biskop Billing vissa försök görs att ge nytt liv åt husförhören, men då är det för sent.

Även den latenta teologiska splittringen bland prästerna så som den bl.a. visats i katekesfrågan och senare skulle komma att visas i inställningen till liberalteologin omöjliggjorde en enad front. Införandet av 1878 års katekes var formellt en seger för högkyrkligheten, men det måste kallas en pyrrhusseger med tanke på hur liten praktisk betydelse den fick. Över huvud måste den förvirrade situationen på katekesområdet under regressionen ha inverkat negativt.

Kyrkans eget sätt att prioritera och sammanblanda olika förhör får också sägas inverka negativt på husförhöret. Konfirmationen med det offentliga förhöret, som är av långt yngre datum än husförhöret, kom ofta att bli ett villkor för deltagande. Det var ett i praxis framvuxet krav utan något formellt stöd och egentligen i strid med avsikten, att även barnen skulle delta. Till det kommer att husförhöret ofta blev ett led i nattvardsberedelsen, ett slags kommunionförhör. Denna sammanblandning och prioritering har utan tvivel bidragit till att sudda ut husförhörets särprägel i församlingsbornas medvetande. Den på sina håll långt gångna differentieringen av deltagarna visar, att man fjärmat sig från de ursprungliga intentionerna.

Om gille eller ej hörde till husförhöret säger inte så mycket om det utan mera om graden av social homogenitet i församlingen. Prästernas sätt att hålla husförhör kunde variera, men det får sägas ha varit en omöjlig uppgift för den enskilde prästen att på försmalingsplanet försöka hejda regressionen. Lunds stift hörde dessutom till de områden, där prästens auktoritet var i snabbt dalande.¹

Till skillnad mot vad som tidigare ibland framhållits finns det knappast något, som pekar på att valet av lokal skulle ha varit av avgörande betydelse. Ofta tycks rent praktiska överväganden ha fått avgöra, var man skulle hålla till. Regressionen var långt gången även när man höll till i hemmen. Med en tilltagande privatisering och markering av sin sociala position ökade motviljan mot att upplåta sitt hem. Församlingstanken och församlingsgemenskapen fick vika för sociala prestigehänsyn.

En tungt vägande aspekt på regressionen är, att statens fiskala intressen lösgjordes från husförhöret. Med en allmänt ökad läs- och skrivkunnighet kunde staten tillvarata sina intressen på annat sätt. Med den genom

lagstiftningen deklarerade uppfattningen, att konfessionell enhet inte längre är nödvändig i landet, blir det i längden svårt att straffbelägga vissa ting, som hör till en viss konfessions utövande, även om dess medlemmar är en överväldigande majoritet av befolkningen. Men förklaringen till straffbestämmelsernas upphävande beror minst lika mycket på att statens mantalsskrivningsintressen tillgodosågs på ett nytt sätt.

Den separatistiska väckelsens betydelse för nedbrytningen av kyrklig sed har ofta framhållits. För Lunds stifts del kan det inte sägas råda något samband mellan husförhårets regression och den utomkyrkliga väckelsens position.² Den liksom den inomkyrkliga väckelsen har varit alldeles för svaga för att spela någon avgörande roll vare sig negativt eller positivt.

Inte heller skiftena kan tillmätas någon avgörande roll. Det har sagts, att de slog sönder den gamla gemenskapen och därmed den "kollektivistiska kristendomsuppfattningen".³ Utifrån ett sådant synsätt blir det svårt att förklara, att bönderna var den grupp, som längst höll fast vid husförhåret liksom vid annan kyrklig sed. Snarare får man säga, att skiftet slog sönder de gamla produktionsförhållandena och lade grunden till nya, som var förutsättningen för det välstånd bondeklassen kom att uppleva på 1850-talet. Detta välstånd förde i sin tur med sig en önskan om att markera sin nyvunna position genom att fjärma sig från kollektivet. Det var individualistiska ambitioner, som både underblåstes och möjliggjordes av liberalismen. Dessutom blir det svårt att förklara den långa tidsintervallen mellan skiftenas genomförande och regressionens början, om man vill framhålla skiftets avgörande betydelse. Det går över huvud taget inte att finna någon täckande förklaring hos vissa av skeendets enskildheter.

Det kan med fog sägas, att deltagande i husförhör var en medborgerlig plikt. Enhetens kyrka - stat såg till det. Uppteckningarna visar, att människor i stor utsträckning har uppfattat det så. Rent religiösa eller teologiska motiveringar till deltagandet är i detta källmaterial mycket sällsynta. Frånvaron av sådana är inte att förundra sig över. Kyrkan var ju faktiskt en del av samhället för medborgarna - församlingsborna. Kyrkan var en sådan integrerad del av samhället, att den inte ansågs behöva någon självständig motivering, den lika lite som staten. Den boströmska filosofin accentuerade sådana tankar. När staten befriar medlemmarna från plikten att delta i husförhör, kan de därmed knappast förväntas ändra sin syn på kyrkan. För dem måste den fortsatt ha tett sig som en del av samhället, även om de fortsättningsvis inte var förpliktigade att delta i dess verksamhet. Roten till kyrkans kris runt sekelskiftet ligger förmod-

ligen i denna frånvaro av distinktioner. På sätt och vis har församlingsborna i Lunds stift haft samma uppfattning som den lundensiska högkyrkligheten, men på lokalplanet fick den uppfattningen motsatt effekt mot vad man från högkyrkligt håll önskade. Det sammanhänge med att samhällsutvecklingen gick i en för högkyrkligheten önskad riktning.

Husförhårets regression var ingenting unikt. Liksom vad beträffar bl.a. kyrktagningen ingår det i ett större mönster, den kyrkliga sedens upplösning över huvud.⁴ Det kan därför vara rimligt att förvänta sig vissa gemensamma drag i regressionsprocessen. En likhet mellan kyrktagning och husförhör är regressionsförloppens samtidighet i Lunds stift.⁵ Dessa båda seder har i sin slutfas ställts inför samma omvärld. Det var allmänt sett en väldig rasering av kyrklig sed under senare hälften av 1800-talet. Tiden innebar en djupgående social förändring med den agrara och industriella revolutionen som viktiga drivfjädrar.⁶ I synnerhet i Lunds stift blev den sociala förändringen av betydelse för den kyrkliga sedens ställning.⁷

Berndt Gustafsson betonar allmänt, att den kyrkliga seden kräver en teologisk motivering, om den inte skall hotas av upplösning. Om motiveringen förskjuts, upplöses alltså seden, om den inte kan få stöd hos icke-teologiska faktorer. På det viset har han och andra velat förklara, att dop, konfirmation, vigsel och jordfästning fortsatt som spridda seder, medan andra försvunnit.⁸ Det skulle m.a.o. vara en funktionsförändring, som möjliggjorde för dem att fortleva. I denna bedömning ligger sannolikt mycket, som har fog för sig, men ytterligare en reflektion skall göras. Utifrån tidens ökande privatisering behöver det inte nödvändigtvis röra sig om en omtolkning, en funktionsförändring. Det kan från församlingsbornas sida lika gärna ha rört sig om ett medvetet urval styrt av det egna sociala preferenssystemet. Just de seder, som allmänt levt vidare, är ur familjens synvinkel att betrakta som privata. I centrum står en eller ett par medlemmar av en viss familj eller släkt.⁹

Dessutom kan man något fundera över den situation, då den kyrkliga sedens teologiska motivering ligger fast, medan däremot många deltagare fått sin tillvaro förändrad genom förskjutning av sina funktioner. Det var ju t.ex. vad som gällde kvinnornas ökande deltagande i gudstjänsterna. Slutligen får också påpekas, att teologin inte alls är så väsensskild från det omgivande samhället som det ibland har verkat.¹⁰ Den teologiska tolkningsprocessen pågår ständigt och är i hög grad styrd av varje tids och samhälles frågor, problem och förhoppningar.

Som nämnts förändrades husförhårets ursprungliga funktion, att vara ett

led i själavården, mycket tidigt. Husförhöret kunde klara flera funktionsförändringar utan att gå under så länge de skedde inom en tämligen enhetlig samhällelig ram. Radikalt annorlunda blev läget, när liberalism och individualism fått sina genombrott. Den teologiska tyngdpunkten förskjöts från kollektivet till individen. Den förändringen kan samtidigt sägas vara ett belysande exempel på samspelet mellan samhälle och teologi. En individualistisk teologi vänder sig naturligtvis mot kollektiva former. Det belyses t.ex. av väckelsens krav på individuell omvändelse och kamp mot vad man uppfattade som vanekristendom.

Även när det gäller den sociala homogenitetens och heterogenitetens betydelse som bevarare resp. upplösare av husförhöret passar det i det mera allmänna tidsmönstret. Homogenitetens styrka står i proportion till den självägande bondeklassen. Det är den som i det längsta är sedens bärare. Vad beträffar husförhöret kan som visats läggas till olika grupper på olika platser, ett lokaltpräglat mönster, som inte går att ge en generell förklaring på. Som en vägande förklaring till att den sociala homogeniteten inte förmådde föra seden vidare får anföras, att denna homogenitet kom att krakeleras utan att några egentliga rent sociala spänningar uppstod. Som helhet levde man likvärdigt men enskilt.

Ofta har påtalats adelns och de förnämares negativa inflytande som mönsterbildare, när det gäller uppluckring av kyrklig sed. Uppteckningarna har flera gånger exemplifierat saken för husförhorets del.¹¹ Det verkar ha fog för sig, men händelserna på Island kan kanske sprida nytt ljus över saken. Där saknades praktiskt taget aristokrati. Den kan alltså inte ha påverkat kvällsvakans eller andra seders regression. Men hela det isländska samhället genomgick en förändring, som uppvisar mycket stor likhet med den på andra håll.¹² De tyngst vägande faktorerna är de ekonomiska och sociala, som förändras genom att näringsfånget förändras. På Island blev fisket vad industrin blev på andra håll. T.o.m. flyttningen till de förhållandevis små isländska tätorterna blev ödesdiger för bevarandet av landbygdens seder.¹³

Jämlikhets- och rättviseargumenten har kommit till användning vad beträffar deltagande i kyrklig sed, inte minst husförhöret, men det verkar inte osannolikt, att de i viss utsträckning fått bli kamouflage för sociala och ekonomiska förändringar och ambitioner, som så småningom ibland skulle komma att kläs i politiska termer.

Man kan för husförhorets del liksom för kyrktagningens peka på den stora betydelsen det hade, att det kyrkliga kontrollsystemet bröt samman i slutet av 1800-talet.¹⁴ Det i sin tur berodde på vad som redan nämnts: sta-

tens förändrade inställning.

Det är inte för mycket sagt, att en helt ny epok väntade svenska kyrkan.

N O T E R

Inledning

1. Jfr Pleijel 1965 s 116 och 1970 s 121.
2. Torstendahl 1966 s 40, Hermerén 1972 s 64.
3. NTU II sp 588 1955.
4. A Gustavsson 1982 s 7. Till debatten om seden se Brück 1981 samt recension av A Gustavsson s 5.
5. A Gustavsson 1972 s 10.
6. A Gustavsson 1982 s 12.
7. Ib m s 15ff.
8. Pleijel 1965 s 107 och 1970 s 114, B Gustafsson 1953 s 65ff, s 141ff och s 281.
9. Pleijel 1965 s 94 och 1970 s 106.
10. Jfr Brohed 1977 s 11ff.
11. På detta material bygger Lena Larsén i sin uppsats "Husförhör En regressionsstudie" i påbyggnadskurs C 1 i etnologi i Lund höstterminen 1977.
12. Torstendahl 1966 s 94.
13. Jfr Frykman 1977 s 19f talet om strukturerna.
14. Torstendahl 1966 s 105.
15. Pleijel 1970 s 230.
16. A Gustavsson 1972 s 13.
17. Söderfeldt 1972 s 111f.
18. Pleijel 1957 s 7 och s 11, även A Gustavsson 1976s 8, 17, 27 och s 85.
19. A Gustavsson 1975 s 3ff.
20. Pleijel 1965 s 122 och 1970 s 126.
21. Eriksson-Rogers 1973 passim.
22. A Gustavsson 1975 s 16 et passim.
23. Jfr A Gustavsson 1975 s 3.
24. Torstendahl 1966 s 94ff och Söderfeldt 1972 s 106ff.

Avdelning I

Kap. I

1. Pleijel 1967 s 63.
2. KO 1571. 1971 s 29.
3. Ibm s 35.
4. Lindholm 1949 s 35.
5. Ibm s 1.
6. Melin 1950 s 225f.
7. Lindholm 1949 s 52.
8. Ibm s 169.
9. Pleijel 1965 s 68, 1967 s 76 och 1970 s 86, Lindholm 1949 s 171.
10. Pleijel 1958 s 17.
11. Lindholm 1949 s 73 och s 79.
12. Ibm s 161f.
13. Ibm s 166.
14. Pleijel 1965 s 71 och 1970 s 88.
15. Lindholm 1949 s 254.
16. Ibm s 256.
17. Ibm s 250.
18. Pleijel 1965 s 71f och 1970 s 88f.
19. Lindholm 1949 s 224 med not 41.

Kap. II

1. Pleijel 1935 s 304ff.
2. Brohed 1977 s 41.
3. Wilskman 1781 s 115f. Prästernas förpliktelser grundade sig främst på den avlagda prästeden, som ingår i KL kap 22 § 2. Där heter det bl.a.: "Jag skall ock rätteligen bruka och utdela de högvördiga sakramenten och flitigt driva katekismi lära med mina åhörare efter dess rätta förstånd." (KL utg 1936 s 79). Vidare: "Jag skall mig ock därom vinnlägga att hålla bland mina åhörare en rätt och tillbörlig kyrkodisciplin allt efter den av Hans Kungl. Maj.tt publicerade kyrko-ordningen, förmana dem till gudaktighetens övning, allmänlig landsfred, ärbart leverne och umgänge samt inbördes enighet och kärlek var emot annan, så ock att bedja Gud för höga överheten, dem om deras underdåniga trohets plikt påminna och till hörsamhet och lydnad troligen förmana." (s 80).
4. Pleijel 1935 s 307f, 1935a s 148, 1950 s 107, 1958 s 17 och s 43, 1965 s 74f, 1967 s 76 och 1970 s 91.
5. Brilioth 1946 s 275.
6. C Carlsson 1979 s 16.
7. Nordberg 1938 s 79.
8. Pleijel 1965 s 75, 1970 s 92.

9. Ibm s 97.
10. Årstrycket 1735. Det framgår av rubriceringen: "Kungl. Maj:ts nådiga stadga och påbud till hämmande av varjehandas villfarelser och deras utspridande emot den rena evangeliska äran".
11. Årstrycket 1765.
12. S Carlsson 1964 s 176.
13. Wåhlin 1841 s 50.
14. Några ex: Wilskman 1781 s 864f, Schmidt 1967 bil med läsesedel, H Carlsson 1953 s 405.
15. Första upplagan utkom 1799, andra tillökade och förbättrade upplagan 1807.
16. Wåhlin 1841 s 56.
17. Ibm s 57.
18. Ibm s 58f.
19. Wåhlin 1799 s 59ff och 1807 s 57ff.
20. Wåhlin 1841 s 59.
21. Ibm s 64.
22. Ibm s 61.
23. Enochsson 1949 s 76.
24. Schmidt 1967 s 16.
25. Sandewall 1961 s 22 och s 85.
26. Sandewall 1957 s 149.
27. Ibm s 151 med not 3 samt Sandewall 1961 s 95f.
28. Sandewall 1961 s 34 och s 83.
29. Ibm s 94.
30. Ibm s 98. Vissa likheter med formuleringarna i kungl brev av den 9 jan 1822 för Västerbotten tyder på att man nu fann tiden mogen att göra bestämmelserna i det riksgiltiga. Den tanken hade också tidigare mött i debatten. Enl brevet hade läsarna rätt att samlas till uppbyggelsemöten, bara inte i kyrkans närhet samtidigt med den offentliga gudstjänsten. (Sandewall 1961 s 48).
31. Ibm s 132.
32. Ibm s 141.
33. SFS 1888:42. Pleijel 1965 s 83f och 1970 s 98.
34. Kungl Maj:ts nådiga skrivelse nr 2 till KM 1888.
35. Kyrkolagsutskottets betänkande nr 2 och KM underdåninga skrivelse till Kungl Maj:t 1888.

Kap. III

1. Motioner hos allm kyrkomötet nr 31 1910 s 1f.
2. I förordningens § 31 heter det bl a.: "Särskilt åligger det inflyttad person att så snart ske kan och senast inom en månad efter inflyttningen, samt, om han inflyttat under hösten, senast vid vederbörligt husförhör eller för-skrivning, till pastor inlämna flyttningsbetyg. "
3. Kyrkolagsutskottets betänkande nr 22 1910 s 5ff.
4. KM protokoll 1910 s 159ff.

5. IbM s 163f.
6. IbM s 164f. Jfr biskop Wallquist. Gustavianskt kyrkoliv... s 43.
7. IbM s 168.
8. Rosén 1964 s 648.
9. Brohed 1973 s 224ff.
10. Svensk uppslagsbok band 16 1950 sp 796.
11. Svensk uppslagsbok band 17 1950 sp 367 och 374.
12. KM skrivelse nr 24 1910 s 5ff.
13. SFS 1915:476.
14. SFS 1920:630 § 5, se även §§ 4 och 7.
15. SFS 1930:171 § 5, se även § 7.
16. SFS 1940:264 § 5, se även § 4.

N O T E R

Avdelning II

Kap. I

1. Johannesson 1972 s 387, BiSOS 1864, 1873, 1883 och 1907.
2. Lundsjö 1975 s 134.
3. Newman 1925 s 115ff.
4. S Carlsson 1964 s 81f.
5. Johannesson 1972 s 390.
6. B Gustafsson 1953 s 153.
7. Ibm s 231.
8. Lundsjö 1975 s 121.
9. Odén 1973 s 58, Norman 1973 s 72.
10. Lundsjö 1975 s 122.
11. Johannesson 1972 s 389.
12. Tedebrand 1973 s 253.
13. Jonason-Elg 1980 s 47, S Carlsson 1964 s 461.
14. Obelkevich 1976 s 21.
15. Richardson 1963 s 4.
16. Lundsjö 1975 s 120.
17. S Carlsson 1964a s 58.
18. Johannesson 1972 s 325.
19. Minnhagen 1973 s 60ff och s 130.
20. Arvastson 1977 s 50 och s 58.
21. Kjellman 1979 s 104.
22. S Carlsson 1964 s 40ff.
23. Johannesson 1972 s 376.
24. S Carlsson 1964 s 42.
25. S Carlsson 1956 s 380 om skiftenas ringa betydelse, S Carlsson 1956 s 387 om skiftena och väckelsen i Skåne.
26. Pleijel 1965 s 9 och 1970 s 30ff.
27. En uppteckning från Solberga acc 3480 anger enskiftet som orsak till att husförhöret flyttades från gårdarna till skolan.
28. Rosén 1964 s 649.
29. Enochsson 1949 s 162f.
30. För ett ingående studium av det nära sambandet mellan liberalism, förändrade produktionsformer och en tilltagande privatisering av tillvaron och dess idéhistoriska och filosofiska förutsättningar se Dunn 1980.
31. Kjellman 1979 s 140.
32. Johannesson 1972 s 479.
33. Enochsson 1949 s 167.
34. S Carlsson 1964 s 363f.

35. Christensen-Göransson 1976 s. 280.
36. Blegvad 1972 s 177.
37. Liedman 1980 s 256ff, Nordin 1981 passim.
38. Eckerdal 1970 s 107.
39. Enochsson 1949 s 154.
40. Ibm s 156, B Gustafsson 1953 s 84.
41. S Carlsson 1964 s 560ff.
42. Ibm s 509.
43. B Gustafsson 1953 s 26.
44. Richardson 1963 s 90f.
45. B Gustafsson 1953 s 10.
46. Ibm s 14.
47. Ibm s 28ff.
48. Ibm s 34f.
49. Ibm s 32ff.
50. Ibm s 54ff och s 147.
51. Ibm s 51.
52. Ibm s 144 och s 246.
53. Ibm s 332.
54. Enochsson 1949 s 143.
55. Mehl 1970 s 43.
56. Newman 1925 s 127.
57. S Carlsson 1964 s 367.
58. Serie F II jd 1891 vol 7 LDA, LLA.
59. B Gustafsson 1953 s 16ff.
60. Johannesson 1972 s 480.

Kap. II

1. B Gustafsson 1953 s 81. C H Martling pekar på ett starkt samband mellan frikyrklighetens framgång och nattvardssedens nedgång i Karlstads stift. Martling 1958 passim, även Martling 1961 s 47ff om frikyrkligheten.
2. Enochsson 1949 s 180f.
3. Ibm s 126 och s 164.
4. Sandewall 1961 s 142.
5. Johannesson 1972 s 462f.
6. Aulén 1953 s 37f.
7. Enochsson 1949 s 165 och s 178.
8. NTU II 1955 sp 873, jfr karta sp 1228 samt Andrén 1971 s 71.
9. EFS 1906 s 31, s 66 och s 227.
10. Johansson 1956 s 116.

11. Ibm s 128f.
12. NTU III 1957 sp 392.
13. Några erinringar .. 1909 s 74 och s 90.
14. Ibm passim.
15. Ibm s 57f.
16. Strödda drag .. 1908 passim.
17. Thysell 1904 s 6f.
18. Ibm s 8. Minnesskriften tar inte upp KTS spridning till systematisk behandling. I allt väsentligt får dock LUKA:s bild anses tillräcklig. För en mera detaljerad genomgång av KTS hänvisas till KTS arkiv i Enskilda arkiv 225 F I, A 1:1-3 m fl, LLA.
19. För ex på att samma missionshus använts av olika se Johansson 1969 passim.
20. NTU I 1952 sp 809.
21. Andersson 1928 s 108.
22. Minnesskrift 1917 s 144.
23. Andersson 1928 s 111.
24. Herrnhutismen var aldrig en folkväckelse på samma sätt som nyevangelismen skulle bli det, även om riktningarna företer flera likartade drag. Som en förelöpare till Vanneberga-mötena kan man se herrnhutismens möten i byn Övarp med 400-600 deltagare. De var ett resultat av den sista herrnhutiska väckelsen på 1820- och 30-talen. Newman 1925 s 179, Pleijel 1925 s 235f.
25. Åström 1937 s 97 och s 140.
26. Andersson 1928 s 145.
27. Minnesskrift 1910 s 168f och s 171f.
28. Ibm s 40ff, s 45ff, s 53, s 61, s 71 och s 99ff.
29. Ibm s 205.
30. Ibm s 106ff, s 148f, s 156, s 212 och s 318.
31. Ibm s 294.
32. Ibm s 328ff och s 347.
33. Som ex på baptisternas frånvaro från husförhöret se N. Åkarp husförhörslängd 1886-1896 A I:16 bl a uppslag 73f och 133, LLA.
34. Nyhlén 1964 s 160.
35. Minnesskrift 1910 s 101 och s 106ff.
36. Fri baptistsamfundet 1972 s 37f.
37. Nyhlén 1964 s 220f.
38. Malmström 1932 s 86, s 117, s 159, s 163 och s 232.
39. Metodistkyrkan 1968 s 140, s 167, s 171f, s 182, s 189 och s 201.
40. Nyhlén 1964 s 164 och Vittna och vinna 1962 s 30.
41. Se not 33.
42. S Gustafsson 1962 s 14-23.
43. Ibm s 91.
44. Upppteckningen acc 4853 från N Åkarp är ett belysande exempel.
45. Brohed 1975 s 92.

46. Svärd 1954 s 82ff och s 364, S Carlsson 1964 s 536f.
47. Till belysning av vilka frågor, som engagerade en del väckelsemän från Lunds stift se Svärd 1954 s 4, s 9ff, s 36ff, s 40, s 53, s 114ff, s 133f, s 136f, s 157f, s 186ff, s 193, s 197, s 208, s 215, s 223ff, s 237f, s 263f, s 271, s 279, s 286, s 292, s 298, s 312 och s 331.
48. Enochsson 1949 s 202f, Elmér 1965 s 31ff.
49. Johannesson 1972 s 465, S Carlsson 1964 s 394.

Kap III

1. Tegborg 1969 s 21.
2. Tingsten 1969 s 5.
3. Detta tänkande kan jämföras med den lundensiska högkyrkligheten kyrko- och samhällssyn, som skall behandlas nedan.
4. Tingsten 1969 s 13.
5. Ibm s 103.
6. Andolf 1972 s 16f.
7. Tingsten 1972 s 121.
8. Tegborg 1969 s 133.
9. Billing 1898 s 12.
10. Dahlbom 1927 s 307. Det kan jämföras med förhållandena i översta klassen vid folkskolan i Vinslöv 1855. Av veckans 39 tim användes 6 till bön, bibelläsning och bibelförklaring samt katekesförklaring. Endast räkning kom upp i lika många tim per vecka. Skånska folkskolor 1930 s 119.
11. Skånska folkskolor 1930 s 7.
12. Landquist 1960 s 287.
13. Dahlbom 1927 s 260f.
14. Sjöstrand 1960 s 286.
15. Dahlbom 1927 s 258f.
16. Ibm s 290.
17. Sjöstrand 1960 s 282f.
18. Dahlbom 1927 s 88.
19. Ibm s 89f.
20. Ibm s 339.
21. Skånska folkskolor 1930 s 142.
22. Landquist 1960 s 293.
23. Skånska folkskolor 1930 s 5.
24. Tegborg 1969 s 65 och s 133.
25. Ibm s 65.
26. Dahlbom 1927 s 336.
27. Rörande det tidigare skedet se Warne 1929, även Ritz 1848.
28. Andersson 1973 s 66f.
29. Ibm s 144.

30. Ibm s 103f.
31. Ibm s 107f.
32. Ibm s 106. Även de engelska inspektörerna hade iakttagit, att eleverna ofta lärde sig katekesen utantill utan att förstå den. Obelkevich 1976 s 167.
33. KO 1571. 1971 s 29, jfr Ivarsson 1971 s 315ff.
34. Johansson 1972 s 76.
35. Prästmöteshandlingar 1858 § 1.
36. Ibm § 2.
37. Ibm § 1.
38. Dahlbom 1927 s 53.
39. Andersson 1973 s 114.
40. Dahlbom 1927 s 54.
41. Ibm s 55 och s 235.
42. Kungl cirkulär 12 maj 1865 enl Dahlbom 1927 s 346f. Vid visitation i Kvistofta och Glumslöv 1867 fanns enl biskop Flensburg efter förhöret med nattvardsbarnen "inga spår av den tanklösa utantillläsning, som allt för ofta påträffas". Det heter vid samma tillfälle: "Förslag gjordes att det följande årets konfirmander skulle tillsägas att vid förhören vara närvarande." Det gällde kommunionförhören. Serie F II ga vol 19 LDA, LLA.
43. Landquist 1960 s 285.
44. Dahlbom 1927 s 349f.
45. Ibm s 352ff.
46. Ibm s 355.
47. Ibm s 358ff.
48. Ibm s 298.
49. Ibm s 22.
50. Ibm s 87.
51. Ibm s 372.
52. Tegborg 1969 s 29f.
53. Pleijel 1967 s 83f.
54. Prästmöteshandlingar 1826. Biskopens ämbetsberättelse.
55. Riksdagsprotokoll 1850-51. Prästeståndet 5 s 396f. Det skedde genom bifall till Allmänna besvärsoch ekonomiskskottets utlåtande nr 78. I detta står bl a: "På dessa skäl och då erkännas måste, att många av anmärkningarna mot katekesen icke saknade all grund,..." Det syftar främst på katekeskritiken från Norrlandsläsarna. Trots detta medgivande "anser utskottet sig böra vördsamt hemställa, att ifrågavarande motion icke må för närvarande till någon åtgärd å rikets ständer sida föranleda". Riksdagsprotokoll 1850-51. Bihang 8.
56. Hierta 1868-1871 s 299.
57. Dahlbom 1927 s 56.
58. Andersson 1973 s 19.
59. Ibm s 133.
60. Ibm s 125.
61. Hierta 1868-71 s 298.

62. Andersson 1973 s 168.
63. Ibm s 186.
64. 1859 utsände biskop Thomander ett detaljerat frågeformulär till prästerskapet. Svar kom från samtliga församlingar 1860-64. Frågorna gällde pastoralvården, till vilken bl a husförhåret räknades. Ännu rådde i stort sett en obruten kyrklig sed i stiftet, men de följande decennierna skulle snabbt ändra på det förhållandet. Materialet förvaras i LDA: Uppgifter om pastoralvården enl cirk. 551, 3/12 1859. 1859-1864. Österlin 1960 s 382ff.
65. Brohed 1980 s 275. Om visitationsordningen frågelista och dess förlagor se Brohed 1977 s 189ff.
66. Fyra år senare heter det dock i Wählin's handbok första upplagan: "Vid ovannämnda kommu-
nion- och husförhör är det prästerskapet ålagt..." I andra upplagan talas enbart om
"ovannämnda husförhör". Wählin 1799 s 61 och 1807 s 59.
67. Prästmöteshandlingar 1795. Biskopens ämbetsberättelse.
68. Rehnberg 1980 s 297f.
69. Feuk 1980 s 312.
70. Prästmöteshandlingar 1814. Biskopens ämbetsberättelse.
71. Österlin 1980 s 324ff.
72. Österlin 1960 s 1ff och s 39ff.
73. Österlin 1980a s 338 och s 342, Österlin 1960 s 54 och Aulén 1953 s 72.
74. Österlin 1980a s 343 och s 348. Minnesskrift 1910 s 53 et passim, även Österlin 1960
s 73.
75. Österlin 1980a s 349f, Österlin 1960 s 367 och s 372, Sandewall 1961 s 69.
76. IQ 1837 s 362.
77. Thomander 1878 s 777f.
78. Bil till Lunds domkapitels cirkulär 1863:583.
79. Prästmöteshandlingar 1864. Biskopens ämbetsberättelse.
80. Listerby och Förkärila 1856 § 4 F II ga vol 15 LDA, LLA.
81. Tving och Eringsboda 1856 § 4 ibm.
82. Välluv och Raus 1864 § 4 F II ga vol 18 LDA, LLA.
83. Ronneby 1856 § 2 F II ga vol 15 LDA, LLA.
84. Svalöv 1858 § 3 F II ga vol 16 LDA, LLA.
85. Brågårp och Nevishög 1862 § 4 F ga vol 17 LDA, LLA.
86. Halmstad och Sireköpinge 1863 § 3 b ibm.
87. Stångby och Vallkärila 1864 § 7 F II ga vol 18 LDA, LLA.
88. S Carlsson 1964 s 409ff.
89. Pleijel 1980 s 357ff.
90. Karlshamn 1866 § 12 d F II ga vol 18 LDA, LLA.
91. Karlskrona 1866 § 2 g ibm, Mellby och Tjörnarps 1867 § 8 F II ga vol 19 LDA, LLA.
92. Ronneby 1866 § 6 d F II ga vol 18 LDA, LLA.
93. Röke och Torup 1869 § 8 c F II ga vol 20 LDA, LLA, jfr Osby och Loshult 1863 § 2 b,
där det heter, att pastor skall "försöka avvärja all onödig kostnad" i samband med
husförhören. F II ga vol 17 LDA, LLA.

94. T ex Rörum och Hallaröd 1868 § 7 b F II ga vol 19 LDA, LLA.
95. Karlshamn 1866 § 7 d F II ga vol 18 LDA, LLA.
96. T ex Ivö och Kiaby 1874 § 3 F II ga vol 21 LDA, LLA.
97. Prästmöteshandlingar 1870. Biskopens ämbetsberättelse. Ett ex på hur förslaget utföll lämnas i husförhörslängden för Ausås 1892-1901 A I:17 LLA. I den finns markeringar för årets eller föregående års konfirmander på uppslagen 59, 71, 92, 135, 149, 165, 176, 204, 268, 310 och 385. Vid varje tillfälle avses endast en person. Konfirmandernas och de nykonfirmerades deltagande får sägas ha varit av marginell natur. Ett annat ex är husförhörslängden för Håstveda 1893-1899 A I:14 LLA. I den har inte gjorts någon markering av konfirmanders eller nykonfirmerades deltagande, men av deltagarnas ålder framgår det, att det vid denna tid varit tämligen vanligt, att man deltagit i husförhör ett eller ett par år efter konfirmationen, se bl a uppslagen 169, 210, 213, 241, 318, 421 och 423.
Enl. husförhörslängden för Brunnby 1892-1899 A I:17 LLA har konfirmander och nykonfirmerade deltagit men jämförelsevis i ännu mindre utsträckning än i Ausås, se bl a uppslagen 238, 240, 241, 261 och 297. Frågan om vilka som deltog och i vilken utsträckning de gjorde det kommer att utförligt behandlas i Avd. III.
98. Prästmöteshandlingar 1883. Biskopens ämbetsberättelse. Vid prästmötet 1876 uppger han dock, att husförhören är "synnerligen fåtaligt besökta". Prästmöteshandlingar 1876. Biskopens ämbetsberättelse.
99. Om Billing som stiftschef se Pleijel 1980a s 375ff.
100. Munka-Ljungby och Engelholm 1902 § 8 F II ga vol 27 LDA, LLA.
101. Landskrona 1903 § 7 ibm.
102. Vinslöv och Nävlingen 1905 § 20 F II ga vol 28 LDA, LLA.
103. Fjälkinge och Nymö 1906 § 14 ibm.
104. Brogeby och Löddeköpinge 1905 § 5 ibm.
105. Öved 1899 § 5 F II ga vol LDA, LLA
106. St och L Slågarp 1902 § 8 F II ga vol 27 LDA, LLA. Hammenhög och Hannas 1900 § 7 F II ga vol 26 LDA, LLA.
107. T ex Glumslöv 1899 § 15 och Förslöv och Grevie 1900 § 18 ibm.
108. Prästmöteshandlingar 1900. Biskopens ämbetsberättelse.
109. Westerberg 1871 och Rosenberg 1891.
110. S Carlsson 1964a s 56f.
111. Nödvändigheten av detta förhållande påvisas av opinionsforskningen. Den har främst sysslat med åsikter i politiska sammanhang, men resultaten är tillämpliga även på prästen och hans roll som opinionsgrundare- och förmedlare. "Om en kommunikator, som har en viss presitge, försöker att ändra åsikter som i hög grad avviker från hans egna och som omfattas mycket starkt, blir resultatet sannolikt endast att han reducerar sin egen presitge. Mycket intensiva åsikter är vanligen inte de kognitioner, som är 'lättast' att förändra. En nedvärdering av kommunikatorn snarare än en åsiktsförändring är den metod, som mest sannolikt väljs för att reducera dissonansen." Lane-Sears 1964 74f. Om ordet kommunikator utbyts mot präst i citatet blir det även en beskrivning av vad som hände under 1800-talets senare del. Det var först genom tvångslagstiftningens borttagande medborgarna f f g själva kunde markera och följa sin inställning i kyrkliga och andra frågor. Det är helt i linje med de liberala tankarna. Deras genombrott innebar samtidigt en kraftig reduktion av en äldre samhällsuppfattnings anspråk på absoluthet. Det var i denna skarv eller övergång den lundensiska högkyrkligheten och prästerna hamnade.
112. Weibull 1968 s 146f.
113. Pleijel 1980 s 368.

114. Enochsson 1949 s 206f.
115. Obelkevich 1976 s 121 och s 127.
116. NTU I 1952 sp 1352.
117. Teologiska fakulteten i Lund ogillade 1873 års katekesförslags ofullständiga kyrkobergrepp. Dahlbom 1927 s 59.
118. Pleijel 1980 s 362.
119. NTU III 1957 sp 347.
120. NTU II sp 795. Till receptionen av Schleiermacher i Sverige se Radler 1977.
121. Wallgren menar, att det mest utmärkande draget hos högkyrkligheten är att finna i treståndsläran och den därur vunna samhällsordningen. Wallgren 1959 passim.
122. Wingren 1971 s 112ff.
123. S Carlsson 1964 s 419f.
124. Palmqvist 1971 s 38.
125. Larsson 1968 s 129.
126. Fagerberg 1953 s 239f.
127. B Gustafsson 1956 s 21.
128. Hammar 1972 s 10.
129. Ibm s 10.
130. Ibm s 13.
131. Hägglund 1971 s 354.
132. Ibm s 355.
133. Text om dopsynen se Brohed 1975 s 105ff.
134. Brohed 1975 s 124.

Avd. III

Kap. I

1. Några exempel: Oxie saknar Arrie, Skytts Dalköpinge, Bara Särslöv, Frosta Ö Espinge, Färs S Åsum, Harjager Södervidinge, Luggude Ekeby, Bjäre Tostarp och Gärds Skepparslöv.
2. Brunnby 1892-1899 A I:17, Jonstorp 1881-1897 A I:17, Ausås 1892-1901 A I:17, Håstveda 1893-1899, A I:14, N Åkarp 1886-1896 A I:16 och Näsrum 1880-1894 A I:12. Församlingarna är valda bl a för att försöka ge en bild av förhållandena runt 1888.
3. En jämförelse med Växjö stift från 1787 visar, att husförhållandet där hade en stabil position. I de allra flesta fall ordnades det årligen men i några fall endast vartannat eller vart tredje år som t ex i S Hestra pastorat. H Pleijel utg Gustavianskt kyrkoliv i Växjö stift. Prästerskapets svar på biskop Wallquists promemoria 12 nov. 1787. 1981.
4. Eckerdal 1970 s 130.
5. Ser F II jd vol 7-8, F II ga vol 17, 22, 24, 28, F II gb vol 36 LDA, LLA. Jfr bil 4.
6. Ser F II jd vol 9-10, F II ga vol 23, 27, 28, F II gb vol 10, 45 LDA, LLA. Jfr bil 4.
7. Ser F II jd vol 11-12, F II ga vol 26, F II gb vol 41, 52 LDA, LLA.
8. Ser F II jd vol 14, F II ga vol 22, 28, F II gb vol 1 LDA, LLA. Rörande prosten Fredlund i Tygelsjö och andra schartuanska präster se kap IV not 39 LDA, LLA.

Kap II

1. O'Dea 1967 s 13.
2. Wählin 1841 s 58f, jfr Wählin 1799 s 59, där psalm saknas.
3. Dock finns det en naturlig förklaring fram emot sekelskiftet. Anledningen till att åldersintervallet 1870-74 i de flesta fall markerar en liten topp vid jämförelse med perioderna före och efter beror på att andelen sagesmän är något större i det intervallet (03/06/81 p 9).
4. Som ex på motsägelser se S Åsby acc 2958 - acc 4280 och Vellinge acc 658 - acc 4484.
5. Annorlunda har det förhållit sig i Växjö stift. En sagesman från Tolg uppger följande ordning vid husförhör (acc. 2196): 1. Psalm 2. Ett tal av prästen 3. Uppräkning av familjerna, varvid innanläsning i bibeln ägde rum 4. Ungdomen förhöordes i katekesen 5. Husförhörspsalmen förhöordes 6. Husförhörspsalmen gavs för nästa år och meddelanden gavs, näroch var nästa husförhör skulle äga rum 7. Tal av prästen 8. Psalmsång.
6. Pleijel anger husförhörspsalmens spridning som "mycket ringa". Den förekommer främst i S Småland om än långt ifrån allmänt. Pleijel 1965 s 120 och 1970 s 125.
7. Beläggen är med acc nr: 1923 Vemmerlöv, 1920 Lackalänga, 1919 Hörby, 3271 Lövestad, 1015 Fågeltofta, 3849 Stehag, 1143 Reslöv, 1141 Billeberga, 2998 Brunnby, 5176 Sireköpinge, 1161 Ignaberga, 1799 och 1849 N Åkarp, 1660 Örkened, 3759 Lösen, 1710 Augerum, 3338 Sillhövda, 818 Rödeby, 1138 Jämshög, 1165, 1163 och 115 Kyrkhult gällande Vederslöv och Jät i Växjö stift (de två sistnämnda).
8. Kyrkvisor för barn 1961 nr 752: Tolv skådebröden på altarets bord, Elva apostlar, Tio budorden, Nionde timmen gav han upp sin and', Åtta saligheter, Sju bönepunkter, Sex stenkrukor i Kana i Galilén, Fem Moseböcker, Fyra evangelier, Tre patriarker, Abraham, Isak och Jakob, Två stentavlor, En är allen, som råder över himmelen och jorden. Uppges vara gammal spinnvisa från Skattungbyn. Den byggs upp från slutet med hjälp av försångare.
9. Följande acc: 1021 Fjellie 419:1 (W 418:1) Att Dig, o Gud, mitt offer bära, acc 3478 Solberga 429:9-10 (W 429:9-10) Min gärning nådigt skåda och Vålsigna mig och skydda och 66:4 (W 66:4) Dig vare pris, acc 724 Bromma 403 (W 275) Stilla jag på dig vill akta och 396:2 (W 204:2) Jesu, låt mig städse börja och 175:9 (W 120:9) Giv att ditt

ord oss lyser så, acc 4276 Konga 118 (W 118) Din spira, Jesu sträckes ut och 21 (1921:504) Härlig är jorden, acc 4215 Billinge 124 (W 124) Vår Gud är oss en väldig borg, acc 3002 Glumslöv 35 (W 73) Vänligt över jorden glänser och 168:6 (W 123:6) Måste ock av törnen vara, acc 989 Vitaby 125 (W 113) Till härlighetens land igen, acc 3504 Ingelstorp 142 (W 35) Gud låter sina trogna, acc 567 Ö Ljungby 429:9 (W 429) Min gärning nådigt skåda, acc 1334 Hästveda 600:7 (W 500:7) Herre, signe du och råde, acc 1119 Farstorp 124 (W 124) Vår Gud är oss en väldig borg, acc 1272 Ronneby 345 (W 210) Vaka själ och bed, acc 1639 Backaryd 600:1 (W 500:1) Du, som fromma hjärtan gläder och 396 (W 204) Jesu, du vår fröjd och fromma, acc 4364 Tving 257 (W 165) Vak upp! Hör väkten ljuder, acc 949 Mörrum 429:10 (W 429:10) Välsigna mig och skydda, acc 4562 Ysane 118 (W 118) Din spira Jesu sträckes ut och 119 (W 119) Den korta stund jag vandrar här.

10. NTU II 1955 sp 1315ff.

11. Flera av de psalmer, som uppteckningarna belägger, tillhör dem, som Johan Ternström klassificerat inte endast som undermåliga utan som särskilt undermåliga, nämligen (enl. Wallin-psalmboken): 324, 327, 328, 329, 330, 418 och 429 (se not 9). Arvastson 1949 s 42.
Den lundsiska högkyrkligheten hade inget intresse av någon ändring av psalmboken. Men skenet ut arbetades det ihärdigt men fåfängt på att få en ny psalmbok till stånd. Arvastson 1949 och 1954 passim.

12. Kyrkoherden i L och St Slågarp var Per Larsson Lindsjö (acc 2050), betecknad som en stor vän av kyrklig lekmannaversamhet. Carlquist II:3 1951 s 172.

13. Om den anglosachsiska väckelsesångens genombrott i Sverige och Lina Sandell-Bergs insats se S-Å Selander 1973 s 105ff samt särskilt om Sandell-Bergs motivlikhet med Wallin se I Selander 1980 s 123 och s 131f.

14. Acc 696 Everöd visar, att förutom sedvanliga psalmer sjöngs sånger ur Sions toner.

15. Jfr Brohed 1977 om konfirmationen i HB 1811.

16. Några exempel: 206-W 324-G 108, 212-W 328-G 232, 214-W 330-G 307, 429-W 429-G 342, 175-W 120-G 160 och 124-W 124-G 56.

17. I sin bok Klockaren i helg och söcken 1980 klarlägger Hilmer Wentz dem.

18. De är acc 661 Fru Alstad, acc 4660 Svedala, acc 4254 Lyby, acc 729 Ö Karaby, acc 2685 Bosarp, acc 1944 Dagstorp, acc 2769 Ravlunda, acc 1428 S Mellby, acc 2372 Ausås, acc 3694 Brönnestad, acc 3898 Gumlösa, acc 1334 och 2344 Hästveda, acc 739 Kviinge, acc 696 Everöd och acc 3900 N Åsum. Inget belägg finns för Blekinge.

19. Wentz 1980 passim. Det heter t ex i kyrko- och skolrådets protokoll av den 12/5 1886 "Att klockarelägenheten här skall vid blivande ledighet förenas med lärarebeställningen vid Tving fasta folkskola,..." Tving K IV:4 LLA.

20. Wåhlin 1841 s 57ff.

21. Vad gäller lydnad för överheten jfr klockareeden i HÖr 1838. Wentz 1980 s 33f.

22. Några ex på ordningen psalm - bön: acc 3223 Oxie, acc 2111 Lyngby och på ordningen bön - psalm: acc 2043 Burlöv, acc 3694 Brönnestad och acc 3699 N Mellby.

23. Faxes rekommendation från 1814 (s 59) och Wåhlins handboks innehåll har uppenbarligen inte följts. Böns ställning har kontinuerligt försvagats. Om det av samtiden uppfattades som en försvagning av gudstjänstkaraktären vid husförhöret är ovisst men sannolikt. Men det verkar samtidigt som ordet gudstjänst kunde ges ett ganska varierande innehåll. Bibelförklaringar och kommunionförhör uppfattades också som gudstjänster. Carlquist II:2 1948 s 432 och pastors i Mjällby ämbetsberättelse till prästmötet 1912. Ser. F II jd vol 13 LDA, LLA.

24. Acc 2057 V Alstad, acc 4721 Gudmundtorp, acc 2046 Gårdstånga, acc 2054 Sövde, acc 2373 Blentarp och acc 2523 Virke. Fråga är om inte det verkliga talet är ännu lägre. I ett par fall motsägs uppgifterna av andra inom samma pastorat. Sagesmannen i Gud-

mundtorp är född 1881, uppteckningen gjord 1961. Det kan jämföras med acc 4723 från samma församling med en sagesman förr 1894, även den uppteckningen gjord 1961. Det ligger nära till hands att tolka den äldre sagesmannens uppgifter som ex på minnesfel.

25. Trots efterforskningar har det inte gått att hitta något belägg för "husförhörsbön" i analogi med husförhörspsalmen och särskild psalm.
26. Belägg finns även för att bibelförklaringen haft förhörsmoment men naturligtvis inte på katekesen utan på Bibeln, vilket onekligen kan innebära ett steg bort från den konfessionella lutherska kristendomsuppfattningen, se t ex acc 649 Vanstad. Mera allmänt uttryckt heter det från acc 4029 Torhamn, att prästen inte frågade, han bara läste och pratade med var och en som det passade. Det kunde även ta formen av en betraktelse över en biblisk person, t ex acc 4535 Tygelsjö.
27. Dock förekom förmanande tal på ett och annat ställe, t ex acc 4482 Tygelsjö.
28. Jfr vad som sägs om efterförhöret hos Pleijel 1965 s 112 och s 119.
29. Med villkor avses främst dem, som rymdes inom hustavleideologins ram. Samtidigt med att katekesen utgick ur psalmboken på 1820-talet gjorde hustavlan det. (Pleijel 1967 s 81). Dock ingick hustavlan tämligen ofta i de tryckta katekeserna, t ex i Dockt. Mårt. Luthers lilla katekes med förklaring, tryckt hos J och U Riis i Stockholm 1861 s 107ff. Till det kommer de förändringar i det kollektiva livsmönstret, som föranleddes av skiftena, ekonomiska olikheter o likn. Ytterligare får sägas, att regementsläran knappast längre upprätthölls i praktiken under regressionsperioden.

Kap. III

1. Det framgår tydligt vid genomgången av de på s 69 not 2 angivna husförhörslängderna.
2. Johansson 1972 s 224 och s 243 samt s ovan.
3. Rodhe 1908 s 51, se även Arvastson-Andrén 1967.
4. Newman 1925 s 140.
5. Rodhe 1908 s 63.
6. Rodhe 1906 s 137.
7. Pleijel 1967a s 31.
8. Rodhe 1906 s 138.
9. Rodhe 1908 s 61.
10. Beskow 1915 s 21.
11. Pleijel 1925 s 66ff.
12. Bringéus 1950 s 44 och s 53f.
13. Pleijel 1967a s 32.
14. Newman 1925 s 140. I en pålysning 5 Sönd e. Tref. 1869 till husförhör i Reslöv heter det bl a "... och torde de tillstädeskommande medföra Nya Testamentet". Reslövs pålysningssbok P II:2 1865-70 LLA.
15. Newman 1925 passim, NTU III sp 521f och s 78 med not 11 ovan.
16. NTU II 1955 sp 547.
17. Rodhe 1908 s 62.
18. Ivarsson 1973 s 99 et passim.
19. Landquist 1960 s 287.
20. Neologin tillmätte bibelstoffet större värde än vad ortodoxin hade gjort. Andersson 1973 s 11.

21. Olsson 1967 passim.
22. Prästmöteshandlingar 1870 Prästmötesberedningen § 18.
23. Prästmöteshandlingar 1870. Biskopens ämbetsberättelse.
24. NTU I 1952 sp 920.
25. Acc 3244 Rörum, acc 4690 Örkellunga, acc 432 Hörja, acc 3414 Ramdala och acc 1646 Nättraby.
26. Acc 2518 Stehag, acc 4516 Norrvinge, acc 444 Höja, acc 984 N Strö, acc 3406 Augerum, acc 1266 och 1268 Ronneby, acc 3644 Tving, acc 3643 Fridlevstad och acc 1139 Åryd.
27. Förfarandet påminner om folkskollärarnas uppgift i visitationsordningarna, t ex den av Gottfrid Billing utfärdade i jan 1899 (Bil. till Lunds domkapitels cirk. 1899: 808), där det heter omedelbart under rubriken Första avdelningen: "Efter hållen morgonbön förhöras pastoratets folkskolebarn i innanläsning och kristendomskunskap av sina lärare och, så vitt ske kan, av visitorator."
28. De varierande yrkesbenämningarna beror sannolikt på att det vid denna tid var vanligt med s k "förenad tjänst", d v s i Lunds stift främst en sammanslagning av klockare- och lärartjänsterna. (NTU I 1952 sp 692). Det är rimligt, att tjänstemannen kallades klockare, när han framträdde i kyrkliga sammanhang och lärare, när han fullgjorde sina uppgifter i skolan. Det är ett litet ex på hur kyrka och skola började gå skilda vägar.
29. Exempelvis i Stävie 1872 och i Höör 1887. Wentz 1980 s 188f.
30. En avlöningsvariant uppges från acc 259 Karlshamn. Efter flyttningstiden vid Mikaeli gick klockaren runt i husen och skrev upp dess invånare. Av de fattiga familjerna skulle han erhålla 25 öre och av de rika mera. Detta var en del av hans avlöning. En annan intressant uppgift kommer från acc 4030 Torhamn: "Långt tillbaka i tiden tog prästen upp sitt tionde vid husförhören och klockaren fick också en viss del. Tiondet var nog mest i natura. Fisk och annat. Sedan kom ju tiondet på skatten. Det var en särskild skatt sedel för det, som kallades för kornskäppan." En förordning 1883 stadgade om ett allmänt ordnande av klockarens löneinkomster. Det skulle vara klart före utgången av 1886. Den dessförinnan gällande stadgan var för Skånes del från 1723 och för Blekinges från 1747 (SFS 1883:61). Genomförandet av förordningen måste i hög grad ha underlättat för klockarna att regelbundet och korrekt erhålla sin lön.
31. Det har hävdats, att Luthers katekeser inte är ett självständigt arbete utan att det har sina förlagor i 1400-talets nordtyska devotio-moderna-litteratur, inte minst dess "barnalära" och lekmanabiblar. Dessa skall Luther ha återgivit tämligen noggrant vid sitt eget katekesarbete. N Fransén. Den svenska katekestraditionens historiska ursprung. Särtryck ur KÅ 1935. 1936 s 208ff.
32. Möjligen har det i båda fallen rört sig om Schartaus "Försök till det mesta med alter-nativa frågor bibringa det allra nödvändigaste av kristendomskunskapen", tryckt i Lund 1838.
33. En person, som påbörjat sin skolgång i Andrarum 1874 fick lära sig inte mindre än tre katekeser, den lindblomska av 1811, den av 1878 och Schartaus "Undervisning i christendomskunskap". Skånska folkskolor 1930 s 12.
34. Andersson 1973 s 187.
35. Andersson 1973 s 183.
36. Acc 3948, acc 3604, acc 4279, acc 4457, acc 4715, acc 4189, acc 4732 och acc 4827. Enl ämbetsberättelsen till prostvisitationen i Bjärshög och Oxie 1888 förhördes vid husförhöret varje nyinflyttad i innanläsning, biblisk historia och Luthers lilla katekes. F II gb vol 14 LDA, LLA.
37. Ett mera ovanligt system med valfrihet beskriver pastor i Vanstad och Tolånga i ämbetsberättelsen till biskopsvisitationen 1868: "Dock finns icke få, särskilt bland de i sina kristendomsstycken svagare, vilka hellre välja det enskilda förhöret i prästgården än det offentliga." F II ga vol 19 LDA, LLA.

38. NTU II 1955 sp 260f.

39. Wåhlin 1841 s 56. Pastor i Grönby och Anderslöv skriver i ämbetsberättelsen till prostvisitationen 1870: "Flertalet tillstädeskommer vid förhören och de försumliga tillhållas att inställa sig hos pastor till förhör vid sedermera förut skeende anmälan till nattvardsgång." F II gb vol 20 LDA, LLA.
40. Kommunionförhör föreskrevs i en kungl. stadga 1735 och kom att få en växande betydelse. Inte sällan förenades de med fredagens veckopredikningar (Brilioth 1946 s 276). Eckerdal skriver om kommunionförhöret, att det ordnades efter läglighet. I regel ägde det rum söndagen före nattvardsgången i samband med högmässa, till vilken olika förrättningar var knutna. (Eckerdal 1870 s 16ff, s 91f). I pålysningsboken i Ramdala 2 Sönd e påsk 1869 heter det, att de som idag fjorton dagar önskar begå H H Nattvard bör nästa söndag stanna kvar till förhör och uppteckning (Ramdala pålysningsbok 1825-1869 P I:1 LLA).
41. Enl V Rundgrens "pastoralavhandling" 1897 var den procentuella andelen kommunikanter i förhållande till folkmängden 80% för Lunds stift, vilket gör, att det väl smälter samman med övriga sydsvenska stift. Som jämförelse kan nämnas, att Uppsala, Strängnäs, Västerås och Karlstads stift hade 15%. Eckerdal 1970 s 122 och s 132.
42. NTU II 1955 sp 1 171 och Ahrén 1965 s 227.
43. Den sjunkande nattvardsfrekvensen kan även till en del förklaras teologiskt. Förkunnelsen rörande nattvarden betonade ofta synd, straff och ovärdighet. En hög "motståndströskel" byggdes upp. Dessa drag kom så småningom att kritiseras, se t ex Aulén 1922 s 30ff et passim.
44. Jfr Frykman 1977, där den utomäktenskapliga fruktsamheten och attityderna för att så långt möjligt reducera den beskrivs.
45. Enskilt förhör ägde nästan alltid rum i prästgården enl uppteckningarna (t ex acc 2955 Börsarp). Det kunde även kallas dröftamöte (acc 2292 Höganäs) eller "dröftaförhör" (acc 124 Degeberga). Enl Rietz dialektlexikon från 1878 sammanhänger ordet ursprungligen med det möte, då kreatur, som kommit bort, på dröft, återställdes till sina rätta ägare. Till prostvisitationen i Konga och Ask 1871 skriver pastor: "Med dem som sällan infunnit sig på husförhören, har hållits särskilt husförhör, då omständigheterna det påfordrat." Han fortsätter: "Ävenledes kallas personer till enskilt förhör då kunskapen befunnits vara svag." F II gb vol 36 LDA, LLA.

Kap. IV.

1. Det är SFS 1861:45 som är det i allt väsentligt grundläggande dokumentet för mantalskrivningen under regressionsskedet. I det talas genomgående om husförhörslängd. I 1812 års mantalsförordning (Årstrycket 1812 30/9), som är den närmast föregående författningen på området, används lika konsekvent termen husförhörslängd. Med folkbokföringsreformen 1894 försvinner prefixet husförhörslängd helt. Termen husförhörslängd var under regressionen den gängse benämningen, varför den används här.
2. En uppteckning från Iving (acc 1839 f -65) motiverar det flitiga deltagandet i husförhör på följande sätt: "Det gällde ju att kunna något, när man skulle ta ut lysning! Sen man väl var gift, började man slarva!"
3. Frågan återfinns 1849 i § 9, 1863 under 5:o och 1899 under I.46. Bil till Lunds domkapitels cirkulär 1849:449, 1863:583 och 1899:808. Se även Brohed 1975 s 37ff. och 1977 s 189ff.
4. Uppgiften kommer från (acc 1 494) Örkelljunga. Prosten ifråga måste ha varit O B Rosenblad, verksam i pastoratet 1843-1876. Vid husförhören blev varje deltagare förhörd i läsning och kristendomskunskap. På 1870-talet besöktes husförhören mindre talrikt (Bringéus 1950 s 50 och s 53). När det allmänt gäller det nordskånska prästerskapets arbete för att rycka upp skolväsendet och bekämpa okunnighet och ovilja att skicka barnen till skolan och att göra ekonomiska uppoffringar för dem, se Newman

s 124.

5. Tegborg 1969 passim.
6. Endast 18 belägg finns för att längden inte fördes (11/25/81 p 235ff).
7. Några belägg: acc 2 426 V Hoby, acc 1 024 Knästorp, acc 2 639 Lyngby, acc 14 Högseröd acc 1 431 Ö Strö, acc 642 Lövestad, acc 2 637 Fågeltofta, acc 1 141 Billeberga, acc 2 766 Brösarp, acc 3 052 Kverrestad och acc 3 344 Sturkö.
8. Wåhlin 1841 s 60, Äv Lunds Consist Cirk N 76 d 3 aug 1803.
9. Några belägg: acc 5 010 Bodarp, acc 4 721 Gudmundtorp, acc 649 Vanstad, acc 4 456 Allerrum, acc 1 104 Höja, acc 3 853 V Karup, acc 4 859 Vittsjö och acc 3 149 Rödeby.
10. I Reslövs pålysningsbok den 31/10 1880: "För den mantalsskrivning, som är utsatt att hållas den 14 nästa november och den på grund därav blivande tioåriga folkräkningen hållas förberedanden teckningar, dels i byhemmen av kantor Klarin under förra hälften av nästkommande november månad, dels av församlingens prästerskap under månadens senare hälft å dagar som särskilt kommer att då tillkännagivas, inflyttade personers flyttningsbevis mottagas å pastorsexpeditionen särskilt lördagarna den 6 och 13 kl 9-12 fm." Reslövs pålysningsbok 1870-1880 P II:3 LLA.
11. Några belägg: acc 2 376 Fuglie, acc 1 024 Knästorp, acc 2 639 Lyngby, acc 4 584 Skabersjö, acc 2 143 Skivarp, acc 2 103 Asmundtorp, acc 2 145 Hamnehög och acc 2 539 Nosaby.
12. S Carlsson 1956 s 24.
13. Om statarnas förhållanden, se Lo-Johansson 1939. I Statarminnen Svenskt liv och arbete nr 1 1947 och nr 5 1949 skildrar statare från olika landskap sina liv. I nr 5 står även: "Det förtjänar påpekas att den kontanta löneformen genomfördes i större utsträckning i Skåne, före andra landsdelar." (s 249). Det kan jämföras med folklivsskildraren Eva Wigströms uppgift om att redan på 1820-talet förekom på sina håll i Skåne lejd arbetskraft (Kjellman 1979 s 85). Det pekar på detta landskaps snabba anpassning till nya produktionsformer. Prästerskapets kritik av dess konsekvenser för gemenskapen och fr a för den nya synen på arbetet som en vara, se B Gustafsson 1949 s 91ff, särskilt kap 3 Prästerskapet och den brutna gemenskapen mellan husbonde och tjänare.
14. Det är inte omöjligt att initiativet till flyttningen oftare än man föreställer sig kan ha legat på arbetsgivarsidan. Legostadgan av 1833 föreskrev nämligen, att husbonden hade skyldighet att dra försorg om en anställd på dennes ålderdom förutsatt att husbonden haft honom i sin tjänst senast från trettionde levnadsåret (S Carlsson 1956 s 218). Ett enkelt sätt att kringgå det var att säga upp tjänstefolket i god tid och anställa yngre. Uppgifterna om tillgång på arbetskraft under regressionsperioden varierar något, men som helhet tycks det inte ha varit särskilt svårt att få tag på folk. Jfr acc 5 600 Brandstad där det sägs, att tjänstefolk med många barn gärna stannade på samma plats.
15. Eriksson-Rogers 1973 s 79.
16. S Carlsson 1956 s 217.
17. I ex acc 2 376 Fuglie: "Den vanliga tiden var Mikaeli, ty då hade tjänarna bytt platser och skulle mantalsskrivas på den nya platsen."
18. Ännu en anledning till att tjänare kunde delta var, att de erhöill ledighet för att delta, om de önskade det. Acc 2 958 S Åby och acc 2 957 Hammarlunda.
19. B Gustafsson 1950 passim.
20. CCC år 1823 formulär för flyttningsprövning, Äv Andersson 1973 s 27 not 13. Om klockaren som vaccinatör, se Wentz 1980 s 159ff och Norrman 1979 s 100ff.
21. B Gustafsson 1953 s 153.
22. NTU III 1957 sp 292. Formellt skedde det genom att KL kap 11 § 2 upphävdes genom en kungl förordning den 16 nov 1863 (SFS 1863:61). I paragrafen talades bl a om att den "som motvilligen sig över år och dag ifrån Herrens nattvard håller, skall anses

- och tilltalas som en okristen," och därför bli föremål för vad som är stadgat om uppenbar skrift (sedan 1741 enskild) och bann. Äv Eckerdal 1970 s 112 not 9.
23. Även en socialt sett så utsatt grupp som de ogifta mödrarna var villiga att undergå enskild skrift för att komma i åtnjutande av nattvarden (Frykman 1977 s 134). Genom kyrkopliktens avskaffande 1855 kom den enskilda skriften i nytt läge. Det medförde, att handbokens ordning fick ändras för enskilt skriftermål. Den nya ordningen fastställdes 1860 (SFS 1860:48). Så länge omgivningens tryck, d v s synen på utomäktenskaplig nativitet var tillräckligt negativ, infann sig mödrarna om än motvilligt. Under 1800-talets två sista decennier inträdde en gradvis förändring härvidlag, och den enskilda skriften kom mer och mer ur bruk (Frykman 1977 s 142 och s 146). Jfr även med kyrktagning av ogifta mödrar A Gustavsson 1972 s 44f och s 102 et passim.
 24. S k roteombud kan det inte ha rört sig om, då de infördes först 1946. Svensk uppslagsbok 24 1952 sp 561.
 25. Pleijel 1965 s 83f och s 98.
 26. S Carlsson 1964 s 33.
 27. Möjligen kan det ha samband med det s å igångsatta enskiftet i Malmöhus län. S Carlsson 1956 s 19.
 28. Acc 2 111 och 2 639 Lyngby, acc 2 377 Gärdlöv, acc 2 766 Brösarp, acc 3 052 Kverrestad, acc 1 108 Starby och acc 3 411 Kristianopol.
 29. Den på sin tid kände prosten Quiding i Lövestad utfärdade i samband med att en ny klockare skulle tillträda 1853 en ny instruktion för denne. Den nämner bl a klockarens plikt att hjälpa pastor med att skriva ämbetsbrev, att biträda vid den årliga folkteckningen (förskrivningen) och över huvud taget att biträda på pastorsexpeditionen. Wentz 1980 s 62f med not 28. Även för folkskolan skrev Quiding en ordningsstadga. Skånska folkskolor 1930 s 81.
 30. Några belägg: från (acc 1 337) Munka Ljungby heter det, att husförhöret var nästan som en folkräkning. I (acc 3 857) V Karup övergick husförhöret till att bli en slags förberedande mantalsskrivning liksom i (acc 4 859) Vittsjö. Mönstret möter i (acc 5 298) Gualöv, där husförhören bara blev mantalsskrivning och förhören försvann. Likadant i (acc 4 731) Edestad, där frågorna togs bort de senare åren och prästen bara tog reda på in- och utflyttade.
 31. Följande acc: 2 956, 2 953, 2 960, 2 959, 2 958, 2 767, 1 427, 2 467, 2 772 och 2 771.
 32. Carlquist II:5 1954 s 207.
 33. Carlquist II:4 1952 s 375ff.
 34. Carlquist II:1 1980 s 572 och s 587f.
 35. Carlquist II:2 1948 s 381.
 36. Carlquist II:7 1959 s 532f.
 37. Göteborgs stift i ord och bild 1950 s 539f.
 38. Pleijel 1965 s 96 och 1970 s 107.
 39. prästerna så som de framställs i Lunds stifts herdaminne visar inget som helst samband. Däremot framgår det, att dessa präster var i minoritet om än ofta profilerade i sin framtoning. Däremot framgår det, att dessa präster var i minoritet om än ofta profilerade i sin framtoning. Till de egentliga schartuanerna hörde de i allmänhet inte utan till den schartauanska "vänstern" (Newman 1925 s 350). Dit räknas J B Kallenberg, kyrkoherde i Tygelsjö och V Klagstorp 1817-1849, en av riktnings mest betydande representanter i s Sverige (Newman 1925 s 334, äv Carlquist II:2 1948 s 416ff). I samma kontrakt, Oxie, räknas även G Psilander, kyrkoherde i Arrie och Hököpinge 1876-1907, dit. (Carlquist II:2 1948 s 276). S F Fredlund, som var kyrkoherde i Tygelsjö och V Klagstorp från 1892, tillämpade det schartauanska systemet. Utöver högmässor förekom under hans tid kommuniönsförhör, passionsbetraktelser och bibelförklaringar. Däremot nämns inte hus-

förhören i herdaminnet. (Carlquist II:2 1948 s 432ff).

I Skytts kontrakt fanns E S Hollenius, kyrkoherde 1889-1901 i Vellinge och Fuglie (Carlquist II:3 1951 s 41). I Torna satt Hans Hansson Thyrén som prebendekomminister i Dalby åren 1858-1877 (Carlquist 2:4 1952 s 230 och 2:9 1963 s 44). I Igelösa och Odarslöv fanns Hans Visell som kyrkoherde 1893-1896. Det heter, att han var påverkad av Schartau och pietismen. (Carlquist II:2 1948 s 167f).

I Frosta var den blivande biskopen V Rundgren kyrkoherde i Ö Sallerup och Långaröd 1904-1908. Han var förtrogen med Schartau men hade sina rötter i den gammalpietistiska väckelsen av typ Murbeck, Elfving och Sellergren (Carlquist II:6 1957 s 247).

Samtliga här behandlade präster förekommer i uppteckningarna.

- 40. F II gb vol 14, 29 och 33 LDA, LLA.
- 41. F II gb vol 1, 6, 38 och 49 LDA, LLA.
- 42. F II ga vol 20 och 22. F II gb vol 29, 33 och 36 LDA, LLA.
- 43. F II ga vol 21 och 23, F II gb vol 52 LDA, LLA.
- 44. F II ga vol 24, F II gb vol 10, 14, 29, 33 och 41 LDA, LLA.
- 45. F II ga vol 24, F II gb vol 1, 6 och 52 LDA, LLA.
- 46. F II ga vol 26-28, F II gb vol 10, 14, 29, 33, 41 och 52 LDA, LLA.
- 47. (11/25/81 p. 72ff.) Dubbelmarkerade: acc 4 484 Vellinge, acc 1 920 Lackalänga, 2 956 Grönby, acc 2 054 Sövde, acc 2 038 Björka, acc 2 105, 2 325 och 2 374 Brunnby, acc 2 372 Ausås och acc 1 290 Örkelljunga.
- 48. T ex acc 2 054, 2 374 och 1 290.
- 49. Några belägg: acc 4 484 Vellinge, acc 2 038 Björka och acc 2 110 Landskrona.

Kap. V

- 1. Se t ex B Gustafsson 1950 s 205 och Ingers 1948 passim. Visitationsprotokollens ämbetsberättelser visar 1880-talet som det decennium, då deltagandet kunde variera högst avsevärt. Några ex på allmänt deltagande: Hardeberga och Sandby 1884 F II ga vol 24 LDA, LLA, Bara och Mölleberga 1884 F II gb vol 14 LDA, LLA. Några ex på att endast vissa grupper deltog: Asmundtorp och Tofta 1884 F II ga vol 24 LDA, LLA, Grönby och Anderslöv 1881 F II gb vol 20 LDA, LLA och Harlösa och Hammarlunda 1885 F II gb vol 29 LDA, LLA.
- 2. Acc 1 817 V Klagstorp, acc 4 530 Räng, acc 3 245 Simlinge, acc 1 813 Hammarlöv, acc 4 215 Billinge, acc 2 998 Brunnby, acc 2 801 Kropp, acc 3 000 Mörrarp, acc 5 129 Stoby och acc 5 105 Loshult.
- 3. När det gäller kontroll i pålysningsböckerna rörande tiden, möter det problemet, att de ofta inte finns bevarade eller är av för ungt datum för att täcka regressionen. Örkelljungas finns från 1906, Ölnehults från 1912, Svedalas från 1921 och Backaryds från 1909 o.s.v. I Ramdala har det tillgått så, att prästen pålyst husförhör att äga rum med vissa rotar om 8-10 dagar. Pålysningen har därefter upprepats nästkommande söndag. Se t ex söndagarna 11 och 18 okt 1869. Förberedelsetiden har inte varit fullt två veckor men mer än en. Pålysningsbok Ramdala 1825-1869 P I:1 LLA.
I Reslöv har förberedelsetiden varit en knapp vecka. Söndagen den 27 juni 1869 pålystes följande: "Nästa torsdag den 1 juli kl 9 f.m. hålles husförhör hos Åboen Nils Hansson på no 4, och anmodas Husfäder och Matmödrar från no 4 och 5 att vid sagda tid tillstädeskomma, samt ungdomen från samma nr kl 2 e.m." Vidare heter det att deltagare från alla övriga nummer skall komma på fredagen. Tid och plats anges. Pålysningsbok Reslöv P II:2 LLA. Detta gör att sagesmännens tidsuppgifter bör fattas ungefärligt. Gör man det får man en acceptabel överensstämmelse.
- 4. Övriga: acc 1 289 Örkelljunga, acc 2 203 Ramdala och acc 60 Ölnehult. Ur en något annorlunda aspekt kan några andra uppteckningar från Örkelljunga ha sitt värde. Den ena (acc 1 291) uppger, att husförhör var sällsynta före Buréns tid. Han verkade i Örkelljunga åren 1877-1917. Till en början var han avvaktande till den fria verksam-

heten men blev med tiden mera positivt inställd. Han blev så småningom mycket omtyckt i sitt pastorat (Prästmöteshandlingar 1919 s 95ff). Den andre berättar (acc 1 289) att husförhör inte förekom i rotarna långt tillbaka i tiden. Det var den unge prästen Cederberg, som började med dem. Han var då hjälppräst åt prosten Rosenblad och blev kyrkoherde i Röddinge och Ramsåsa 1848 (Carlquist II:7 1959 s 128).

En uppteckning av snarlikt innehåll möter från (acc 3 337) Fridlevstad. Det heter, att kyrkoherde Flyborg var den, som införde husförhören. Han var kyrkoherde i Fridlevstad 1865-1887. Han hade en starkt väckelsebetonad inställning och företrädde en pietistiskt färgad botgörarkristendom. När han 100 år efter Murbecks död kom till pastoratet fanns inte mycket kvar av andan från dennes tid. Flyborg rönt först häftigt motstånd i sin kamp mot fylleri och vilda seder men lyckades besegra det. Flyborg hade 1865 i Stockholm haft August Strindberg som konfirmand. Med denne kom han senare att brevväxla (Carlquist II:7 1959 s 31ff). Det är möjligt, att Flyborg velat använda husförhören som ett led i kampen för bättre liv och seder i pastoratet.

Det väsentliga är inte främst att utreda exakt när eller av vem husförhöret togs upp utan att peka på det väsentliga förhållandet, att man inte får föreställa sig, att regressionsperiodens utgångspunkt är ett 100-procentigt deltagande. Redan vid prästmötet 1795 påtalar biskop Munck, att så inte är fallet (s 58). Ca 100 år efter hans yttrande är husförhörets regression fullbordad eller på väg att bli det. Man kan fråga sig vilken ställning och spridning det av biskopen även omtalade kommunionsförhöret haft under den perioden. Det i sin tur bör stå i samband med det omkring 1800 i stiftet framväxande offentliga förhöret och konfirmationen (Brohed 1977).

5. Förutom de nämnda: acc 2 896 N Rörm, acc 4 326 Örkened, acc 4 276 Konga, acc 3 269 Landskrona, acc 2 874 Väsby och acc 2 806 Mörrarp.
6. S Carlsson skriver: "De mera självmedvetna böndernas sociala ambitioner tog sig också det uttrycket, att avståndet till tjänstefolket upprätthölls mera energiskt än förr. Drängar och pigor hänvisades alltmer till att bo och äta för sig själva." Han fortsätter: "Släkten och byn betydde mindre än förr, bonden blev en medborgare, en individ bland andra i samhället. Han avlägsnade sig också från kyrkan, som inte stod 'mitt i byn' på samma sätt som tidigare." (S Carlsson 1956 s 382 och s 386).

G Kjellman tar i avhandlingen Bröllopsgåvan 1979 upp tjänstefolkets fortlöpande separation från bondefamiljen genom lönearbetersystemets seger över naturhushållningen, den alltmer bortfallande bostads- och måltidsgemenskapen och den privatiseringstendens på olika områden, som är en följd av industrialiseringens inbrott (Kjellman 1979 s 84f). För att sätta in dessa förändringar i ett internationellt perspektiv kan det vara lämpligt att ta del av vad Obelkevich skriver om förhållandena i ett utpräglat lantbruksdistrikt i England. Bygemenskapen omvandlas till klassamhälle. Främst lantbrukarna drar sig undan. Uppkomsten av klasser blev ett farligt hot mot etablerad religion (organized religion) och därmed en nedbrytande faktor av kyrkligt liv (Obelkevich 1976 s viiif och s 324).

7. S Carlsson 1956 s 386.
8. Pleijel 1970 citerar en uppteckning av Gideå-prosten J E Björkquist. Enl denne var herrskapen läkare, apotekare, telegrafkommissarie, länsman, inspektör, handlande m fl med fruar (s 118), äv Pleijel 1965 s 111. Denna indelning torde kunna sägas vara i stort sett riksgiltig.
9. Det är sannolikt, då äv acc 2 996 Brunnby har samma uppgift.
10. Äv en uppteckning från (acc 2 806) Mörrarp framgår inte helt klart, om herrskapet själv deltagit i husförhöret, men det sägs, att man samlades i Rosendals stora sal och att herrskapet brukade bjuda alla på kaffe efteråt. Det är något för skånska förhållanden ytterst ovanligt, dels att herrskapen över huvud bjuder, dels att det omfattar alla och inte, vilket ofta var fallet, vissa speciellt utvalda.
11. Acc 3 540 Tygelsjö, acc 3 625 och 3 627 N Svalöv, acc 3 621 Källs-Nöbbelev och acc. 2 663 Barkåkra (Det sistnämnda är tvivelaktigt. Herrskap kan här vara synonym till husbonde, arbetsgivare).
12. Övriga är acc 3 341 och 3 343 Sturkö. De konstaterar endast närvaro.

13. En genomgång av kyrkorådsprotokollen från Tving 1863-1888 har inte kunnat verifiera sagesmannens påstående. Förmodligen rör det sig om en annan händelse, som sagesmannen sannolikt blandat ihop, eftersom han endast kan ha haft kännedom om den via hörsägen. Den ägde rum ca nio före hans födelse.
Med stöd av konventikelförordningen av den 11 dec 1868 (SFS 1868:76) hade kyrkorådet kallat deltagarna i en konventikel i Brågstorp (?), bl a en folkskollärare, att inställa sig vid kyrkorådets sammanträde den 22 feb 1879. Enl kyrkorådet hade de spritt villolärar på gudstjänsttid och därmed förakt för kyrkans lära. Kyrkorådet beslöt att för framtiden förbjuda sammankomster i Brågstorp och inom hela församlingen. Vidare förbjöds "bruket av nådemedlen av dessa och andra som icke är till det heliga präst-ämbetet vigda och förordnade, med ansvar efter lag, för varje sådant överträdande, så väl för den som utövar ifrågavarande lärares verksamhet, som och de vilka däri taga del, medelst böter från 50 till och med 300 kronor, vilket finns bestämt i den här förut åberopade Kungl Majts nådiga förordning av den 11 december 1868 ", (Tving kyrkorådsprotokoll 1863-1893 K III:1 LLA).
Enl denna förordning var det i och för sig tillåtet att ha sammankomster på gudstjänsttid förutsatt att den allmänna gudstjänsten inte stördes. I så fall hade myndigheterna rätt att upplösa sammankomsten. Men den mening kyrkorådet har stött sig på har varit: "Uppträder någon, som ej är präst eller enligt kyrkolagen berättigad att offentligen predika, vid dylik sammankomst såsom lärare med andliga föredrag, som anses leda till söndring i kyrkligt hänseende eller förakt för den allmänna gudstjänsten, eller eljest till undergrävande av religionens helgd, ankomme på kyrkorådet att honom förbjuda att i berörd egenskap inom församlingen vidare uppträda."
Beslutet överklagades i domkapitlet, som upphävde det den 3 sept 1879. (Domkapitlets utslag finns som bil till kyrkorådets protokoll, Tving 1873-1900 K IV:3 LLA).
14. Peter Murbeck var kyrkoherde här 1761-1765. Se Svenska män och kvinnor 5 1949 s 355, Pleijel 1925 s 21ff, s 52ff et passim.
15. Wählin 1841 s 58, jfr Wählin 1799 s 61 om femåriga barn.
16. Till de 24 i kodningen kommer acc 4 841 Augerum, som genom ett förbiseende ej kom med.
17. Folkminnesforskaren Henrik Wranér deltog vid 5 års ålder i husförhör liksom bokens författare gjort det. Pleijel 1965 s 107 och s 114, 1970 s 115 och s 126. Folklivsskildraren Eva Wigström deltog från sitt sjätte till sitt tjugonde år. Wigström 1891 s 72. En person från Slätthög i Småland f 1875 deltog i sitt första husförhör vid sex års ålder. LUFM 3 066 s 87.
18. Ett konfirmationsbetyg utfärdat den 29 maj 1881 kan ge en bild av det senare 1800-talets syn på konfirmationen: "Ynglingen Gustaf Svensson född i Knislinge den 22 maj 1865, har, efter föregående undervisning och ådagalagda prov av försvarlig kunskap i vår Kristna Salighetslära offentligen avlagt sin Trosbekännelse och därefter 6 Sönd. e. Påsk s.ä., blivit första gången delaktig av Herrans Heliga Nattvard. Herren försvare sitt barn, att det vandrar i sanningen och gör sin kallelse och uttorelse fast, såsom det sin Gud och Frälsare lovat haver." LUKA 0:175. Det understrukna innebär i originalet handskriven text.
19. B Gustafsson 1956 s 16.
20. Koch 1942 s 106ff.
21. Brohed 1977 s 71.
22. Man bör dock observera gruppernas olikhet. Uttrycket nykonfirmerad kunde gälla 1-2 år efter konfirmationen, medan tjänarställningen kunde vara livslång.
23. Ingers 1948 s 7.
24. Visitationsordningarna: Bil till Lunds domkapitels cirk 1849:449 och 1863:583. Samma mönster kom biskop Billing att följa. Bil till Lunds domkapitels cirk 1899:808.
25. Om man med "årets nattvardsbarn" menar de ännu icke konfirmerade, har endast ett belägg för den tolkningen funnits, nämligen acc 3 474 Hassle-Bösarp.

26. Martling 1961 s 17.
27. Begreppen är något svårdefinierbara, men det allmänna språkbrukets associationer är tillräckliga. Obesutten innebär en person, som inte äger fast egendom men har samtidigt en klang av mindre bemedlad, fattig. Torp kan sägas vara en form av arrende, för vilket ersättning lämnas i form av arbete i stället för genom kontanter. Stataren avlönades dels med kontanter, dels med naturaförmåner. Svensk uppslagsbok band 17 1953 sp 241 och band 29 1954 sp 667f.
28. Man får tillägga religiös verksamhet över huvud taget. "En viktig funktion hos religionen är utan tvivel att den hjälper till att upprätthålla vissa gemensamma värden och normer." Ringgren 1970 s 125.
29. B Gustafsson 1953 s 152ff och s 185, äv B Gustafsson 1950 s 202ff. Som rena undantagsfall finns statarnas deltagande vid husförhör markerat i längderna, se t ex Ausås husförhörlängd 1892-1901 A I:17 uppsl 299 LLA.
30. Någon fixerad gräns mellan yngre och äldre kan inte uppställas. Det är heller inte nödvändigt då det gäller att försöka utröna en tyngdpunkt och inte att upprätta en ålderskatalog.
31. Det tycks ha gällt allmänt för det kyrkliga livet vid denna tid. I sin ämbetsberättelse 1883 skriver pastor, att läget "icke är gott". Och 1891 menar han, att "liknöjdhet och säkerhet" är vanliga. F II jd 1883 och 1891 LDA, LLA.
32. Även i samband med prostvisitationen 1888 i Gårdstunga och Holmby redogör pastor för den glädje många ålderstigna närvarande kände över tillfället till gemensam andakt vid husförhöret. De hade 3/4 mil till kyrkan. F II gb vol 29 LDA, LLA.
33. I sin ämbetsberättelse 1900 säger pastor på Ivö, att kvinnorna kom någorlunda till husförhör men männen fåtaligt. F II jd vol 8 LDA, LLA.
34. Även kvinnor kunde ha ett fysiskt hårt och slitsamt arbete. En skildring av det lämnas i S Frode Kristensen Vid brunnen. En kulturbild från sekelskiftet. 1966. Skrifter från Folklivsarkivet i Lund utg genom sällskapet Folkkultur 8.
35. Obelkevich 1976 s 155 och s 219.
36. Ib m s 103.
37. Ib m s 179.
38. Som jämförelse kan nämnas, att redan under tidigt 1800-tal om ej förr var de latinamerikanska männen religiöst indifferent. Det hörde till deras manlighetsideal. Att befatta sig med religion ansågs vara något för kvinnor. Christensen-Göransson 1976 s 560.
39. S Carlsson 1956 s 386. Gustafsson nämner, att i landsortsstäderna var seden med mans- och kvinnosida i stort sett uppriven på 1880- och 90-talen. En bidragande orsak var, att kvinnosidan ofta var överbefolkad, medan mannsidan var glesare besatt, eftersom männen i städerna börjat gå mindre i kyrkan än kvinnorna. Orsakerna till denna förändring berör Gustafsson knappast men de torde vara de ovan i texten behandlade. Ytterligare en anledning till kvinnornas beteende kan ha varit, att de genom självhushållets försvinnande och industrialiseringens frammarsch berövades ett flertal tidigare väsentliga sysslor i hushållet. B Gustafsson 1956 s 44, s 48f och s 103.
40. Eckerdal 1970 s 130 med vidare hänvisningar.
41. T ex acc 3 621, acc 3 622.
42. Det var vanligt med byavis husförhör i Frosta, t ex (acc 4 241) Fulltofta och (acc 3 944) Hammarlunda. I Fulltofta var H Edestrand kyrkoherde 1871-1877 och efter honom J Cruce t o m 1911. Edestrand hade påverkats starkt av väckelsen under sin uppväxt men gled under sin prästbana alltmer över i det högkyrkliga lägret och kom att ogilla lekmannaverksamheten. Cruce hade erfarenhet som lekmannapredikant, innan han prästvigdes vid 47 års ålder. Det heter, att han var mycket nitisk i sin gärning. Carlquist II:6 1957 s 229ff.

43. Ett ex kommer från (acc 2 147) Hannas. En kvinna född 1862 uppger, att hon aldrig varit på husförhör mer än en gång. Det var hösten 1876. "Sen gick jag aldrig dit mer."
44. Flensburgs skrivsätt är sådant, att det kan feltolkas. I styckets inledning skriver han: "En inrättning i vår kyrka, som av gammalt på goda skäl är mycket bepröfad förefinnes i de så kallade hus- och kyrkoförhören." Längre ner berör han missförhållandena vid bl a kommunionsförhören och fortsätter: "Kanske skulle det nämnda missförhållandet i någon mån kunna hävas, ifall läraren under kyrkoförhören alltid vore omgiven av församlingens nattvardsungdom från det löpande och närmast föregående åren." Problemet är, om Flensburg anser, att husförhör och kyrkoförhör är identiska. Wåhlin skiljer mellan kyrkoförhör, kommunionsförhör och husförhör (Wåhlin 1841 s 50). Naturligtvis är det möjligt, att en sammansmältning ägt rum mellan kyrkoförhör och husförhör på de nästan 30 åren mellan Wåhlins handbok och Flensburgs ämbetsberättelse. Det har visats ovan, att under regressionen kom husförhöret ibland att överta kommunionsförhörets funktioner. Kanske är det vad biskop Billing konstaterat, när han i sin ämbetsberättelse till prästmötet 1900 skriver (s 5): "Bortsett från kommunion- och husförhör har katekesförhör i en eller annan form hållits i omkring 50 pastorat."
45. Liksom beträffande tidsangivelserna är likheten inte total mellan LUKA och de kyrkliga uppgifterna. Så går det t ex att i de nämnda kontrakten utan ungdomar i visitationsprotokollen hitta några fall med förhör. Skanör och Falsterbo 1889 F II gb vol 6 LDA, LLA (Skytt), Granby och Anderslöv 1894 F II gb vol 20 LDA, LLA (Vemmenhög), Röddinge och Ramsåsa 1885 F II gb vol 33 LDA, LLA (Färs) och S Mellby och Vitaby 1888 F II gb vol 49 LDA, LLA (Albo och Järrestad).
46. Pleijel 1965 s 102 och 1970 s 111.
47. Frykman 1977 passim.
48. Frykman 1977 s 46.
49. Frykman 1977 s 203.
50. Vemmenhög, Färs, Onsjö, Harjager, Albo och Järrestad, N Åsbo, V Göinge och Östra kon-traktet.

Kap. VI

1. Mycket tyder på att bibelförklaringen har äldre rötter än tiden för husförhörets regression. "Över huvud vann under 1800-talet bibelförklaringen på många håll terräng på bekostnad av de speciellt kateketisk betonade formerna." (Brilioth 1946 s 283). Pålysningböckerna från Ramdala och Reslöv visar, att under 1860-talets senare hälft utlystes bibelförklaring många gånger om året. Oftast ägde de rum på lördagar men andra veckodagar kunde förekomma. Lokalen skiftade mellan kyrka, skola och hem. (Ramdala 1825-1869 P I:1 bl a 7/2 och 6/6 1869; Reslöv 1865-1870 P II:2 bl a 27/6 och 29/8 1869).
2. Inte heller i visitationsprotokollens ämbetsberättelser förekommer bibelförklaringen allmänt. Det är först under biskop Billings visitationer övergången kan beläggas, se t ex Förslöv och Grevie 1900 F II ga vol 26 LDA, LLA, Munka-Ljungby 1902 F II ga vol 27 LDA, LLA, Ivetofta 1902 F II ga vol 27 LDA, LLA, Borgeby och Löddeköpinge 1905 F II ga vol 28 LDA, LLA. Förhållandevis ännu mindre frekvent nämns bibelförklaringarna i proshivitationshandlingarna, se t ex Harlösa och Hammarlunda 1917 F II gb vol 29 LDA, LLA, S Mellby och Vitaby 1911 F II gb vol 49 LDA, LLA och Barkåkra och Rebbelberga 1900 F II gb vol 57 LDA, LLA.
3. Några ex: acc 649 Vanstad, acc 4 860 V Karup, acc 3 955 Gumlösa och acc 1 339 Örkened.
4. Några ex: acc 4 270 Tygelsjö, acc 4 259 S Rörum, acc 2 801 Kropp och acc 4 712 Löderup.
5. Prästmöteshandlingar 1858 § 2 nämner, att prästerna på biskoplig förfrågan förklarar sig villiga till bibelförklaring eller katekisation. Det skulle ske med stöd av KL:s föreskrift om veckopredikan.
6. Likadant i acc 1 668 Örkened, acc 4 494 Kviinge, acc 5 376 V Vram, acc 696 Everöd och acc 4 970 Augerum.

Kap. VII

1. Prästmöteshandlingar för Lunds stift 1870 Biskopens ämbetsberättelse § 18. Redan biskop Thomander kämpade för en återgång till hemmen (s).
2. Pleijel 1965 s 92 och 1970 s 104. Samma uppfattning har f ö biskop E H Rodhe i Göteborg vid prästmötet 1890, då han hävdar, att en starkt bidragande orsak till husförhårens nedgång är, att de flyttats till kyrka eller skola. Pleijel 1965 s 97 och 1970 s 108.
3. Bil 2 Kort 1 44-45 t ex siffran 8 innebär husförhör först i hem, därpå i skola och slutligen i kyrka.
4. Se acc 4 585 V Ingelstad, acc 4 277 och 4 278 L Beddinge.
5. Se acc 2 525 Virke och acc 3 960 N Sandby.
6. Denne Österling tycks ha varit en ytterst from, försynt och tillbakadragen person (Carlquist II:9 1963 s 252). Det är inte sannolikt, att han skulle ha vidtagit några åtgärder mot församlingens vilja. Rimligare verkar det, att han anpassat sig till de lokala förhållandena.
7. Övriga: acc 4 478 Husie, acc 4 241 och 4 252 Fulltofta, acc 4 723 Gudmundtorp och acc 5 160 Djurröd. Uppgiften om pastorsexp i Malmö Caroli verifieras av ämbetsberättelsen till biskopsvisitationen 1877. F II ga vol 22 LDA, LLA.
8. Acc 4 658 Svedala, acc 4 584 Skabersjö, acc 3 951 Ö Sallerup, acc 3 647 N Svalöv, acc 2 770 Risekatslösa, acc 3 624 Ottarp, acc 1 490 Örkelljunga, acc 560 Augerum och acc 1 641 Hjortsberga. De blekingska uppteckningarna brukar termen sockenhus. Den används även i ämbetsberättelser därifrån, se t ex Kyrkhult 1878. F II ga vol 22 LDA, LLA.
9. Murray 1971 s 48ff.
10. I denna grupp förekommer knappast någon ny lokaltyp. I stället rör det sig ofta om lokalförändringar, som inte faller inom ramen för de vanliga förändringarna eller om att två lokaler används omväxlande så att det inte går att tala om någon egentlig flyttning från den ena till den andra. Billeberga (acc 1 141) är ett ex på hur man alternerade mellan hem och skola. I (acc 2 105) Brunnby alternerade man mellan skola och kyrka, i (acc 4 710) Hörup mellan gård och kyrka. Ytterligare ex att belysa skeendet: acc 2 943 Lockarp, acc 655 Eskilstorp, acc 108 Vadensjö och acc 4 702 Frillestad. Även visitationshandlingarna belägger det växelvisa bruket av lokaler. Några ex: alternering mellan hem och skola förekom i Bosarp 1877 (F II ga vol 22 LDA, LLA), i Kågeröd och Stenestad 1880 (F II ga vol 23 LDA, LLA), i Röke och Torup 1885 (F II ga vol 24 LDA, LLA), i Bara och Mölleberga 1873 (F II gb vol 14 LDA, LLA), i Bjärshög och Oxie 1869 (F II gb vol 14 LDA, LLA) och i Simris och Ö Nöbbelöv 1901 (F II ga vol 26 LDA, LLA). Det kunde även förekomma, att man växlade mellan tre olika lokaler. I Skurup 1880 kom sockenstuga, skola och hem i bruk (F II ga vol 23 LDA, LLA). Hem, kyrka och skola använde man sig av i Sövestad redan 1864 (F II gb vol 25 LDA, LLA) och i V kara-by och Saxtorp 1879 (F II gb vol 38 LDA, LLA). Genom visitationshandlingarna kan det också ges några ex på flyttningar. I Bjärshög och Oxie alternerade man som nämnts 1869 mellan hem och skola, 1888 mellan kyrka och skola och 1898 höll man enbart till i kyrkan (F II gb vol 14 LDA, LLA). I S Villie och Örsjö användes sockenstugan 1868, 1891 var man i skolorna, 1896 dessutom även i kommunalrummet och läget är detsamma 1904 (F II gb vol 25 LDA, LLA). Sövestad och Bromma använde som nämnts hem, kyrka och skola 1864, 1886 och 1891 enbart husen (hemmen), 1896 är man dessutom i skolorna liksom 1904 (F II gb vol 25 LDA, LLA). I Gårdstänga och Holmby används skolorna 1870, 1880 dessutom gårdarna, men 1888 är det åter enbart skolorna, vilket gäller även 1908 (F II gb vol 29 LDA, LLA).
11. Lunds stifts Matrikel. Utg av S H Ohlsson 1955, äv Fernlund 1982.
12. Dessa om- och tillbyggnader har i vissa matriklar, t ex Rosenbergs från 1891, klassats som nya kyrkor.

13. Nybyggnation	Total byggnation
0,6 S Åsbo	0,6 S Åsbo
0,45 Vemmenhög	0,55 Ingelstad
0,4 Rönnebergs	0,5 Harjager
0,4 Ö kontraktet	0,5 Vemmenhög
0,37 Harjager	0,47 Rönnebergs
0,36 Oxie	0,46 Frosta
0,33 Onsjö	0,45 Oxie
0,3 Listers och Bräkne	0,45 Färs
0,3 Ingelstad	0,43 Ljunits och Herrestad
0,28 Ljunits o. Herrestad	0,4 Ö kontraktet
0,27 Bara	0,38 V Göinge
0,25 Frosta	0,33 Onsjö
0,24 V Göinge	0,33 N Åsbo
0,23 Medelstad	0,32 Skytt
0,2 Skytt	0,32 Albo och Järrestad
0,2 N Åsbo	0,31 Listers och Bräkne
0,2 Bjäre	0,31 Medelstad
0,17 Luggude	0,29 Ö Göinge
0,16 Villand	0,27 Bara
0,15 Färs	0,26 Torna
0,11 Gärds	0,24 Luggude
0,11 Torna	0,22 Villands
0,1 Albo och Järrestad	0,2 Bjäre
0,07 Ö Göinge	0,17 Gärds

14. Siffrorna inom parentes: belägg för kyrka + flyttning hem - kyrka.

15. Övriga: acc 5 072 och 5 073 Löddeköpinge, acc 1 022 Fjellie, acc 1 025, 1 026 och 4 238 St Råby, acc 2 954 Bjällerup, acc 870 Dalby och acc 2 640 Vallkärra.

16. Övriga: acc 4 982 Helsingborgs Maria, acc 2 292 och 2 293 Hügånäs, acc 4 428 Vålinge och acc 4 423 Viken.

17. Acc 1 288 och 1 299 Örskelljunga, acc 4 681, 4 686 och 4 687 Rya.

18. Om skolförhållandena, Johannesson 1972 s 343 och s 453. Om normalritningarna, Landquist 1960 s 284.

19. BiSOS 1868 s 14f. Flest ambulerande skolor finns i Lister och Bräkne med 15, i Ö Göinge med 12, i S Åsbo med 8, i Medelstad med 7, i Ö kontraktet och N Åsbo med vardera 6, i V Göinge och Villands med vardera 4, i Luggude med 3, i Albo och Järrestad med 2 och i Frosta med 1.

20. Något heltäckande material har inte gått att uppbringa. Vissa kommuner har utgivit skrifter men inte flertalet. En jämförelse är därför omöjlig. Ett problem är, att på vissa håll delade små- och folkskola byggnad, medan de på andra håll höll till i olika byggnader. Ännu på 1870-talet var den vanliga skolhustypen ett långt envåningshus med en stor skolsal i ena änden och lärarbostaden i den andra. Skånska folkskolor 1930 s 8. Lövestad fick fast småskola i sockenstugan 1873 (s 79). I Näsum byggdes 1889 tre småskolor (s 93). Vinslöv fick sitt första skolhus redan 1821 (s 115). Vid slutet av 1860-talet tillkom en småskola, och det medförde, att barnantalet i den hittillsvarande skolan sjönk, d v s att småskolan höll till på annat håll (s 142). Dessa ex pekar på att små- och folkskola skilda åt var inget ovanligt, men hur vanligt det var går dessvärre inte att få klarhet i.

21. Naturligtvis har fördelningen i verkligheten inte varit så jämn men resultatet är ändå användbart för jämförelser kontrakten emellan. Fasta folkskolor, småskolor och ambulerande skolor har summerats. Därpå har ant barn dividerats med denna summa (ant barn avrundat till närmast jämna 100-tal):

Ox 120	Ing 70
Sk 79	S Ås 74
To 87	N Ås 117
Ba 62	Bj 88
Ve 65	V G6 89
Lj o He 104	Ö G6 88
Fr 66	Vill 72
Fä 72	Gä 76
On 85	Ö k 153
Ha 71	Med 155
Rö 81	Li o Br 126
Lu 92	
Al o Jä 72	

Skulle man ta bort de ambulerande skolorna, bleve helt naturligt siffrorna på sina håll högre. S Åsbo skulle få 93, Ö G6inge 115, Listers och Bräkne 160 för att ta några ex. Medelvärdet totalt blir 90, för Blekinge 145, för Kristianstads län 83 och för Malmöhus län 82. Det är fullt tydligt, att Blekinge bidrar till det höga medelvärdet.

22. Rosenberg 1891.

23. BiSOS 1896.

24. Genom uppgifter i Svensk Folkskole-Matrikel 1904 s 103ff går det att räkna ut att skolstandarden det året är 115 elever/skola, en inte obetydlig höjning från 1868 med 145.

25. Enl Svensk Folkskole-Matrikel 1904 kan på motsvarande sätt räknas ut att 1904 fanns 68 elever/skola i Kristianstads län, ett uppsving från 83 1868.

26. Svensk Folkskole-Matrikel 1904 s 115ff ger för Malmöhus län 92 elever/skola mot 82 1868, alltså en viss försämring.

	Fasta folkskolor	
1868	1896	1904
Mlm 359	442	675
Krist 202	283	332
Blek 48	98	133
609	823	909

BiSOS

BiSOS

Sv Folksk-Matr.

Medelvärdet 1904 är 88 jämfört med 90 1868. Det kan sägas, att stiftets skolstandard som helhet sett förblev oförändrad under regressionen, men då skall beaktas det mycket goda utgångsläget. År 1839 hade man 473 fasta skolor, i Växjö stift endast 21. Svensson 1964 s 149.

28. Svensk Folkskole-Matriken 1904 s 268 med tabell visar, att regressionens senare del var en tid av stadig förbättring för folkskoleväsendet i landet.

29. Flyttning från en skola till en annan, av allt att döma något mycket ovanligt, omnämns från acc 1 495 Örkellunga. Ovanlig var även flyttningen från skola till kyrka, men det ägde rum i (acc 652) Gässie. När skolan blev för trång, flyttade man till kyrkan. I (acc 1 328) Osby hölls husförhör i skolhuset, när det var klart. Detsamma hände i (acc 1 656) Örkened. En originell uppgift möter från (acc 2 684) Borrbj. Det sägs, att husförhören hölls i prästens folkastuga, men att de efter 1882 hölls i banklokalen.

30. BiSOS 1896 s 4f.

31. Monitör-systemet kunde ha konsekvenser vid husförhöret. Från (acc 364) Sörby berättas, att bland de äldre var det särskilt stora anspråk på dem, som i lancaster-skolan varit monitörer.

32. Johannesson 1972 s 453.

33. För samtliga beräkningar har underlag hämtats ur Svensk Folkskole-Matrikel 1904.

s 82ff Jönk 1 Växjö st	14 013 elever	157 skolor = 89
s 88ff Kronob	13 946	168 83
s 93ff Kalmar 1	21 324	246 87
s 131 Halland	13 289	132 100

Om Kalmar län delas upp får den del, som hör till Linköpings stift 76 och den del, som hör till Kalmar stift 94.

34. Så länge E Tegnér var biskop i Växjö hade skolbyggnadsplanerna svårt att få gehör i stiftsledningen, eftersom han ansåg det vara tillräckligt med ambulerande skolor. Svensson 1964 s 150.
35. LUKA 2 och 3 visar detta tydligt.
36. Av stiftets 24 kontrakt har Malmöhus län hälften, Kristianstads län nio och Blekinge tre, m a o förhållandet 4-3-1. När kontraktens slutdecennier sammanräknas länsvis ligger Kristianstads län på nivå med grannlänen.
37. T ex Skytt med sian många belägg för skola har inte ett enda för nykonfirmerade. Motsvarande jämförelse för andra grupper ger samma resultat: skola som lokal var inte knutet till en viss grupp. Indirekt är det snarare ett tecken på den stora variationsrikedomen under regressionen.
38. Ex: acc 642 Lövestad och acc 4 561 Nosaby hade fyra skolor och fem byar.
39. Här avses agrart präglade områden. I socknar, som fick järnvägsstationer o likn uppstod en ny typ av tätort.
40. Uppvärmningen kan ha varit av betydelse. Att under höst och vinter värma upp en kyrka var krävande. Acc 1 920 Lackalänga låter förstå, att den varma årstiden höll man till i kyrkan, annars i gårdarna.
41. I England fanns samma önskan att reducera kontakten med de anställda till penningfrågor. Det allmänna och det privata representerade motsatta värderingar liksom bygemenskapen och klassamhället. Obelkevich 1976 s 56 och s 97.
42. Acc 4 221 Onslunda där det heter, att husförhör förekom i sagesmannens föräldrahem 1901. "Sedermåra var det inga, som ville upplåta sina hem för detta ändamål." Pastor skriver i ämbetsberättelsen till prostvisitationen 1890 i Hardeberga och S Sandby, att många "påyrkat att slippa husförhören hemma i husen och vägrat att härför upplåta dessa ...". F II gb vol 10 LDA, LLA.
43. Se t ex acc 1 027 Hällestad, där det heter, att ingen var tvungen att gå eller acc 311 Burlöv, där det mycket målande sägs "di konne jo ente tvinga dåm did". Just däri bestod kyrkans nya läge.

Kap. VIII

1. A Gustavsson 1972 s 152 och s 161f. En annan likhet med husförhöret är, att det var de förnämre, som tidigast drog sig undan både husförhör och kyrktägning. A Gustavsson 1972 s 239.
2. Brilioth menar, att på sina håll har kalasen bragt hela husförhörsinstitutionen i misskredit. Brilioth 1946 a 286.
3. Några ex: acc 5 514 S Sandby, acc 1 915 St Råby, acc 3 626 Burlöv, acc 2 115 Torrlösa, acc 3 244 Rörm och acc 4 186 Äsphult.
4. Några ex: acc 3 948 Silvåkra, acc 2 112 Skivarp, acc 3 944 Hammarlunda, acc 3 625 Svälöv, acc 4 232 Bårslöv, acc 2 372 Ausås, acc 4 732 Edestad och acc 4 537 Eringsboda.
5. Några ex: acc 2 386 Tygelsjö, acc 2 329 Kyrkheddinge, acc 2 051 Lyngby, acc 2 384 Skivarp, acc 3 051 Dagstorp, acc 5 171 Halmstad, acc 1 108 Starby och acc 2 560 Emislöv.
6. I (acc 617) Grönby bjöds på fisk, gröt och kaffe. I (acc 3 964) Stoby fanns en särskild husförhörsoppa, som innebar fruktsoppa med sviskon och russin. Allt detta verkar ytterst måttfullt vid jämförelse med gillet i Slätthög i Småland. Det varade i tre dagar. Vid ankomsten bjöds mellanmål bestående av hålkaka, smör, ost och korv. "Sen satte de in två stora kopparkittlar, som det gick en 18, 20 kannor i, mitt på golvet, och i den ene var det brännvin och i den andre dricka och så skorpor i båda kittlarna." När förhöret var över och prästen gått, var det dags för det verkliga

gillet. Det innebar lutfisk, sås och bröd först, därefter kalvkött. Därpå blev det kokt kött och fläsk samt korv med ärtor eller makaroner. Efter det var det dags för stek med sås och efteråt fruktsoppa, viter gröt, ostkaka och till sist söttost. LUFM 3 066 s 87f. En väsentlig skillnad är, att de småländska gästerna själva fick ha förning med sig. På andra håll i Småland kunde trakteringen naturligtvis vara betydligt mindre omfattande. I Löt på Öland hörde det till att man skulle ha stekt går med kål. Det var klockarens uppgift att skära upp gåsen. LUFM 1 170 s 1.

7. Jfr en uppgift från Lunds landsförsamling. Husförhören hölls på ställen (gårdarna). Pigorna fick "kager" och drängarna "smörmat" med ost. LUFM 2 294 d 7. I Sövde hölls husförhör med drängar och pigor i skolan. Efteråt blev det samling för att spela, dansa och dricka brännvin. LUFM 3 349 s 57.
8. Termen husförhör har varit den i särklass mest använda. 824 belägg finns (11/26/81 p 8ff). Termen läsmöte är ovanlig. 13 belägg finns (11/26/81 p 17ff). Det gäller följande orter: Näsum, Ramdala, Augerum, Kristianopel, Edestad, Tving, Listerby, Karlshamn och Elleholm. Med undantag för Näsum, som dock ligger nära gränsen, är samtliga blekingska. Det stämmer med följande: "En landmålsexpert har avgränsat termen till 'stora delar av Småland, Blekinge och Öland'. Kanske bör man för slutet av 1800-talet ytterligare belägga området till södra Småland och Öland samt de nordligaste socknarna i Skåne och Blekinge." Pleijel 1970 s 110.
Fråga är, om inte termen tidigare haft en större spridning. I ett brev från kungen 1684 till generalguvernören i Skåne heter det bl a, att läsemöten skall hållas i kyrkorna. Wentz 1980 s 134, äv Generalguvernementets arkiv, E I b 3, LLA.
I en skrivelse från Maglasäte till domkapitlet 1751 används även termen. Wentz 1980 s 220, äv Klockaremål F II e 21, LDA, LLA.

Kap. IX

1. Pleijel 1965 s 84f och 1970 s 98f.
2. Ännu ett belägg finns, acc 3 410 Asarum. De refererade händelserna härrör med största sannolikhet från sagesmannens tid i N Möckleby på Öland före flyttningen till Asarum. För det talar, att den ende präst Hellgren, som kunnat återfinnas från denna period, var K J Hellgren, verksam just på Öland. Olsson 1951 s 160f.
3. Prästmöteshandlingar 1926 s 88ff.
4. Prästmöteshandlingar 1900 s 74f.
5. Några ex på platser, där trakteringen bestod av enbart kaffe och alla deltagare bjöds: acc 5 293 St Herrestad, acc 4 152 Onslunda, acc 2 327 Hallaröd, acc 4 232 Bårslöv, acc 2 766 Brösarp, acc 0 Broby, acc 4 244 Svensköpp och acc 4 737 Listerby.
6. Ett annat ex på kopplingen kyrka - skola är, att man i (acc 2 151) Kyrkhult i varje rote höll husförhör hos skolföreståndaren, d v s rotens representant i skolrådet.
7. Jfr acc 2 108 Jonstorp, acc 2 766 Brösarp och acc 2 037 Barkåkra.
8. Jfr acc 2 873 Väsby, där det sägs, att de över 60 år inte behövde läsa innantill, för de unga kunde "gå åt dem", om de inte läst rätt. Även acc 2 876 Allerum: sagesmannen hade inte gått i skola, och det visste prästen. Därför var han inställd på "att jag ej kunde så mycket".
9. B Gustafsson 1953 passim.
10. Jfr religionssociologins funktionsteori s

Slutsatser

1. A Gustavsson 1972 s 262.
2. Jfr rörande kyrktagningen A Gustavsson 1972 s 236.

3. Pleijel 1965 a 91 och 1970 s 103.
4. A Gustavsson 1972 s 231.
5. A Gustavsson 1972 s 222 och s 234.
6. B Gustafsson 1956 s 19f.
7. A Gustavsson 1972 s 238.
8. B Gustafsson 1956 s 19f, s 22, Äv A Gustavsson 1972 s 232.
9. Jfr den fortgående privatiseringen av jordfästningarna, som markeras av annonsernas formulering "i stillhet" utan att tid eller plats utsätts.
10. Sløk 1979 s 206.
11. A Gustavsson 1972 s 223.
12. Gíslason 1977 s 20 och s 123ff.
13. Ibm s 134f.
14. A Gustavsson 1972 s 250.

Bil 1

Utformningen av fråga 15 i olika editioner av LUKA 1

Första tryckningen den 24 nov 1942

Fråga 15: Sjöngos några särskilda psalmer vid husförhören?

Hade man s k husförhörspsal (d v s prästen "lyste på" från predikstolen, innan husförhören började, dels var dessa skulle äga rum, dels vilken psalm man det året skulle lära sig)?

Andra tryckningen den 10 feb 1943

som ovan

Tredje tryckningen den 9 sept 1944

som ovan

Fjärde tryckningen den 2 april 1948

Fråga 15: Hur tillgick det vid husförhören? Sjöngos några särskilda psalmer vid husförhören? Hade man s k husförhörspsal som "lystes på" från predikstolen?

Femte tryckningen den 4 mars 1959

som ovan

Omredigering i juni 1965 enl stencilerad utgåva

Fråga 15: Har ni varit med om något husförhör? När? Hur ofta hölls husförhör? Var? Kom alla sockenbor? Förekom kalas i samband med husförhöret? Minns ni hur husförhören förändrades (t ex platsen från hemmet till kommunalrummet eller skolan) och upphörde? (Förändringen kunde också innebära att förhören blev andaktsstunder eller övergick i mantalsskrivning).

Bil 2

KODNYCKEL

Kort 1

1-4	acc nr	enl LUKA 1-listans ordning
5	kortnr	
6	kön	1 man 2 kvinna
7-8	födelseår	
9-10	uppteckningsår	
11	yrke	1 lantbrukare, hemmansägare 2 jordbruksarbetare, torpare 3 hantverkare 4 tjänste- eller ämbetsman 5 annat yrke 6 fröken 7 ej angivet 8 fru/änka
12-13	kontrakt	i matrikelordning
14-15	pastorat	i ordningsföljd inom kontraktet
16	församling	i ordningsföljd inom pastoratet
17-22	aktuell församlingskod	enl. SCB:s kod
23	fråga 15	1 besvarad 0 obesvarad 2 uppteckning saknas
24	korta svar	1 nej 2 vet ej 3 aldrig/ej med 4 annat svar 5 längre svar (d v s fortsatt kodning)
25	katekesförhör	1 förekom 2 förekom ej 0 ej omnämnt
26	innanläsning	som ovan + 3 utfördes av präst
27	utanläsning	som ovan
28	Bibeln	1 användes 2 användes ej 0 ej omnämnt
29	katekesen	som ovan
30	annan skrift	som ovan
31	(förstånds-)frågor	1 förekom 2 förekom ej 0 ej omnämnda
32	biblisk historia	som ovan
33	psalmsång	som ovan + 3 särskild psalm sjöngs
34	bön	som ovan
35	husförhörspsaln	som ovan
36	samtal	som ovan + 3 prästen talade enbart
37	tyngdpunkt	1 katekesförhör 2 innanläsning 3 utanläsning 4 förståndsfrågor 5 biblisk historia 6 samtal 7 katekesförhör samt innan- och/eller utanläsning 8 katekesförhör samt biblisk historia 9 annan tyngdpunkt 0 ej omnämnt
38	tidpunkt	1 f m 2 e m 3 både f m och e m 4 kväll 0 ej omnämnt

39	ant ggr/år	1-6 ant ggr/år 0 ej omnämnt 7 mindre än en gång/år 8 mer än en gång 9 en gång/mån.
40-41	månad el årstid	1-12 månadsordning 13 vinter 14 vår 15 höst 16 sommar 17 kring Mikaeli 18 annan fördelning 0 ej omnämnt
42	ant tim	ant. anges 0 ej omnämnt
43	ant dagar	1 halvdag 2 hel dag 3 mer än hel dag 0 ej omnämnt
44-45	lokal	1 hem(gård 2 skola 3 kyrka 4 kommunalrum 5 annan lokal 6 hem-skola 7 hem-kyrka 8 hem-skola-kyrka 9 hem-kyrka-skola 10 annan ändring 0 lokal ej angiven
46	gifta	1 deltog 2 deltog ej 0 ej omnämnda
47	ogifta	som ovan
48	husbönder	som ovan
49	tjänare	som ovan
50	nykonfirmerade	som ovan
51	allm deltagande	1 förekom 2 förekom ej 3 förekom men uppdelat yngre-äldre 0 ej omnämnt
52	barn under konf. ålder	1 deltog 2 deltog ej 0 ej omnämnt
53	könsuppdelning	1 förekom 2 förekom ej 0 ej omnämnt
54	huvuds.kateg	1 mest yngre 2 mest äldre 3 mest kvinnor 4 annan kategori 0 ej omnämnt
55	herrsken	1 deltog 2 deltog ej 0 ej omnämnda
56	rotar f obesuttn	1 förekom 2 förekom ej 0 ej omnämnda
57	storbönder	1 deltog 2 deltog ej 0 ej omnämnda
58	torpare m fl	som ovan
59	mantals-/förskrivning	1 termen m används och/eller beskrivs 2 termen f används och/eller beskrivs 3 förekom ej 0 ej omnämnt
60	enskilt förhör/nattvardsavst.	1 enskilt förhör förekom 2 nattvardsavstängning förekom 3 både enskilt förhör och nattvardsavstängning 4 ingen avstängning 0 ej omnämnt
61	förplägnad	1 kalas (gille) 2 kaffe efteråt 3 kaffe före 4 annan traktering 5 ingen traktering 6 enbart präst/kantor
62	attityd till förhör	1 positiv 2 negativ 3 neutral 4 annan inställning 5 växlande 0 ej omnämnd
63	attityd till präst(er)	1 positiv 2 negativ 3 neutral 4 växlande 0 ej omnämnt
64-80	prästens namn	utskrives

Kort 2

1-4	acc nr	
5	kortnr	
6	pålysning	1 pålysning i kyrka 2 annat sätt 3 annons 0 ej omnämnt
7	tid före	1 1 v före 2 2 v före 3 mer än 2 v före 0 ej omnämnt
8	klockaren	1 klockaren närvarande 2 spelar, leder sång 3 kontrollerar läskunnighet 4 för längd/bok 5 sjunger och kontrollerar 6 kontrollerar och för längd 7 spelar och för längd 8 ej närvaran- de 0 ej omnämnt
9	spec förhørs- grupp	1 gifta 2 tjänare 3 nykonf/konfirmander 4 äldre 5 vem som helst fick svara 6 torpare, jordbr arb m fl 7 ungdom 8 ogifta 0 ej omnämnd
10-11	närsv passiva (lyssnare)	1 gifta 2 husbönder, herrskap 3 äldre 4 annan grupp 0 ej omnämnd
12	åldergräns	1 förekom 2 vid skolålderns början 3 vid konf 4 annat tillfälle 0 ej omnämnd
13	jmf övr förhör	1 jmf görs med konfirmationsförhör(-läsning) 2 med kommunionförhör 3 med annat förhör 4 flyttningsbetyg nämns 0 ej omnämnt
14-15	eget deltagande	1 själv deltagit 2 ej deltagit men det förekom 3 upphörde under min tid 4 upphörde före min tid 5 först ej, senare med 0 ej omnämnt
16	veckodag	1 månd 2 tisd o s v 8 vardag 9 osäkert eller växlande 0 ej omnämnt
17	term	1 husförhör 2 läsmöte 3 annat uttryck 0 ej om- nämnt
18	ännu förekommande	1 förekommer uppteckningsåret 0 ej omnämnt
19	decennium för upp- hörande	1 1860-t 2 1870-t 3 1880-t 4 1890-t 5 1900-1910 6 1911-1920 7 1921-1930 8 1931-1940 0 ej om- nämnt
20-21	år för upphörande	tio- och ental anges
22	förs- o stifts- övergång	1 eget deltagit i annan förs. i stiftet 2 deltagit utanför stiftet 3 deltagit kom från annan förs 4 uppteckningen avser annan förs 0 ej omnämnt
23	stå el sitta	1 satt 2 stod enskilt 3 stod i grupp 0 ej om- nämnt
24	prästens place- ring	1 satt vid bord (kateder) 2 stod upp 3 gick omkring 0 ej omnämnt
25	bibelförklaring	1 b som fortsättning el övergång 2 husförhöret var eg b 0 ej omnämnt
26	förberedelser	1 förekom 2 grundliga 3 förekom ej 0 ej om- nämnda
27	okunnighet	1 var skamlig 2 nämns utan värderingar 0 ej omnämnd

Bil. 4Ang. husförhårets upphörande i olika församlingar i väckelsebygder

Kristianopel	1916, verkar ha slutat betydligt tidigare
Jämsjö	Iakttogs allmänt på 80-talet
Torhamn	Ej påverkat av väckelsens framgångar, sannol 1880-t
Ramdala	Åtminstone in på 1890-t
Sturkö	Långt in på 1890-t
Lösen	Husförhåret upphörde relativt tidigt
Tjurkö	jft Sturkö
Karlskrona	Tidigt borta
Hasslö	Slut o 1890
Aspö	Sannolikt o 1880
Fagerum	o 1880
Rödeby	Mycket långlivat
Nättraby	Började upphöra o 1880
Förkärla	Slut o 1905
Fridlevstad	Sista husförhåret 1911
Sillhövda	Upphörde vid 1920-talets början
Tving	Slut o 1910, då långt ifrån allmänt deltagande
Hjortsberga	Sista husförhåret med kh Hallbäck
Edestad	Går ej att avgöra
Listerby	Slutade med Pira början av 1900-t
Eringsboda	Sista hölls 1912
Ronneby	Härin höll husförhör. Sannol slut 1880-90-t
Backaryd	Överlevde sekelskiftet
Öljehult	Går ej att avgöra
Bräkne-Hoby	Mycket svag ställning, går ej att utröna
Hällaryd	Omöjligt avgöra
Åryd	Ovisst
Ringamåle	Går ej att avgöra
Asarum	Troligen fram på 1910-t
Karlshamn	Går ej att avgöra
Kyrkhult	Pågick ännu 1945
Jämshög	Efter sekelskiftet så småningom
Mörå	1880-talets slutskede
Elleholm	o 1880
Gammelstorp	o 1890, troligen något tidigare
Ysane	Husförhåret tidigt en svag ställning
Sölvesborg	Sannolikt o 1890

Mjällby	Slut på Hanö 1885, sannol ung samtidigt på fastlandet
Ivetofta	1880-t, då dåligt besökta
Näsrum	Långlivat, ev över sekelskiftet
Ivö	Till 1900, ev över sekelskiftet
Gualöv	"Riktiga" till 1888 eller 1889, sedan mantalsskrivning slut 1902
Trolle-Ljungby	Sista husförhöret på 1890-t
Rinkaby	o 1890
Kiaby	Senare del 1880-t, ev längre
Nymö	o 1900
Fjälkinge	Slutet 1800-talet, ny präst ointresserad
Örkened	Försvann under Olinder (1897-1907)
Vånga	Senare delen 1880-t
Oppmanna	1890-t
Österslöv	Går ej att avgöra
Nosaby	Troligen 1885
Gustav Adolf	Sista husförhöret 1904 eller 1905
Loshult	Husförhöret allmänt respekterat ännu på 1890-t
Glimåkra	Omöjligt avgöra
Hjärsås	o 1910
Emislöv	Trol som Ö Broby. Belagt åtm till 1889
Knislinge	Början 1890-t
Kviinge	o 1900
Fjälkestad	Omöjligt avgöra
Kristianstad	Upphörde tidigt, sannolikt 1870-t
N Åsum	Sista husförhöret o 1895
Åhus	Upphörde tidigt men förekom slut av 1870-t
Köpinge	o 1900 men då inget allm deltagande
Everöd	Sannolikt någon gång efter 1900
Vittskövle	Slut början 1900-t
Maglehem	1890-t
Hörröd	Strax före 1900
Långaröd	Upphörde 1890-t
Huaröd	Strax efter 1900
Degeberga	Går ej att avgöra
Ö Sönnarslöv	Tidigast 1890-t
Lyngsjö	Osäkert
Svensköp	1890-t
Ö Sallerup	o 1900

Lyby	Kring sekelskiftet
Hörby	Går ej att avgöra
Högseröd	1880-t
Gudmundtorp	Husförhör hölls in på 1890-t
Bosjökloster	Ovisst
Fulltofta	Upphörde på 1890-t
S Rörum	Som ovan
Äsphult	Som ovan
V Vram	före 1920
Ö Vram	o 1910
Djurröd	1910-t
Träne	som ovan
Vä	Övergången 1880-90-t
Osby	Omöjligt att avgöra
Visseltofta	Sista "riktiga" 1883, sedan inget riktigt
Verum	Som ovan
Hästveda	o 1900
Ö Broby	Under 1890-t
Gryt	Senare delen 1890-t
N Sandby	Sista husförhöret 1902
Gumlösa	Förekom under 1890-t, svårt avgöra slutet
Sörby	Går ej att avgöra
N Strö	o 1888
Vinslöv	Omöjligt avgöra
Nävlinge	1880-t senare del
Häglinge	Ingen uppgift
Höör	Upphörde mitten 1890-t
Munkarp	Sannolikt som Höör
Stehag	Husförhör förekom fram till o 1900
Vittsjö	Strax efter 1910
N Åkarp	o 1900
Farstorp	Omöjligt avgöra
Stoby	Slut o 1900 med Gierow
Ignaberga	Sägs ha upphört relativt tidigt
Vankiva	Omöjligt avgöra
Röke	1880-t
N Rörum	Omöjligt avgöra
Tjörnarp	Strax före sekelskiftet
Hallaröd	1870-talets senare del

Billinge	Osäkert
Bosarp	Första åren 1890-t
Torrlösa	Sannolikt 1890-t
Örkelljunga	1890-t
Oderljunga	Som ovan
Perstorp	Svårt avgöra
Riseberga	1800-talets sista år
Röstånga	1890-t
Konga	Flera år in på 1900-t
Ask	Sannolikt som ovan
Rya	Några år efter 1900
Vedby	Ovisst
Össjö	Som ovan
Ö Ljungby	Sista åren 1890-t
Munka Ljungby	o 1900
Källna	se Ö Ljungby
V Sönnarslöv	o 1890
Kågeröd	Något efter 1900
Halmstad	Omöjligt avgöra
Sireköpinge	1890-t
Rebbelberga	o 1880
Ängelholm	1890-t
Höja	1890-t förra del
Starby	1890-t senare del
Strövelstorp	1890-t
Ausås	1890-talets mitt
Kvidinge	Går ej att fastställa
V Broby	1880-talets senare del
N Vram	Omöjligt avgöra, verkar ha upphört tidigt, folk strejkade
Bjuv	Går ej att avgöra
Risekatslösa	Sista åren 1890-t
Ottarp	Början 1890-t
Fjärestad	Upphörde o 1910
Bårslöv	Går ej att avgöra
Hässlunda	Slutet 1870-t
Frillestad	o 1900
Mörarp	o 1890
Kropp	1890-talets förra del

Helsingborg	Upphörde tidigt
Raus	Upphörde 1880-talets sista år
Fleninge	o 1890
Allerum	Som ovan
Kattarp	1890-talets början
Välinge	Som ovan
Viken	1880-talets början
Väsby	Sista husförhöret 1887
Farhult	Sista hölls 1914
Höganäs	Varierande uppgifter: 1880-talets slut - något efter 1900
Jonstorp	Går ej att avgöra
Brunnby	o 1900
Barkåkra	1890-talets senare del
Hjärnarp	Husförhör hölls under Kock (utn 1889)
Förslöv	1890-talet
Grevie	"slutade fort"
V Karup	1890-t
Båstad	Går ej att avgöra
Hov	Som ovan
Torekov	Som ovan

Bil 5

Korstabeller uppdelat på kontrakt (K 219) "Decennium för upphörande"

Tabellen anger inte koderna för resp decennium utan kan läsas direkt.

Oxie	1921-1930
Skytts	1890-tal
Torna	1900-1910
Bara	1890-tal
Vemmenhög	1890-tal
Ljunits o Herrest	1900-1910
Frosta	1900-1910
Färs	1900-1910
Omsjö	1890-tal
Harjager	1900-1910
Rönnebergs	1911-1920
Luggude	1900-1910
Albo o Järrest	1900-1910
Ingestads	1911-1920
S Åsbo	1911-1920
N Åsbo	1890-tal
Bjäre	1890-tal
V Göinge	1900-1910
Ö Göinge	1900-1910
Villands	1890-tal
Gärds	1911-1920
Ö kontraktet	1890-tal
Medelstad	1921-1930
Listers o Bräkne	1911-1920

S U M M A R Y

The aim of the present investigation is to elucidate the retrogression of parish catechetical meetings or "hearings" (husförhör) in the diocese of Lund and also to inquire into the cause of the decline.

Section I

In the seventeenth century the so-called "Great Bishops" keenly devoted themselves to introducing catechetical hearings into their dioceses. The hearings were often known as house calls or confession journeys. These efforts were not popular. On the initiative of the nobility, the parish hearings were banned by an act of the Riksdag (the Parliament) in 1680. In the Church law of 1686, which put an end to diocesan particularism, the element of examination was limited compared with the preceding period. The Church law was the legal basis of the hearings in accordance with chap. 2, §§ 9-10 and chap. 24, § 22. Catechism, the checking of reading ability and the maintaining registers of hearings can for certain be extracted from the contents of the text of the law.

The legal basis of the hearings was not the conventicle ordinance of 1726, but it was ecclesiastical regulations of less importance than the Church law. It was, however, a reminder to the clergy of the duties to be observed concerning hearings. It was not until the ordinance of December 4th 1765 that stipulations of "fine and penalty" for those who failed to appear were laid down. It was in this document that "catechetical hearings" appeared as a legal term for the first time.

From the account of the conventicle ordinance, it is evident that its abolition in 1858 is not relevant to the hearings, nor is the decree issued in the same year and replaced by a new one ten years later. For some time, however, it caused considerable increase in the number of conventicle cases. It was instead the abolition of the above-mentioned penalty stipulations in 1888 that had an effect upon the hearings. But in the diocese of Lund the stipulations were already obsolete when abolished. The voluntariness of attendance, however, was clearly accentuated. The hearings were brought up for discussion at the Church Assembly in 1910. It appears from the discussion that there was disagreement about the basis of the hearings. The term "catechetical hearings" appeared a few more times in the Swedish Codes of Statutes, but invariably connected with census registration. It appears for the last time in 1945.

Section II

By the middle of the 19th century Liberalism emerged, linked up with Individualism. Because of the abolition of the Diet of the Four Estates, the clergy as a corporate body lost the possibility of influencing the ruling of Society. In an attempt to forestall progress, the idea of a national Church was introduced in a proposal pertaining to Church law in 1873.

The Lund High-Church movement was a loyal supporter of the uniform society. Above all, the conception of the State, originated by F. Hegel, was at the basis. The Church and state were conceived to be merged. The Uppsala philosopher, C.J. Boström, was also of great importance, but his influence was greater in Uppsala than in Lund.

The eighties was above all a decade of radicalism and transformation. Secularization and criticism of society got a fair start. Much of the unrest was due to the franchise situation. The strongest and the most thoroughly organized resistance to the Church was to come from the Social Democracy. However, in the nineties, Conservatism strengthened its position.

In the latter part of the nineteenth century a considerable increase in population took place in spite of an extensive emigration especially to the USA, but even to Germany and Denmark. The demographical changes were also due to the movements within the diocese. There was a growth of population in the county of Malmö, whereas the county of Kristianstad suffered a decline. Blekinge, however, held an economically unique position as the poorest section within the diocese.

In the revival districts of the diocese, including Blekinge and the northernmost part of Scania, there were both a separatist group and a revival movement loyal to the Church. Several groups with common patterns co-operated while at the same time separatist movements competed with the intrachurch revival.

Land parcelling had little impact on the influx of members into the revival movement. Had the revival been a substitute for the religious life that was shattered by land parcelling, it would have been successful among the plainmen in the diocese of Lund, but this was not at all the case.

Neither did the event of the revival influence the hearings. They were no more successful in the revival districts than elsewhere. The revival should be regarded as an offshoot of the ideology of Liberalism. Consequently it turned out that Members of the Riksdag from the diocese of Lund, who were associated with the revival movement committed themselves

to the cause of freedom, the standard issue of Liberalism.

Originally, the primary school was regarded as an element of the religious education of the young. For a long time the Church maintained its administrative grip on the primary school, but meanwhile great changes on the outlook on education took place. By means of various controls, an increasingly efficient primary school system was developed. Many pupils left school too early because their parents wanted help with the work. Formally, at least, the Scanian children had the opportunity of a better school system than children elsewhere in the country.

Ideas prevailing in Germany exerted a decisive influence on the development of the primary school; but from Germany came also the criticism fostered by many Swedish primary school teachers. A. Diesterweg, a German principal of a trading college, was one of the leaders and F. Berg was one of his Swedish followers. The training of the primary school teachers improved continuously, but it could take some time before the resolutions passed by the Riksdag were actually enforced.

The Catechism was used both in the Church and the primary schools. Originally, the catechism was intended to illustrate the phases of the ecclesiastical year. In the nineteenth century it was more and more considered to be a children's book. Practically, learning by rote became an end in itself at an early stage, to which the clergy generally agreed, but for which the elementary school inspectors were critical. Critical voices were raised in the Riksdag and in the Church Assembly.

Primary school teachers, too, discussed the catechism, but they took a considerably more negative attitude to its form and methods of teaching. It was considered difficult to make education meaningful. Moreover, an increasing dislike for dogmatic differences gradually arose. It was not a matter of hostility to Christianity, but a majority wanted to emphasize more the ethical and personal elements.

In ecclesiastical circles the catechetical situation was confusing at an early stage. In the early nineteenth century, strong currents of neologism still prevailed in the diocese. The Lund High Church movement had not yet taken up its position. The catechetical controversy surged and resulted in the catechism of 1878, which was regarded as a success for the High Church, but it received very little use. During the preparation of the new catechism, the clergy in the diocese of Lund often exhibited a liberal attitude towards dogmatic issues.

Bishop P. Munch was the first to point out the weakened position of the catechetical hearings. This took place at the Clergymen's Meeting in 1795.

His successors in the nineteenth century were all conservative men, J.H. Thomander being an exception. One such successor, V. Flensburg, held the office during the very retrogression which is estimated to have commenced about 1870. Bishop G. Billing, too, tried to restore the hearings, but failed.

The Lund High Church movement became wedged between an approaching liberal theology and a surviving neologism. Neither the Lund High Church movement nor the clergy's support of it can be properly comprehended if its distinct connection with the state and society is ignored. The High Church embraced genuine Lutheran ideas of human life in society. Pietism, on the other hand, contended for a dividing line between the faith and the world. The High Church took its idea of unity from Germany, which reached its culmination in F. Hegel, for whom history meant the striving of the universe spirit for the realization of itself which was achieved through the State.

The objects of the Lund High Church and of liberal theology were fundamentally similar in character but with differing conditions. The social structure changed, but the emergence of science and its power over minds also appeared between the emergence of the High Church and liberal theology. The High Church regarded as its salvation the defence of dogma, whereas liberal theology maintained that co-operation with the new era was the only possible way of advancement.

Section III

Catechetical hearings were customarily announced in church about one week in advance. The hearings opened and closed with hymn-singing, and the hymns sung were probably those normally used by the congregation. Prayers played lesser than hymn-singing.

Recitation by heart as an integral part of the hearings was subdued during the period of retrogression, whereas reading aloud maintained a stable position. The Bible was by far the most common reader that had become very popular thanks to the contributions of the Bible Societies.

The catechism was the centre not only of the hearings but of all examination activities of the Church. It maintained its central position during the entire period. Attempts to introduce new methods failed due to the reluctance of the congregation rather than that of the clergy. During the retrogression period the clergy changed their attitude to a certain extent. But the introduction of the catechism in 1878 and the regulations connected with its introduction created further complications.

Those who failed to appear at a hearing or who failed to give acceptable answers, could either be subject to special hearings or debarred from Holy Communion. During this time the hearings were sometimes an element in the preparation for the Blessed Sacrament. The holding of special hearings, which often took place at the vicarage, as well as the practice of debarring seems to have ebbed out during the later part of the retrogression-period.

The maintenance of registers was an extraordinary feature of the catechetical hearings which were introduced for the purpose of curing souls, but by the middle of the eighteenth century, the fiscal considerations became quite important. Strange to say, the registers were the weak point during the retrogression. This was due to the fact that the State did not need hearings any longer in connection with the yearly census registration. For this reason the State was able to take the initiative in abolishing the stipulations of penalty in 1888. At about the same time social pressure for attendance became less strict, which goes for the yearly communion as well. Parishioners could stay away without the risk of impairing their social reputation. From ecclesiastical quarters was heard no response to the abolishment which would imply that the course of events was accepted in order to give the hearings a clerical character i.e. without any fiscal interference.

Along with the declining attendance the practice of grading was discontinued especially since voluntariness had become fundamental. These changes transformed the hearings into something different. The cycle was completed. The pastoral cure came to the fore to a greater extent which was the primary reason for the endeavours of the so-called "Great Bishops".

The householders made a small group of attendants who always joined with some other group. During the retrogression the freeholders withdrew from the time-honoured village community.

As a rule the gentry avoided the hearing. The most notable part of the group was the nobility that of old had endeavoured to disengage themselves from customary church life. In this respect the hearings were no exception. Generally speaking, the tendency to accentuate social distance was more pronounced in Scania than in Blekinge.

The servants made a common group of attendants but their attendance was mostly connected with the certificate of change of address which had to be submitted not later than at the hearings. Children attended rarely, at least if "children" are defined as persons who have not reached the age of confirmation. Originally, children were supposed to attend for the

first time at the age of five or six. This practice lost out during due retrogression. Instead, the line was drawn at the age of confirmation. The Church strongly committed itself to confirmation and instrumented to a certain extent a decline of the position of the hearings. The newly-confirmed formed a group of attendants throughout the retrogression, but their participation was not essential to sustain the hearings. V. Flensburg's recommendation at the clerical conference in 1870, according to which confirmees and newly-confirmed should attend, was hardly successful and could not prevent the retrogression.

Special districts for none-householders seldom occurred and their attendance was sporadic or rare if anything. The records confirm the fact that the farm labourers ceased to take part in church life at an early stage. It is difficult to point out any category as being the group that upheld the hearings. Even during the retrogression, attendance was common to the extent that the attenders could represent various groups. Age, sex and personal status had decisive influence only on rare occasions.

Not a few maintain the lack of general attendance. This may be explained partly in terms of regional differences and partly in terms of variations in the development of the retrogression.

It was not necessarily the case that the hearings were favoured by the small parish settings; social uniformity was more crucial in this matter.

The young and the newly-confirmed were to a far greater extent required to attend than were the servants. The old people, on the other hand, comprised but few of the attendants. It was mainly the proficiency of those in attendance at reading aloud that was tested. Sometimes an answer to a question was accepted from anyone.

It was quite common during the retrogression that people prepared themselves for the hearings and in particular as concerned the catechism. As might be expected of the hearings, the intolerance of ignorance was beginning to break up. This is witnessed by the absence of records in no fewer than eight rural deaneries. Those were the very rural deaneries in which the hearings generally did not develop into biblical expositions which, by no means rarely, occurred as a substitute for the hearings or as an intermediate form. This was, however, not the rule. Perhaps one could speak of a certain continuity of the biblical expositions that the clergy had agreed upon at the clerical meeting in 1858, headed by Bishop J.H. Thomander. Compared with the hearings, the biblical expositions caused the impairment of a confessionally perceived Christianity. As a whole, the transition may be regarded as a gliding one.

The home was the traditional place of the catechetical hearings, but during the retrogression, nearly two-thirds of the hearings were held elsewhere, generally in schools. Owing to an extensive school building programme, the schools were placed rather dense in the country; therefore, the church was much less used as a meeting place. But the move was not incited by the very existence of the premises. It was not until the retrogression had advanced a great deal that the moving began. The choice of the premises seemed not to have influenced the extent of attendance. The hearings could not be restored by using the home as a meeting place. On the other hand, no one was discouraged because of the hearings being moved.

At an early stage the diocese of Lund enjoyed a high standard of education, but the neighbouring dioceses caught up. There the hearings lasted longer, which implies that the standard of education was not decisive.

The explanation is instead to be found in social and economical differences, which helped lessen social tensions in the neighbouring dioceses and promoted the hearings. In the diocese of Lund, however, the tensions between various groups increased. The ideal of the uniform society no longer influenced man's thinking and living. At the same time, however, during this period the interest of the State to support the Church and the idea of a uniform society by means of legislation became less and less manifest. As a result, the Church faced increasing difficulties in managing on its own.

The hearings and other church services were often occasions for festive events. This holds true also during the period of decline, but the serving of refreshments also became quite common. But not infrequently, however, people dispersed without having had any provision at all. The sending invitations revealed social stratification in so far as the invitations by no means included everybody. The young and the poor parishioners were usually kept away.

The liberal social reform provided the middle classes with a new position in society which they desired to accentuate. The social stratification, then, became more manifest than formerly. Socio-economic criteria instead of the village community became the most important means of classification.

There were clergymen capable of creating an agreeable atmosphere but evidence to the contrary is also known. The clergymen were of little significance as regards the retrogression. The change of Society could not be stopped. Not even a favourable attitude on the part of the con-

gregation towards the hearings would have been sufficient to ascertain their survival since both the origin and content of the hearings were contrary to the ideals of Society. In the end, it was the old traditional doctrine of the Three Estates that collapsed. It had no place in the society of individualism.

The strong social, economic and political tensions in the diocese of Lund contributes to the rapid retrogression of the catechetical hearings.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

OTRYCKTA KÄLLOR

Landsarkivet i Lund (LLA)

Lunds domkapitels arkiv (LDA):

Visitationshandlingar. Biskopsvisitationer. Serie F II ga vol 15-24 och vol 26-28.

Visitationshandlingar. Prostvisitationer. Serie F II gb vol 1, 6, 10, 14, 20, 25, 29, 33, 36, 38, 41, 45, 49, 52 och 57.

Ämbetsberättelser till prästmöten 1870, 1876, 1883, 1891, 1900, 1906, 1912 och 1919. Serie F II jd vol 1-14.

Ausås kyrkoarkiv:

Husförhörslängd 1892-1901 A I:17.

Brunnby kyrkoarkiv:

Husförhörslängd 1892-1899 A I:17.

Hästveda kyrkoarkiv:

Husförhörslängd 1893-1899 A I:14.

Jonstorps kyrkoarkiv:

Husförhörslängd 1881-1897 A I:17.

Norra Åkarps kyrkoarkiv:

Husförhörslängd 1886-1896 A I:16.

Näsums kyrkoarkiv:

Husförhörslängd 1880-1894 A I:12.

Ramdala kyrkoarkiv:

Pålysningsbok 1825-1869 P I:1.

Reslövs kyrkoarkiv:

Pålysningsböcker 1865-1870 P II:2 och 1870-1880 P II:3.

Tvings kyrkoarkiv:

Kyrkorådsprotokoll 1863-1893 K III:1, 1873-1900 K IV:3 och 1874-1891 K IV:4.

Lunds universitets folklivsarkiv (LUF):

Manuskriptarkivets (LUFM) uppteckningarna 1170, 2294, 3066 och 3349.

Lunds universitets kyrkohistoriska arkiv (LUKA):

Serie O:175.

Svar å frågelista LUKA 1 rörande husförhör och väckelse samt frågelistorna LUKA 2 och 3 rörande husförhör.

TRYCKTA KÄLLOR OCH ANFÖRD LITTERATUR

- Ahrén, P-O
1965 Begreppet "fullmyndig kyrkomedlem" i 1860-, 70- och 80-talens kyrkdebatt (KÅ).
Allmänna kyrkomötets protokoll med bihang 1888 och 1910.
- Andersson, A
1928 Svenska Missionsförbundet, dess uppkomst och femtioåriga verksamhet. Inre missionen II.
- Andersson, N
1973 1878 års katekes. Debatten om katekesens form och innehåll 1810-1878.
- Andolf, G
1972 Historien på gymnasiet. Undervisning och läroböcker 1820-1965.
- Andrén, C-G
1971 Svensk kyrkokunskap (Kyrkokunskap).
- Arvastson, A
1949 Den Thomander-Wieselgrenska psalmboken.
1954 Psalmboksarbetet i Sverige vid slutet av 1800-talet. Förslagen 1889 och 1896.
- Arvastson, A - Andrén, C-G
1967 Bibeln i blickpunkten. Svenska bibelsällskapets historia speglad i högtidstalen 1816-1865.
- Arvastson, G
1977 Skånska prästgårdar. En etnologisk studie av byggnadsskickets förändringar 1680-1824.
- Aulén, G
1922 Evangeliskt och romerskt.
1953 Hundra års svensk kyrkdebatt.
- Beskow, F A
1915 Svenska bibelsällskapet 1815-1915. Minnesskrift.
- Bidrag till Sveriges officiella statistik (BiSOS):
1864, 1868, 1873, 1883, 1896 och 1907.
- Billing, G
1898 Herdabrev (Cirkulär till Vördiga Presterskapet i Lunds stift N:o 805).
- Blegvad, M
1972 Liberalismen (Politiske ideologier. Fra Platon til Mao. Köpenhamn).
- Brilioth, Y
1946 Svensk kyrkokunskap.
- Bringéus, N-A
1950 Kyrkans tjänare i Örkellunga pastorat. Skrifter utg av Örkellungabygdens Hembygdsförening 2.
- Brohed, I
1973 Stat - Religion - Kyrka. Ett problemkomplex i svensk akademisk undervisning under 1700-talet.
1975 Prostämötet i Svenska kyrkan under 1900-talet. Dess tillkomst och första verksamhetstid i Lunds stift och dess framväxt i övriga stift.
1977 Offentligt förhör och konfirmation i Sverige under 1700-talet. En case study rörande utvecklingen i Lunds stift.
1980 Petrus Munck (Lunds stifts herdaminne 2:1).
- Brück, U
1981 Studiet av sed i teoretiskt perspektiv. Föredrag hållet vid den 22 nordiska etnolog- och folkloristkongressen 9-11 juni.
- Carlquist, G
1948-1980 Lunds stifts herdaminne. 2:1, 2:2, 2:3, 2:4, 2:5, 2:6, 2:7 och 2:9.

- Carlsson, C
1977 Samhörighet och separation. Kyrkan och EFS i Pitebygden och Skelleftebygden.
- Carlsson, H
1953 Kyrkohelger, byaböner och husförhör (Luleå stift i ord och bild).
- Carlsson, S
1956 Bonden i svensk historia III.
1964 Svensk historia II.
1964a Grupper och gestalter. Studier om individ och kollektiv i nordisk och europeisk historia.
- Christensen, I - Göransson, S
1976 Kyrkohistoria 3. Från västerns religion till världsreligion.
- Dahlbom, F
1927 Den svenska folkskolans kristendomsundervisning 1842-1919.
Den svenska kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning. 1971.
Utg av S Kjellerström.
- Dunn, J
1979 Western political theory in the face of the future. Themes in the Social Sciences. Cambridge university press.
- Eckerdal, L
1970 Skriftermål som nattvardsberedelse. Allmänt skriftermål i svenska kyrkans gudstjänstliv från 1811 års till 1942 års kyrkohandbok.
- Elmér, Å
1965 Från Fattigsverige till välfärdsstaten.
- Enochsson, E
1949 Den kyrkliga seden med särskild hänsyn till Västerås stift.
- Eriksson, I - Rogers, J
1973 Mobility in an Agrarian Community (Aristocrats Farmers Proletarians. Essays in Swedish Demographic History. K Ågren ed. Studia historica upsaliensia 47).
Evangeliska Fosterlandsstiftelsens 50-åriga verksamhet 1856-1906. 1906.
- Fagerberg, H
1953 Gottfrid Billing och den kyrkliga beaktelsen (STK).
- Fernlund, S
1982 "ett Herranom värt Tempel" Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812-1912.
- Feuk, J
1980 Wilhelm Faxé (Lunds stifts herdaminne 2:1).
- Fransén, N
1936 Den svenska katekestraditionens historiska ursprung (Särtryck ur KÅ 1935).
Fribaptistsamfundet 100 år. 1972.
- Frode Kristensen, S
1966 Vid brunnen. En kulturbild från sekelskiftet. Skrifter från Folklivsarkivet i Lund utg genom sällskapet Folkkultur 8.
- Frykman, J
1977 Horan i bondesamhället.
- Gíslason, M
1977 Kvällsvaka. En isländsk kulturtradition belyst genom studier i bondebefolkningens vardagsliv och miljö under senare hälften av 1800-talet och början av 1900-talet.
- Gustafsson, B
1949 1800-talets svenska prästerskap och den brutna gemenskapen inom produktionslivet (STK).
1950 Kyrkoliv och samhällsklass i Sverige omkring 1880.

- 1953 Socialdemokratien och kyrkan 1881-1890.
- 1956 Manligt - kvinnligt - kyrkligt i 1800-talets svenska folkliv.
- Gustafsson, S
- 1962 Nyeangelismens kyrkokritik.
- Gustavianskt kyrkoliv i Växjö stift. Prästerskapets svar på biskop Wallquists promemoria 12 nov 1787. 1981. Utg av H Pleijel.
- Gustavsson, A
- 1972 Kyrktagninsseden i Sverige.
- 1975 En källkritisk granskning av folklivsuppteckningar.
- 1976 Forskning om folkligt fromhetsliv. En analys av temat etnologin och grannvetenskaperna med särskild hänsyn till Norden.
- 1981 Studiet av sed (Etnologiska institutionen och Folklivsarkivet vid Lunds universitet Meddelanden nr 87. Stencil).
- 1982 Några forskningstrender inom nordisk etnologi och folkloristik under 1970-talet.
- Göteborgs stift i ord och bild. 1950
- Hammar, K G
- 1972 Liberalteologi och kyrkopolitik. Kretsen kring Kristendomen och vår tid 1906-omkr.1920.
- Handlingar till prästmötet i Lunds stift 1795, 1814, 1826, 1858, 1864, 1870, 1876, 1883, 1891, 1900, 1906, 1912, 1919 och 1926.
- Hermerén, G
- 1972 Värdering och objektivitet.
- Hierta, F P
- 1868-71 Allmänna kyrkomötet 1868.
- Hägglund, B
- 1971 Teologins historia. En dogmhistorisk översikt.
- Ingers, I
- 1948 Husförhören i den folkliga föreställningen (Särtryck ur Säsasä VI).
- Ivarsson, G
- 1971 "På lärdomens vägnar skall ingen brist finnas." (Den svenska kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning. Utg av S Kjällström).
- Ivarsson, H
- 1973 Predikans uppgift. En typologisk undersökning med särskild hänsyn till reformatorisk och pietistisk predikan.
- Johannesson, G
- 1972 Skånes historia.
- Johansson, E
- 1972 En studie med kvantitativa metoder av folkundervisningen i Bygdeå socken 1845-1873 (Stencil avh).
- Johansson, G
- 1956 Västra Skånes missionsförening genom hundra år 1856-1956.
- 1969 Missionshusen i Kullabygden.
- Jonason, J - Elg, M
- 1980 Utvandringen. STF:s skriftserie nr 8.
- Kjellman, G
- 1979 Bröllopsgåvan.
- Koch, H
- 1942 Danmarks kyrka genom tiderna.
- Kyrkolagen av 1686. 1936. Utg av Samfundet Pro Fide et Christianismo.

- Kyrkoveisor för barn. 1961.
- Landquist, J
1960 Pedagogikens historia.
- Lane, R E - Sears, D O
1964 Allmän opinion.
- Larsén, L
1977 Husförhör En regressionsstudie (Stencil C 1-uppsats i etnologi i Lund).
- Larsson, R
1968 Politiska ideologier. En antologi.
- Liedman, S-E
1980 Boströmianerna (17 uppsatser i svensk idé- och lärdomshistoria).
- Lindholm, S
1949 Catechismi förfremielse. Studier till catechismus undervisningen i svenska kyrkan 1593-1646.
- Lo-Johansson, I
1939 Statarklassen i Sverige. Verdandi småskrifter 412.
- Lundsjö, O
1975 Fattigdomen på den svenska landsbygden under 1800-talet.
- Malmström, E
1932 Femtio års fälttåg. Frälsningsarmén i Sverige 1882-1932.
- Martling, C H
1958 Mattvardskrisen i Karlstads stift under 1800-talets senare hälft.
1961 Kyrkosed och sekularisering.
- Mehl, R
1970 The Sociology of Protestantism. London (tr i Bristol).
- Melin, A
1950 Konfirmationen i nutidsdebatten.
- Metodistkyrkan i Sverige 100 år 1868-1968. 1968.
- Minnesskrift. Kort historik över Skånes distriktsförenings av baptistförsamlingar 50-åriga tillvaro 1860-1910. 1910.
- Minnesskrift utgiven med anledning av Skånes missionssällskaps 40-års jubileum den 23 och 24 juni 1917. 1917.
- Minnhagen, M
1973 Bondens bostad. En studie rörande boningslängans form, funktion och förändring i syd-östra Skåne.
- Murray, R
1971 Samfundet Pro Fide under 200 år.
- Newman, E
1925 Nordskånska väckelserörelser under 1800-talet I.
- Nordberg, A
1938 De gamla husförhörören och deras betydelse (Från bygd och yttervärld).
- Nordin, S
1981 Den Boströmska skolan och den svenska idealismens fall.
- Nordisk teologisk uppslagsbok (NTU). I 1952, II 1955 och III 1957.
- Norman, H
1973 Amerika eller Örebro? (Utvandring. Den svenska emigrationen till Amerika i historiskt perspektiv. En antologi red av A-S Källemark).

Norrman, R

1979 Prästerna och vaccinationen. En regionalundersökning avseende Uppsala län 1811-1820 (KÅ).

Nyhlén, E

1964 Svensk frikyrka.

Några erinringar ur Hessleholms missionsförenings historia. 1909.

Obelkevich, J

1976 Religion and rural society. South Lindsey 1825-1875. Clarendon press. Oxford.

O'Dea, T

1967 Religionssociologi.

Odén, B

1973 Ekonomiska emigrationsmodeller (Utvandring. Den svenska emigrationen till Amerika i historiskt perspektiv. En antologi red av A-S Källemark).

Ohlsson, S H

1955 Lunds stifts matrikel.

Olsson, B

1951 Kalmar stifts herdaminne 4.

1967 Psalmboken som folkbok (Pleijel, H - Olsson, B - Svensson, S Våra äldsta folkböcker).

Palmqvist, A

1971 Folkkyrkans möjligheter (De stora möjligheternas kyrka).

Pleijel, H

1925 Herrnhutismen i Sydsverige.

1935 Svenska kyrkans historia V.

1935aDer schwedische Pietismus in seinen Beziehungen zu Deutschland.

1950 Det gamla Växjöstiftet under hustavlans tid (Växjö stift i ord och bild).

1957 Kyrkohistoriska arkivet i Lund.

1958 Konventikelplakatets tillkomst (Pleijel m fl På stugmötenas tid).

1965 Husandakt, husaga, husförhör och andra folklivsstudier.

1967 Katekesen som svensk folkbok (Pleijel, H - Olsson, B - Svensson, S Våra äldsta folkböcker).

1967aBibeln i svenskt fromhetsliv (Pleijel, H - Olsson, B - Svensson, S Våra äldsta folkböcker).

1970 Hustavlans värld. Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige.

1980 Vilhelm Flensburg (Lunds stifts herdaminne 2:1).

1980aGottfrid Billing (Lunds stifts herdaminne 2:1).

Prästeståndets riksdagsprotokoll 1680-1714. 1962. Utg av L Thanner.

Psalmboken av år 1695, 1819 och 1937.

Radler, A

1977 Religion und kirchliche Wirklichkeit. Eine Receptionsgeschichtliche Untersuchung des Schleiermacherbildes in der schwedischen Theologie.

Rehnberg, B

1980 Nils Hesselén (Lunds stifts herdaminne 2:1).

Richárdson, G

1963 Kulturkamp och klasskamp.

Riksdagsprotokoll 1850-1851. Prästeståndet 5 och Bihang 8.

Ringgren, H

1970 Religionens form och funktion.

Ritz, J E

1848 Skånska skolväsendets historia: utarbetad i synnerhet efter otryckta källor.

Rodhe, E
1906, 1908 De svenska bibelsällskapens uppkomst (KÅ).

Rosén, J
1964 Svensk historia I.

Rosenberg, C
1891 Sveriges ecklesiastikmatrikel.

Sandewall, A
1957 Konventikelplakatets upphävande - ett gränsår i svensk religionsfrihetstiftning?
(KÅ)
1961 Konventikel- och sakramentsbestämmelsernas tillämpning i Sverige 1809-1900.

Schmidt, L
1967 Läsförhåret i svensk-Finland omkring 1900 med särskild hänsyn tagen till folkliga seder och bruk (Stenc gradu-avh Åbo).

Selander, I
1980 O hur saligt att få vandra. Motiv och symboler i den frikyrkliga sången.

Selander, S-Å
1973 "Den nya sången". Den anglosachsiska väckelsesångens genombrott i Sverige.

Sjöstrand, W
1960 Pedagogikens historia I. Från antiken till första världskriget.

Skånska folkskolor. Minne, urkunder och undersökningar. Årsböcker i svensk undervisnings-historia. Årg X.

Sløk, J
1979 Teologins elendighed. Köpenhamn (tr i Viborg).

Statarminnen. Svenskt liv och arbete nr 1 1947 och nr 5 1949.

Strödda drag ur N Ö Skånes missionsförenings historia. 1908.

Svenska män och kvinnor 5. 1949.

Svensk Folkskole-Matrikel. 1904.

Svensk Författningssamling (SFS): 1858:90, 1860:48, 1861:45, 1863:61, 1868:76, 1883:61, 1888:42, 1915:476, 1920:630, 1930:171, 1940:264 och 1945:406.

Svensk uppslagsbok. 16 1950, 17 1950, 24 1952, 27 1953 och 29 1954.

Svensson, S
1964 Folkundervisningen i Växjö stift 1839 (KÅ).

Svärd, L
1954 Väckelserörelsernas folk i Andra kammaren 1867-1911.

Söderfeldt, B
1972 Statsvetenskapliga metoder.

Tedebrand, L-G
1973 De som vände hem (Utvandring. Den svenska emigrationen till Amerika i historiskt perspektiv. En antologi red av A-S Källemark).

Tegborg, L
1969 Folkskolans sekularisering 1895-1909. Upplösning av det administrativa sambandet mellan folkskola och kyrka i Sverige.

Theologisk Quartalskrift 1837.

Thomander, J H
1878 Herdabref till Lunds stifts presterskap 7/7 1856 (Skrifter I).

Thysell, J
1904 1855-1905. Kristianstads Traktatsällskaps 50-åriga verksamhet. Historik och minnesskrift.

- Tingsten, H
1969 Gud och fosterlandet. Studier i hundra års skolpropaganda.
- Torstendahl, R
1966 Introduktion till historieforskningen. Historia som vetenskap.
- Wallgren, E
1959 Individ och samfundet. Bidrag till kännedom om samfundstänkandet i Svensk Kyrkotidning 1855-1863.
- Warne, A
1929 Till folkskolans förhistoria i Sverige.
- Weibull, J
1968 Lunds universitets historia IV.
- Wentz, H
1980 Klockaren i helg och söcken.
- Westerberg, F A
1871 Ecklesiastik-matrikel över Sverige.
- Wigström, E
1891 Allmogeseder från Rönnebergs h:d på 1840-talet (Svenska landsmålen och svenskt folkliv VIII:2).
- Wilskman, S
1781 Swea Rikes Ecclesiastique Werk.
- Wingren, G
1971 Reformationens och lutherdomens ethos (Etik och kristen tro).
Visitationsordning 1849, 1863 och 1899. Bil till Lunds domkapitels cirkulär 1849:449, 1863:583 och 1899:808.
- Vittna och vinna. Missionssällskapet Helgelseförbundet 1887-1962. 1962.
- Wåhlin, C
1799 Handbok uti svenska kyrkolagfarenheten. Första uppl.
1807 Andra tillökade och förbättrade uppl.
1841 Tredje uppl.
- Årstrycket 1735, 1765 och 1812.
- Åström, K
1937 Skånes missionssällskaps 60-årsjubileum den 22-24 juni 1937. Minnesskrift.
- Österlin, L
1960 Thomanders kyrkogärning.
1980 Henrik Reuterdaahl (Lunds stifts herdaminne 2:1).
1980a Johan Henrik Thomander (Lunds stifts herdaminne 2:1).

PERSONREGISTER

Adrian, S 92	Groos, N 106
Ahlström, S P 96	Gustafsson, B 15, 43, 51, 120, 169, 194
Andersson Burén, J 191f	Gustafsson, G 14
Arnold, G 50	Gustavsson, A 11, 13, 16
Berg, F 53	Hallberg, C G V 95, 160, 161
Billing, G 52, 62, 63, 65, 66, 71, 73, 138, 165, 167, 182, 187, 193, 195	Hallgren, F 68
Björkquist, J E 192	Hammar, H B 50
Borg, F T 56	Hansson Thyrén, H 191
Boström, C J 40	Hegel, G W F 40, 65, 66
Brilioth, Y 25, 199	Hellgren, K J 200
Bring, E G 58	Herner, S 105, 106
Bring, S L 91	Hesslén, N 58
Brohed, I 17	Heurgren, O I 68
Brorström, T M 135, 161	Hollenius, E S 191
Byström, E 9	Holm, J P 135
Carlsson, C 25	Ingemann, B S 78, 79
Cederberg, C G 192	Johansson, A 32, 33
Cruce, J 144, 194	Kallenberg, J B 190
Diesterweg, A 53	Karl XI 33, 39
Eckerdahl, L 188	Kjellander, A 105, 106
Edestrand, H 194	Kjellman, G 192
Ekdahl, F N 68	Kock, C G 105
Eklund, P 68, 105	Larsén, L 172
Elfving, A 191	Larsson Lindsjö, P 185
Falck, J R 57	Laurelius, O 19, 20, 91
Faxe, W 57, 59, 75, 84, 118, 185,	Leopold af, C G 78
Flensburg, V 58, 61, 62, 64, 65, 74, 88, 107, 118, 130, 131, 142, 143, 180, 195	Lindblom, J 56, 57, 58, 91
Flyborg, G 151, 192	Linderholm, E 68
Franson, F 48	Lindström, N J O H 33
Franzén, F M 78	Lundgren, F 53
Fredlund, S F 184, 190	Luther, M 54, 55, 56, 58, 89, 91, 92 187
Fredrik I 33	Löfvengren, C G 146
Frode Kristensen, S 194	Lönegren, E F 33
Frykman, J 188	Lövgren, N 33, 34
	Maclean, R 38
	Martling, C H 177

Munck, P 58, 70, 192
 Murbeck, P 191, 192, 193
 Möller, B 151, 154, 196
 Nordberg, A 25
 Obelkevich, J 192
 Olbers, C 91, 105
 Oskar II 166
 Palm, A 40
 Paulinus Gothus, L 19, 20
 Pestalozzi, J H 53
 Pfannenstill, M 105
 Pihl, C A 146
 Pleijel, H 9, 10, 11, 13, 14, 15, 25, 143, 184, 186, 192
 Psilander, G 190
 Quiding, J N 190
 Reuterdaahl, H 59, 65
 Rietz, E 188
 Ritschl, A 67
 Rodhe, E 84
 Rodhe, E H 196
 Rosenberg, C 196
 Rosenblad, O B 188, 192
 Rosenius, M G 105, 106
 Rudbeckius, J 22
 Rundgren, V 188, 191
 Rönbeck, P 159, 160
 Sandell-Berg, C (L) 78, 185
 Schartau, H 43, 59, 92, 106, 187, 191
 Schleiermacher, F E D 59, 65, 183
 Schlüter, S 117
 Schönbeck, C 85
 Sellergren, P L 85, 191
 Spegel, H 20, 79
 Strindberg, A 192
 Svebilus, O 57, 91, 135
 Svedberg, J 79
 Tegnér, E 199
 Ternström, J 85, 185
 Thomander, J H 40, 55, 59, 60, 61, 62, 106, 107, 108, 118, 139, 165, 181, 196
 Tottie, H W 33
 Treffenberg, C 56
 Waldenström, P P 46
 Valenti de, E J G 50
 Wallgren, E 183
 Wallin, J O 77, 78, 185
 Werlén Ohlson, A 160
 Wieselgren, P 43, 52, 160
 Wigström, E 189, 193
 Visell, H 191
 Wranér, H 193
 Wåhlin, C 27, 28, 29, 30, 76, 80, 81, 94, 103, 181, 185, 195
 Åkesson, H 48
 Åström, J 78
 Östberg, G F 56
 Österling, C A 143, 196

FÖRKORTNINGAR

BISOS	Bidrag till Sveriges officiella statistik
CCC	Cleri comitalis cirkulär
EFS	Evangeliska Fosterlandsstiftelsen
FA	Frälsningsarmén
G	1695 års psalmbok
HB	Kyrkohandbok
KLF	Kyrkolagsförslag
KM	Allmänna kyrkomötet
KO	Kyrkoordningen
KOF	Kyrkoordningsförslag
KTS	Kristianstads Traktatsällskap
KÅ	Kyrkohistorisk Årsskrift
LDA	Lunds domkapitels arkiv
LLA	Landsarkivet i Lund
LUF	Lunds universitets folklivsarkiv
LUFM	Manuskriptarkivet vid Lunds universitets folklivsarkiv
LUKA	Lunds universitets kyrkohistoriska arkiv
N	1937 års psalmbok
NTU	Nordisk teologisk uppslagsbok
PrP	Prästeståndets protokoll
RF	Regeringsform
SAOB	Svenska akademiens ordbok
SCB	Statistiska centralbyrån
SFS	Svensk författningssamling
SMF	Svenska Missionsförbundet
STF	Svenska turistförening
STK	Svensk teologisk kvartalskrift
TQ	Theologisk Quartalskrift
W	1819 års psalmbok

BIBLIOTHECA HISTORICO—ECCLESIASTICA
LUNDENSIS

1. K G Hammar, *Liberalteologi och kyrkopolitik*. 1972.
2. Karl-Johan Tyrberg, *Lekmannaverksamheten och församlingens förnyelse*. 1972.
3. Göran Åberg, *Enhet och frihet. Studier i Jönköpings missionsförenings historia*. 1972.
4. Hugo Söderström, *Confession and Cooperation. The Policy of the Augustana Synod in Confessional Matters and the Synod's Relations with other Churches up to the Beginning of the Twentieth Century*. 1973.
5. Ingmar Brohed, *Prostmötet i Svenska kyrkan under 1900-talet*. 1975.
6. Lars Edvardsson, *Kyrka och Judendom. Svensk judemission med särskild hänsyn till Svenska Israelsmissionens verksamhet 1875—1975*. 1976.
7. Ingmar Brohed, *Offentligt förhör och konfirmation i Sverige under 1700-talet. En case study rörande utvecklingen i Lunds stift*. 1977.
8. Leif Eeg-Olofsson, *Johan Dillner. Präst, musiker och mystiker*. 1978.
9. Göran Åberg, *Sällskap — samfund. Studier i Svenska Alliansmissionens historia fram till 1950-talets mitt*. 1980.
10. Kristin Drar, *Konungen såsom rättvisans, fridens och frihetens beskydd: Medeltidens furs-teideal i svenskt hög- och senmedeltida källmaterial*. 1980.
11. Rhode Struble, *Den samfundsfria församlingen och de karismatiska gåvorna och tjänsterna. Den svenska Pingströrelsens församlingssyn 1907—1947*. 1982.
12. Hans Wahlbom, *Husförhöret under regressionsperioden i Lunds stift*. 1983.

1983 by Hans Wahlbom

ISBN 91-22-00608-7

Almqvist & Wiksell International, Stockholm